A.

27

Vol. 1.

pt. 1.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1254.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

TATTVACINTĀMANI DIDHITI PRAKASA

BY
BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURU CHARANA TARKADARSHANATIRTHA
Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC. I.

Calcutta:
PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Choudhury's 2nd Lane.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1910.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

•Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ... ... Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6–14 @ /10/ each	5	0
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–5; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
•Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2–5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1–6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each	1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II. Fasc. 1–6 @ 1/ each	13	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1–2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fase 1-2 @ /10/ each ...	3	2
*Bhāmatī, Fasc. 4–8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Baudhyostatrasangraha (Tib. & Sans.)	2	0
Brahma Sutra, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
Bṛhaddēvatā Fasc. 1–4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1–6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	0	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1–7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Voi. VII, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1–12 @ /10/ each... ...	8	2
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7, @ 1/4/ each	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12–17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1–3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1–2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	6
Ditto Ācharasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1–6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3–9 @ /10/ each	4	6
Madana Pārijāta, Fasc. 1–11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1–9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Manuṭikā Sangraha, Fasc. 1–3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–9 @ 1/- each	9	0

ॐ नमो गणेशाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानखण्डे अनुमितिनिरूपणम् ।

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

दीधितिः ।

ओं नमः सर्व्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

अध्ययनभावनाभ्यां
सारं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।
दीधितिमधिचिन्तामणि
तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥

परज्जुष्टनयान्निवर्त्तमाना
मननास्वाद्यरसा विशुद्ध-बोधैः ।

रघुनाथकवेरपेतदोषा
कृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ॥
न्यायमधीते सर्व्व-
स्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं
केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥
मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो
भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।
दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य
भावाववोधविहितो न दुनोति दोषः ॥

दीधिति प्रकाशः ।

(१) नमस्कृत्य गुरून् सर्व्वान् (२) निगूढ़ं मणिदीधितौ ।
श्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशेन प्रकाश्यते ॥

"ॐ नम" इति "परमात्मने" सर्व्वोत्कृष्टायात्मने नमः । उत्कर्षश्च जगतः सृष्टिस्थितिलयकर्त्तृत्वम् । एकरूपस्य कथं सृष्ट्यादिविचित्रकार्य्यकारित्वम् ? तत्र हेतुमाह "ओ"मिति ब्रह्म-

---

(१) श्रीगोविन्दपदाम्भोजनखचन्द्रमरीचयः ।
सञ्चरिष्णोस्तमस्यन्धे मम सन्त्ववलम्बनम् ॥ इत्यधिकं ख पुस्तके ।

(२) सारं इति ग पुस्तके ।

विष्णुशिवात्मकायेत्यर्थः। ॐकारघटकैरकारोकारमकारैर्ब्रह्मादीनां प्रतिपादनात्। तस्य च नमस्कार्य्यताप्रयोजकं रूपान्तरमपि दर्शयति "सर्व्वे"ति "सर्व्वभूतानि" सर्व्वप्राणिनः "विष्टभ्य" अन्तर्यामितया स्वस्वकार्य्ये नियोज्य "परितिष्ठते" सते इत्यर्थः। अन्तर्यामिनो भगवतः प्रेरणयैव सर्व्वप्राणिनां स्वस्वकार्य्ये प्रवृत्तिरिति भावः। विष्टम्भश्च धारणात्मकः संयोगविशेषः। भूतपदं मूर्त्तपरम्। अतएव "विश्वव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी"त्यत्र विश्वशब्दो यावन्मूर्त्तवचन इत्याचार्य्याः। प्रयत्नवदीश्वरसंयोगस्यैव ब्रह्माण्डादिपतनप्रतिबन्धकत्वात्। अतएव "द्यावा पृथिवी विधृते तिष्ठत" इति श्रुतिरपि भगवत् संयोगस्य धारकत्वमाहेत्यपि वदन्ति। यत्तु आकाशं नेश्वरादतिरिच्यते इति मतानुसारेणेदं तन्न ईश्वरस्यैवाकाशतया भूतपदवाच्यत्वेन तत्रैव तत् प्रतियोगिकसंयोगाभावात्। "अखण्डौ" नित्यौ आनन्दबोधौ यस्य तस्मै इत्यर्थः। "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति श्रुतिरपि ब्रह्मस्वरूपावधारणपरा आनन्दविशिष्टस्य नित्यत्वं प्रतिपादयन्ती विशेषणस्यानन्दस्य नित्यत्वं प्रतिपादयति। तथाच श्रुतिबलात् सिद्धे नित्यसुखे सुखत्वावान्तरजातिरेव पुण्यजन्यतावच्छेदकत्वेन कल्प्यत इत्याशयः। अखण्डो दुःखासम्भिन्न आनन्दो यस्मादेवम्भूतोपासनात्मको बोधो यस्येति-वार्थः। यस्येति षष्ठ्यर्थो विषयता। "पूर्णाय" अप्रतिहतेच्छाय॥ ननु सङ्गतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रयोजनाभावः, सङ्गत्यभिधानस्यैवोन्मत्तप्रलपितत्वादिशंका-निरासप्रयोजनकत्वादत आह "पूर्व्वापरेति"।

दीधितिः ।

पूर्व्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्यावधानाय च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते "प्रत्यक्ष"वित्यादि ।

दीधिति प्रकाशः ।

सङ्गतिप्रदर्शनस्य फलम् एकवाक्यताप्रतिपत्तिः । अनुमान-निरूपणप्रतिज्ञायाः फलं शिष्यावधानमित्यर्थः । यत् प्रयोजन वत्तामवगम्य पूर्व्वग्रन्थे प्रवृत्तानान्तदेकवाक्यताज्ञानेनैवोत्तर-ग्रन्थेऽपि तत् प्रयोजनवत्ताज्ञानेन प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । "अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्" इति जैमिनि-सूत्रम् (१) । अत्रार्थैक्यादेतावन्मात्रे कृते "भगोवां विभजतु" "पूषा वां विभजत्वि"त्यनयो (२) र्विभागरूपार्थैक्यादतिव्याप्तिरतः साकाङ्क्षेति । "विभागे" विच्छिद्यपाठे श्रोतुर्यदिपरस्परार्था-न्वयविषयिण्याकाङ्क्षा भवति । यथा घटमानयेत्यत्र घटमित्युक्ते आनय, पश्य वेत्याकाङ्क्षा । एवमानयेत्युक्ते घटं पटं वेति श्रोतुराकाङ्क्षा । "भगोवां विभजत्वि"त्यस्य विच्छिद्य पाठे तु नैवमाकाङ्क्षेति तद्व्युदासः । तावन्मात्रे च (३) "स्योनं ते सदनं

---

(१) अ २ पा १ सू ४६ अधि १४ । अर्थैकत्वादिति पाठः आनन्दाश्रम मुद्रितन्यायमालायाम् ।

(२) विभजनमन्त्रत्वेन सम्मतयोरिति शेषः ।

(३) विभागे साकाङ्क्षञ्चेत्येतावन्मात्रोक्तौ इत्यर्थः ।

क्षणोमि घृतस्य धारया सुसेवं कल्पयामि, तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः" (१) इत्यत्र "कल्पयामी-त्यन्तः सदनार्थक एको मन्त्रः। "तस्मिन्नित्यादिपरः सादनार्थकः। एतयोश्च विभागे साकाङ्क्षत्वमस्ति। कल्पयामीत्यन्तस्य विच्छेदे तस्मिन् किमित्याकाङ्क्षा सम्भवादतोऽर्थैक्यादिति। अत्र सदन-सादनयोर्भेदादिति भावः। अर्थैक्यञ्च न वाक्यार्थैक्यं, प्रति-प्रकरणं वाक्यार्थानां भेदात्। किन्तु तात्पर्य्यविषयैक्यं, प्रकृते च प्रमाणतत्त्वविवेचनमेव चतुर्णां ग्रन्थानां तात्पर्य्यविषयः, कारण-कथनानन्तरं कार्य्यस्याकथने किमस्य कार्य्यमित्याकाङ्क्षति। न च भिन्नतात्पर्य्यकेऽपि प्रसङ्गादिसङ्गतिसत्त्वान्न सङ्गतिरीदृशैकवाक्यता-व्याप्येति कथं तयैकवाक्यताप्रतिपत्तिरिति वाच्यम् एकवाक्यता-पन्नयोरेव सङ्गतिव्यवहारेण सङ्गतिलक्षणेऽप्येकवाक्यताया अनु-प्रवेशात्, विभिन्नतात्पर्य्यके सङ्गत्यभावादिति। अकारान्तप्रत्यक्ष-पदस्य मूले असत्त्वात् प्रत्यक्षेति पाठनिर्द्देशोऽनुचित इत्याशयेनाह "प्रत्यक्षविती"ति प्रत्यक्षप्रमित्यनन्तरमनुमिति–निरूपणे प्रत्यक्ष-प्रमाणानन्तरञ्चानुमाननिरूपणे सङ्गतेराकाङ्क्षितत्वात् उभयत्रैव तत्प्रदर्शनपरत्वं मूलस्याह "अत्रोपजीव्योपजीवकभाव" इति।

दीधितिः।

अत्रोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च। प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वे--

---

(१) स्योनं समीचीनं, सुसेवं सुष्ठुसेवितुं योग्यं, मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः।

ऽपि न सर्व्वाप्रत्यक्षमितिस्तथा, अनुमितयस्तु सर्व्वाः साक्षात् परम्परया वा व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः, पुरस्कृतश्चायमुपजीवकतोत्कर्षः। यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समय-मत्कर्त्तव्यतादि-परिच्छेदिकामनुमितिम्, ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न फलं तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयम्, इतरस्याविनि-गम्यत्वात्, सर्व्वञ्चानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोपपत्ति-कम् अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणता-निर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात्, सर्व्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनसुन्म, मनः श्रवणयो रजन्यत्वात्, दृष्ट-द्वारा वा तथात्वमादरणीयम्। न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते।

दीधिति प्रकाशः।

"अत्र" प्रत्यक्षानुमानयोः, अतएव फलयोरादौ निरूपणात् 'फलत' इति प्रथमसुपन्यस्तम्। केचित्तु स्वरूपयोः फलयोश्च कार्य्यकारणभावोऽपि स्वरूपयोः सङ्गतिः, जिज्ञासोपयोगित्वा-दित्याहुः। उपजीवकत्वं सङ्गतिः साक्षानन्तराभिधानव्याप्या। अतएवो"पजीवकत्वादनन्तरं निरूप्यत" इत्युक्तमिति। प्राची-नानां मतमनुसृत्याह "प्रत्यक्षफलस्ये"ति। अनुमित्यनुव्यव-

सायादेरित्यादिना (१) अनुमित्यात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकबोधमूलकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षपरिग्रहः । "न सर्व्वे"ति अयं घट इति प्रत्यक्षे व्यभिचारादित्यर्थः । "तथा" अनुमित्युपजीविका । ननु यत्रातीन्द्रियमेव पक्षादि यथा परमाणुराकाशसंयोगी गुरुत्वादित्यादौ तत्र व्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिरूपत्वात्तज्जन्यानुमितौ न प्रत्यक्षोपजीवकत्वमत आह "अनुमितयस्त्वि"ति तत्रापि पतनादिप्रत्यक्षस्य गुरुत्वाद्यनुमितिद्वारा उपजीव्यत्वादित्याह "परम्परया वे"ति । ननु यत्किञ्चित् प्रत्यक्षज्ञाननिष्ठमुपजीवकत्वमपि सङ्गतिरेव तथाचाविनिगमकमित्यत(२) आह "पुरस्कृतश्चे"ति अनन्तराभिधानप्रयोजकतया मुनिना (३) आदृत इत्यर्थः । "अयम्" अनुमितित्वरूपप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्ननिष्ठः । "उपजीवकतोत्कर्षः" उत्कृष्टोपजीवकता । परम्परयोपजीवकत्वस्यापि सङ्गतित्वे प्रत्यक्षफलत्वावच्छेदेनापि तदस्तीत्याशङ्कते "यद्यपी"ति "अदृष्टजननीम्" अदृष्टप्रयोजिकां कार्य्यमात्रं प्रत्यदृष्टं हेतुः, अदृष्टञ्च यागादिप्रवृत्त्यधीनं, प्रवृत्तिश्चेष्टसाधनताधीसाध्या, यागादाविष्टसाधनताज्ञानञ्च वेदात्, तत्र शक्तिग्रहः कारणं, तच्चेदं पदमत्र शक्तम् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्यनुमितिरूपमिति भवति शक्त्यनुमितेःप्रत्यक्षप्रयोजकत्वम् । "समयः" शब्दसङ्केतः । शक्तिग्रहापेक्षयाऽव्यवधानेनोपजीव्यानुमितिं दर्शयति "मत्कर्त्तव्यते"ति यागो मत्कृति-

(१) आदिपदेनेत्यर्थः । (२) गम इत्यत आह इति ग पुस्तके ।

(३) सूत्रकृताक्षपादेनेत्यर्थः ।

साध्यो मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति(१) सत्त्वात् इत्य(२)नुमितिर्मत्कर्त्तव्यता विषयिणीत्यर्थः। आदिना मदिष्टसाधनतानुमितिसंग्रहः। नन्वनुमितेरनुमितित्वरूपप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकता न तु प्रत्यक्षप्रमितित्वावच्छेदेनानुमित्युपजीवकत्वम्, ईश्वरप्रत्यक्षेऽभावादत आह "ईश्वरप्रत्यक्षन्त्वि"ति तथाच फलयोर्निरूपणे फलतावच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकत्वमेव पुरस्कर्त्तुमुचितं तच्च प्रकृतेऽस्त्येवेत्यर्थः। न च निरूप्यतावच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकत्वमेव पुरस्कर्त्तुमुचितं, निरूप्यतावच्छेदकन्तु प्रत्यक्षत्वमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमिति वाच्यम् "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न"(३)मित्यादिना निरूपितस्य प्रत्यक्षत्वस्य ईश्वरप्रत्यक्षावृत्तित्वादिति। "दृष्टद्वारकं" दृष्टमात्रद्वारकम् अदृष्टाद्वारकमिति यावत्। तेनादृष्टद्वारकस्य प्रवृत्त्यादिदृष्टद्वारकत्वेऽपि न क्षतिः। "इह" अनुमितौ "तथात्वम्" उपजीवकत्वम्। "इतरस्य" अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य "अविनिगम्यत्वात्" विनिगमनाया अविषयत्वात्,

---

(१) अनुत्पद्यमानत्वे सतीत्यर्थः।

(२) त्येवं रूपेत्यर्थः इति। ख पुस्तके पाठः।

(३) इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् इति न्यायसूत्रम् अ १ आ १ सू ४। अस्यार्थः, इन्द्रियस्यार्थेन विषयेन सन्निकर्षादुत्पन्नम् 'अव्यभिचारि'भ्रमभिन्नं तद्वति तत्प्रकारकमिति यावत् ज्ञानं प्रत्यक्षमिति, तच्च द्विविधम् अव्यपदेश्य व्यवसायात्मकभेदात्, "अव्यपदेश्यं" निर्विकल्पकं "व्यवसायात्मकं" सविकल्पकमिति प्रत्यक्षप्रमितिलक्षणपक्षे, प्रमाणलक्षणपक्षे तु यत इत्यध्याहारेण तादृशज्ञानं यतस्तत्प्रत्यक्षप्रमाणमिति।

एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्हि विनिगमना। अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य तु उभयसाधारणत्वात् नैकतरमात्रनिष्ठत्वम्। प्रत्यक्षफले अदृष्टद्वारकानुमित्युपजीवकत्ववदनुमानफलेऽप्यदृष्टद्वारकोपादानप्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य च(१) सत्त्वादित्यर्थः। स्वरूपत उपजीवकतां विवृणोति "सर्व्वत्रे"ति "इन्द्रियापेक्षोत्पत्तिक"मिति, अनुमित्यात्मकव्याप्तिज्ञानेऽपि परम्परयेन्द्रिय जन्यत्वमस्त्येवेति (२) भावः। वस्तुतस्तु सर्व्वत्र मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वमस्त्येवेति भावः। ननु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमिति-करणता,तथाच करणीभूतेश्वरीय-व्याप्तिज्ञानं न किञ्चिदपेक्षोत्पत्तिकमत आह "अनुमिति"मिति, "अनुमितिं(३) भावयतः" उपदानप्रत्यक्षविषयोत्पादयतः, "तत्करणे"ति, अनुमिति-फलोपहितकरणतानिर्व्वाहिका प्रत्यासत्तिश्च विशेषणज्ञानत्वेन स्वजन्यपरामर्शः सर्व्वत्रकरणस्य व्यापारसम्बन्धेनैव फलोपधायकत्वात्, विशेषणज्ञानत्वेन जनकतायाश्च सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरत ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानं नास्मदीयपरामर्शसम्बन्धेन फलोपहितं, तथाच तादृशस्वजन्यपरामर्शात्मकप्रत्यासत्तिविरहेण ईश्वरज्ञानस्या"तत्त्वात्" अनुमितिकरणता शून्यत्वात्। नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावापत्ते-र्जन्यव्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमिकरणता वाच्येत्याशयः। एतेनाप्रत्यासन्नस्याप्यरण्यस्थदण्डादेः करण-

---

(१) 'च' नास्ति ख पुस्तके।

(२) इन्द्रियस्यापेक्षणीयत्वमस्त्येवेति इति ख पुस्तके।

(३) अनुमितिं इति ख पुस्तके नास्ति।

त्वात् प्रत्यासत्त्यभावो न करणत्वाभावे साधक इति प्रत्युक्तम्। सामान्यतोऽनभिधानात्(१)। यत्तु ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानमपि स्वजन्य-व्यापारसम्बन्धेनानुमितिफलोपहितं भवत्येव, कार्य्यमात्रोपधाय-कस्य तस्य फलानुकूलव्यापारात्मकपरामर्श प्रत्युपधायकत्वादिति तदसत् एवं सति व्यधिकरणव्याप्तिज्ञानस्य कालोपाधिविधया परामर्शोपाधायकत्वेन स्वव्यधिकरणानुमितिफलोपहितकरणत्व-प्रसङ्गेन, विशेषणज्ञानत्वेन स्वजन्यपरामर्शस्यैव तत्प्रत्यासत्तितया ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिफलोपहितकरणत्वस्यासम्भवात्। न च येन केनापि सम्बन्धेन फलोपहितत्वेऽपि "नित्यस्येत्यादि" व्याप्तेरबाध एवेति (२) वाच्यं स्वरूपयोग्यताघटकसम्बन्धेन फलोप-धानस्यैव (३) व्याप्तौ निवेशात्। अन्यथा कपालादेर्द्रव्यत्वेन रूपेण घटजनकत्वेऽप्याकाशादेः संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यात्मकफल-सम्बन्धसम्भवादेतद्ग्रास्युपादानस्यैव निष्प्रयोजनकत्वापातात्। फला-योगव्यवच्छिन्नं कारणं करणं, तादृशानुमितिकरणञ्च परामर्शः, तस्य कारणतायां सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः, अतः फलोप-हितकरणत्वमेव (४) निरूप्यमतएव वक्ष्यति "फलोपहितस्य लक्ष्यतये"ति। तथाचेश्वरज्ञानस्य फल-समानाधिकरणस्य विरहेण

---

(१) सामान्यतोहेतोरनभिधानात् इति ग पुस्तके।

(२) व्याप्तेरबाध इति, इति पाठः ग पुस्तके।

(३) तत्र इत्यधिकपाठः ग पुस्तके।

(४) करणमेव इति ख पुस्तके।

तादृशफलोपहितकरणत्वाभावादित्यर्थं इति तु(१) कश्चित् । अनुमितिकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थाप्य, प्रत्यक्षकरणत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यतिरेकमाह "सर्व्वं पुन"रिति ननु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणता अनित्यवन्नित्येऽपि, अदृष्टादिरूपसहकारि-विरहेण फलव्यतिरेकसम्भवात्, नित्यस्येति (२) व्याप्तेरप्रयोजकत्वादत आह "दृष्टद्वारा वे"ति तथाच करणतावच्छेदकधर्म्मसामानाधिकरण्येन स्वजनकादृष्टाजनकेन्द्रियजन्यत्वमेवानुमाने आनन्तर्य्याभिधाननियामकमिति भावः । इन्द्रियत्वसामानाधिकरण्येन स्वजनकादृष्टाजनकानुमानजन्यत्वं नास्तीत्यत आह "न चोत्पत्तिमदपी"ति अपिना करणतावच्छेदकधर्म्मसमानाधिकरण्यं सूचितम् । न च यत्र चक्षुर्घर्षणेन पूर्व्वचक्षुर्नाशानन्तरं चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्र घर्षणजनकप्रवृत्तिजनकस्य कृतिसाध्यतानुमानस्योपजीवकमेव चक्षुरन्तरं, तथैवौषधपानानन्तरं प्रकृष्टचक्षुरन्तरोत्पादोऽपीति वाच्यं तत्र घर्षणजनकानुमानस्य औषधपानजनकानुमानस्य च प्रयोजकत्वेन जनकत्वाभावादिति (तथाच करणतावच्छेदकधर्म्मसामानाधिकरण्येन स्वजनकादृष्टाजनकप्रतियोगिकं यज्जन्यत्वं यत्र, तदनन्तरनिरूपणविषयत्वं तत्रेति सारः) (३)। न चैवमदृष्टाद्वारकत्वं व्यर्थम् अदृष्टद्वारका-

(१) तु नास्ति ग पुस्तके ।

(२) नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति व्याप्तेरित्यर्थः ।

(३) ( ) एतन्मध्यस्य पाठः ख पुस्तके नास्ति ।

नुमानस्येन्द्रियजनकत्वाभावादिति वाच्यम् ईश्वरज्ञानस्याप्येतत्कल्पे अनुमितिकरणतया (१) तद्वारणायैव तदुपादानादिति। अदृष्टद्वारकोपजीयकत्वस्योभयत्रापि (२) सत्त्वान्न विनिगमकमिति भावः।

दीधितिः।

अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यत इति न नियमः, क्वचित् कार्य्यं निरूप्यापि कारण-निरूपणादिति चेत् किञ्चातो, न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्य्याभिधान-प्रयोजक-जिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः सङ्गतिः, जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य ज्ञानात्, किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा, अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्वमित्यस्योपजीवकतायास्तुल्यत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्।

दीधिति प्रकाशः।

"न नियम" इति तथाचोपजीवकत्वादिति हेतुपञ्चम्यनुपपन्नैवेति भावः। "क्वचित् कार्य्यं निरूप्यापी"ति, यथात्रैवानुमिति-

---

(१) अनुमितिकरणीभूतेश्वरीयव्याप्तिज्ञानोपजीवकत्वस्य चक्षुरादौ सत्वेन तद्वारणायेत्यर्थः। तथाचेश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्य स्वजनकादृष्टजनकतयाऽदृष्टाद्वारकानुमानोपजीवकत्वं चक्षुरादौ नास्तीति भावः।

(२) अपि इति नास्ति ग पुस्तके।

निरूपणानन्तरं तत्करणनिरूपणमिति भावः। तज्ज्ञानजन्य-जिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थो न तु ज्ञानज्ञाप्यत्वमित्याशयेनाह "किञ्चात" इति एतादृ(१)शनियमाभावे किमनिष्टमिति भावः। नन्वनन्तराभिधानाव्याप्यत्वे तस्य सङ्गतित्वमनुपपन्नमनन्तराभि-धानव्याप्यत्वस्यैव तद्घटकत्वादत आह "न ही"ति सङ्गतिलक्षण-पर्य्यालोचनेन(२) तस्यानन्तराभिधानाव्याप्यत्वं दर्शयितुं तल्लक्षण-माह "आनन्तर्य्ये"ति (३) अनन्तराभिधाने प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकं यज्ज्ञानं तद्विषय इत्यर्थः। जिज्ञासाजनकज्ञानविषय-घटादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजकान्तम्। प्रत्यक्षस्य कारणत्वज्ञाने कारणस्य कार्य्यमावश्यकमिति क्रमेण कार्य्यत्वरूपेण कार्य्यसामान्य-ज्ञानं, ततः सामान्यधर्म्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्म्मप्रकारक-जिज्ञासाजनकत्वात् किमस्य कार्य्यमित्याकारिका शिष्यजिज्ञासा, ततः शिष्यस्य किमस्य कार्य्यमिति शब्दप्रयोगः, ततः शिष्य-जिज्ञासाज्ञानं गुरोः, ततः शिष्यज्ञानगोचरेच्छा, तत इष्टसाधनता-ज्ञानेनानन्तराभिधानमिति क्रमेण (४) जिज्ञासाया (५) अनन्तरा-भिधानप्रयोजकत्वम्। न च ज्ञानगोचरेच्छा जिज्ञासा, तत्र

---

(१) तादृश इति पाठः ख, ग पुस्तके।
(२) अपि इति अधिकपाठः ग पुस्तके।
(३) अनन्तरमेवानन्तर्य्यं चातुर्व्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् इति भावः।
(४) शिष्य इति अधिकपाठः ग पुस्तके।
(५) जिज्ञासायां इति ग पुस्तके।

च (१) ज्ञाने इष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति तद्विषयेष्टसाधनत्वे (२) ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशजिज्ञासां प्रति समानविशेष्यत्व(३) प्रत्यासत्त्यनवच्छिन्ना या जनकता तदवच्छेदकं यत्प्रकारकज्ञानत्वं तत्त्वस्योक्तत्वात्। इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां समानविशेष्यत्वं (४) प्रत्यासत्तिः, न तु कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन कार्य्यत्वावान्तरधर्म्मप्रकारकजिज्ञासात्वावच्छिन्नं प्रति (५) हेतुतायाम्। कार्य्यत्वेन वस्तुतो (६) घटज्ञानेऽपि कार्य्यत्वावान्तरधर्म्मप्रकारकज्ञाने एवेच्छोदयात्। अवच्छेदकत्वं तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन कार्य्यत्वघटकैकदेशनिरासः। एतल्लाभायैव चार्थपदम्। यत्प्रकारकेत्यभिधानाच्च न कार्य्यादौ धर्म्मिण्यतिव्याप्तिरिति। यत्तु तादृशजिज्ञासात्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणतायां यत्प्रकारकज्ञानत्वमवच्छेदकं तत्त्वमर्थ, उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येवेष्ट-साधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वादुपायेच्छात्वस्य घटेच्छादिसाधारण्येन तादृशजिज्ञासात्वव्याप्यत्वाभावादिति तन्न कार्य्यत्वावान्तरधर्म्म-

---

(१) 'तत्र च' जिज्ञासायाञ्च तथाच ज्ञानधर्म्मिकेष्टसाधनताज्ञानं जिज्ञासां प्रतिजनकमितिभावः।

(२) तद्विषय इष्टसाधनत्वे इति ग पुस्तके।

(३) विशेष्यकत्व इति ग पुस्तके।

(४) विशेष्यकत्वं इति ग पुस्तके।

(५) "जिज्ञासात्वावच्छिन्न हेतुतायां" इति पाठः ख पुस्तके।

(६) वस्तुगत्या इति ख, ग पुस्तकयोः।

प्रकारकजिज्ञासात्वादीनामानन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासात्वा-व्याप्यत्वात्, तादृशकार्य्यकारणभावमादाय प्रकृतलक्षणगमनासम्भवात्। तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणतायाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वस्यैवावच्छेदकतया कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानत्वस्यानवच्छेदकत्वात्। यच्चेष्टसाधनत्वं कार्य्यकारणभावात्मकतया सङ्गतिरेवेति तत्रातिव्याप्तिर्न दोषायेति तत्तुच्छं प्रत्यक्षानुमानयोः कार्य्यकारणभावो हि तयोः सङ्गतिर्नत्विष्टसाधनत्वं, तथाच यदनन्तरं यदभिधानं तत्प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो यः स तयोः सङ्गतिरित्येवं रूपे(१) प्रत्यक्षानुमानसङ्गतिलक्षणे इष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तेरपरिहारात्। यद्धर्म्मव्याप्यधर्म्मप्रकारकज्ञानमानन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकं सधर्म्मः सङ्गतिः, अतएव सामान्यधर्म्मप्रकारकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण विशेषधर्म्मप्रकारकजिज्ञासां प्रतिजनकत्वाभावेऽपि न क्षतिर्न वा इष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरित्यपि कश्चित्(२)। अत्र वदन्ति गेहे घटोऽस्तीत्यभिधानानन्तरं घटत्वसामान्यज्ञानात् को घट इति जिज्ञासायां, कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये घटत्वे अतिव्याप्तिरेवम् आधारत्वज्ञानानन्तरम् आधेयत्वसामान्यज्ञानात् किमस्याधेयमिति जिज्ञासायाम् आधेयस्यानन्तराभिधानादाधेय-

---

(१) रूप इति ग पुस्तके।

(२) अतिव्याप्तिरिति केचिदिति पाठः ग पुस्तके।

त्वादावपीति (१) अत्र ब्रूमः गेहे घटोऽस्तीत्यादौ घटत्वादिकं सङ्गतिरेव। उपोद्घातमध्ये निवेशात्। तथाहि चिन्ता प्रकृतसिद्ध्यर्थां उपोद्घातं विदुर्बुधा (२)। इत्यनेन प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छेदेन(३) प्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः, प्रकृतत्वञ्च तत्र तत्र विशिष्योपादेयम्। अनुकूलत्वञ्च क्वचिद्घटकत्वं क्वचिज्ज्ञापकत्वमित्यादिक्रमेण बोध्यम्। घटकत्वं यथा, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमित्यत्र अज्ञातव्याप्तिकस्य व्याप्तिपदवाच्यत्वेन ज्ञाते काव्याप्तिरित्याकारिकायां जिज्ञासायां व्याप्तिनिरूपणम्। एवमिन्द्रियासन्निकृष्टे पर्व्वतीय-धूमे व्याप्तिविशिष्टत्वधीर्न तदुपस्थापकं विनेति, किं तदुपस्थापकमित्याकाङ्क्षायां सामान्यलक्षणानिरूपणम्, एवं विशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे किं ज्ञापकमित्याकाङ्क्षायां परामर्शस्यानुमितिहेतुत्व(४)व्यवस्थापनमिति तत्र तत्रोपोद्घातपद(५)प्रयोगः। प्रकृते चाज्ञातघटपदार्थस्य घटोऽस्तीत्यतो घटपदवाच्यत्वेन ज्ञाने, को घटपदवाच्य इति जिज्ञासायां, कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादिक्रमेण निरूपणे (६) प्रकृतघटास्तित्व-

---

(१) अतिव्याप्तिरिति शेष इति भावः।

(२) चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा इति ख, ग पुस्तके।

(३) कालावच्छेदेनेत्यत्र कालावच्छिन्नेति पाठः ग पुस्तके।

(४) हेतुता इति ग पुस्तके।

(५) पद इति नास्ति ग पुस्तके।

(६) कम्बुग्रीवादिमानिति निरूपणे इति ग पुस्तके।

सिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालीनस्य (१) घटास्तित्वघटकत्वेन घटत्वस्यो-पोद्घातत्वसम्भवाद्घटत्वादीनामुपोद्घातमध्ये निवेशः(२)। एवमाधेय-त्वादिकमपि सङ्गतिमध्ये निवेश्यते। आधारप्रसङ्गेन स्मृतस्या-धेयस्यानुपेक्षणीयत्वज्ञानेन जिज्ञासोदयात्। केचित्तु घटो-ऽस्तीत्यादौ घटपदवाच्यत्वम् आधेयत्वादिकञ्च प्रसङ्ग एव, अनुपेक्षणीयत्वं हि उपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं, स च धर्मो घटपदवाच्यत्वाधेयत्वादिः, उक्तरूपेणैवानुगमान्नाधिक्यमित्याहुः। तत्र स्मृतिकालावच्छेदेनोपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः, अत्र स्मृतिकालाव-च्छेदः स्वरूप सन्, इतरांशो ज्ञात उपयोगी, स्मृतिरनुपेक्षणी-यता चाभिधातुरेव, स्वयं स्मृतायां जिज्ञासानुदयात्, स्वीयानु-पेक्षणीयत्वज्ञानस्य जिज्ञासाजनकत्वाभावाच्च। केचित्तु श्रोतुरेव स्मृतिरनुपेक्षणीयता च वक्तुः अस्मिन् पृष्टे वक्तुरुपेक्षा न भव-तीति (३) प्रतिसन्धाय वक्तुर्जिज्ञासोदयादित्याहुः, (४) एवं प्रकृत-सिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छेदेन प्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः चिन्ता च वक्तुर्ग्राह्या। अत्रापि तादृशकालावच्छेदः स्वरूपसन्नुपोद्घातपद-

---

(१) कालीनस्य घटास्तित्वघटकत्वस्य सत्त्वेनोपोद्घातत्वसम्भवादिति ख पुस्तके, कालीनस्येत्यत्र कालीन इति क पुस्तके।

(२) घटत्वादीनामुपोद्घातमध्ये निवेशः इति नास्ति क ख पुस्तकयोः।

(३) वक्तुरुपेक्षा न भविष्यतीति ख पुस्तके। वक्तुरुपेक्षाज्ञानं भविष्यतीति क पुस्तके।

(४) प्राहुरिति ग पुस्तके।

नियामकः, इतरांशः ज्ञात उपयोगी (१)। एवं प्रतिवन्धकीभूत-शिष्यजिज्ञासानिवृत्तौ(२) अवश्यवक्तव्यत्वमवसरः, अत्रापि निवृत्त्यंशः स्वरूपसन्. इतरांशः ज्ञात(३) उपयोगी। यथा अनुमाननिरूपणा-नन्तरं तादृशजिज्ञासानिवृत्तौ अवश्यवक्तव्यत्वज्ञानात्, किं वक्तव्य-मिति श्रोतुर्जिज्ञासानन्तरम् उपमाननिरूपणमिति। जिज्ञा-सितार्थसिद्धत्वमवसर इति कश्चित्, तस्यापि पूर्व्वोक्त एव पर्य्यव-सानम्। भवति हि जिज्ञासायिषये सिद्धे (४) इदं ज्ञातं किमन्य-द्वक्तव्यमिति जिज्ञासेति।

निर्व्वाहकत्वमेककार्य्यनिर्व्वाहकत्वं तच्च प्रयोजकत्वं कारण कारणतावच्छेदक-साधारणम्। यथा व्याप्तिपक्षधर्म्मतयोरनुमित्य-जनकत्वेपि तज्जनकीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनैककार्य्यानुकूल-त्वं, तत्र सामान्यतोऽनुकूलत्वज्ञाने किन्तदनुकूलमिति जिज्ञासाया-मनन्तरं पक्षधर्म्मतानिरूपणमिति। एककार्य्यत्वं एक(५) कार्य्यता, प्रयोज्यता, सा च जन्यता जन्यज्ञान-विषयता च, यथेश्वरशक्त्यो-रनुमानाजन्यत्वेपि तज्जन्यज्ञानविषयत्वलक्षणैककार्य्यत्वसङ्गत्या

---

(१) एवं हेतुतापदस्य लक्षणया कार्य्यत्वं कारणत्वञ्चार्थस्तदन्यतरत्वेन विभागान्न षड्विधत्वभङ्ग इत्यधिकपाठः ग पुस्तके।

(२) सत्यां इत्यधिकपाठः ग पुस्तके।

(३) इतरांश एव ज्ञातः इति ग पुस्तके।

(४) जिज्ञासाविषयसिद्धत्वे इति ग पुस्तके।

(५) एकस्य इति ख, ग पुस्तके।

मीमांसकेन शक्तिराशङ्किता नैयायिकैरीश्वरसिद्ध्यनन्तरं शक्तिं निरस्य "परमप्रयोजनमनुमानस्यापवर्ग"(१) इत्यनेन ईश्वरसिद्ध्यपवर्गयोरनुमानजन्यत्वलक्षणैककार्य्यत्वसङ्गतिः सूचिता। सामान्यत एककार्य्यत्वज्ञाने किमस्यान्यत्कार्य्यमिति जिज्ञासायां विशिष्य कार्य्यान्तराभिधानेन सामान्यलक्षणसम्भवात्। यत्तु निर्व्वाहकत्वं उपपादकत्वं तन्न उपपादकत्वं हि न ज्ञापकत्वं घटकत्वं वा, उपोद्घातेन गतार्थत्वात्, न कारणत्वं हेतुतया गतार्थत्वात्। एवं सर्व्वत्रोहणीयम्। अत्र च विभिन्नतात्पर्य्यके सङ्गतिव्यवहाराभावादेकवाक्यतापन्नत्वं सामान्यलक्षणे विशेषलक्षणे च देयम्। अत्रच तादृश-जिज्ञासा-स्वरूपयोग्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् फलोपधानस्य च सर्व्वत्रासम्भवात् प्रसङ्गाद्यन्यतमत्वं तत्त्वमिति ध्येयम्। "जायते चे"ति कार्य्यज्ञाते कार्य्यं सकारणकमितिरीत्या कारणत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणमिति जिज्ञासा, कारणे-ज्ञाते-कारणं सकार्य्यमितिरीत्या कार्य्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कार्य्यमिति जिज्ञासेत्यर्थः। "द्वयोरपी"ति तथाच सङ्गतेरनन्तराभिधानव्याप्यत्वं सुतरामसम्भवि तादृशवादिमते कारणत्वे (२) व्यभिचारादिति भावः। "इत्यत्र" सङ्गतेरनन्तरा-

---

(१) "तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः" इति न्यायसूत्रं अ १ आ १ सू २२। अस्यार्थः 'तस्य' दुःखस्य 'अत्यन्तविमोक्षः' स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनो ध्वंसः, 'अपवर्गः' मोक्षः स्वपदं दुःखध्वंसपरं इति।

(२) कारणे इति ग पुस्तके।

भिधानाव्याप्यत्वे च, "एवञ्चोपजीवकत्वा"दिति पञ्चमी न हेतुतायां, किन्तु ज्ञानजन्य जिज्ञासा-प्रयोज्यतायामिति भावः।

दीधितिः।

लाघवादत्रैवोपमानस्य (१) सङ्गतिं दर्शयति "बहुवादी"ति सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादि-विप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमान एव व्युत्पित्सोः प्रथमं जिज्ञासा नोपमानेऽप्रसिद्धत्वात्, निरसनीयबहुवादि विप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहत्वाच्च, औत्सर्गिकीं रीतिमनुरुध्य चेदं, तेन प्रथमं कस्यचिद्दुरूहे जिज्ञासोदयेपि न क्षतिः। तथा चात्रावसरसङ्गत्योपमान-निरूपणमिति भावः। यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे।

दीधिति प्रकाशः।

"लाघवादत्रैवेति"(२) यद्यपि उपमानेपि (३) सङ्गति प्रदर्शने (४) तादृशशब्देनैवाभिधातुं शक्यत्वान्न शब्दलाघवं तथापि प्रकरण-

---

(१) लाघवायात्रैवोपमानस्य इति क्वचित् पाठः।

(२) "लाघवायेति" इति ग पुस्तके।

(३) उपमान एव इति ख पुस्तके।

(४) प्रदर्शनस्य इति ख पुस्तके।

लाघवादित्यर्थः। प्रकरणञ्च सङ्गतिप्रयोजिकाकाङ्क्षा, प्रत्यक्षानन्तराभिधाने उपमानात्प्रागभिधाने किं नियामकमिति जिज्ञासाया औत्सर्गिकत्वेन, तामनादृत्य उपमानग्रन्थे तत्सङ्गतिप्रदर्शनाकाङ्क्षान्तरकल्पने गौरवमिति भावः। ननु बहुवादि-सम्मतत्वं न सङ्गतिरत आह "सुप्रसिद्धतये"त्यादि अनुमानस्य सुप्रसिद्धत्वेन सामान्यधर्म्मप्रकारक-ज्ञानस्य विशेष-धर्म्मप्रकारक-जिज्ञासा जनकस्य सम्भवादिति भावः। "सुप्रतिपदतये"त्यत्र हेतुः "निरसनीये"ति निरसनीयाल्पवादि-विप्रतिपत्तियंत्र तत्तथेत्यर्थः। दुरूहत्वेन वलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानात् कदाचिदिच्छा-प्रतिबन्धः स्यादतः सुप्रतिपदत्वं प्रथमजिज्ञासायामुपयोगि। दुरूहत्वे हेतुः "निरसनीय बहुवादी"ति ननु सुगमस्य स्वयमप्यूहयितुं शक्यत्वादिति न्यायेन सुगममुपेक्ष्य दूरूहे कस्यचित् जिज्ञासा प्रथमं भवत्येवेत्यत आह "औत्सर्गिकी"मिति। ननु प्रतिबन्धकीभूताया जिज्ञासाया निवृत्तिः प्रतिबन्धकाभावान्तरवत् स्वरूपसती हेतुर्न तु ज्ञाता, मानाभावादत आह "यथाचे"ति। "आकरे" प्रमाणतत्त्वबोधादौ। प्रतिबन्धकजिज्ञासानिवृत्तौ सत्या(१)मवश्यवक्तव्यत्वमेवावसरः। वक्तव्यत्वज्ञानादेव जिज्ञासन्ते इति (२) न लक्षणाव्याप्तिः। अतएव ग्रन्थशेषे अवसरसङ्गत्यभाव-सूचनाय प्राचां 'इति' शब्दस्य 'विरम्यते' इति शब्दस्य वा उपनिबन्धः।

---

(१) सत्यामिति नास्ति ग पुस्तके।

(२) वक्तव्यत्वज्ञानादेव जिज्ञासेति इति पुस्तके।

दीधितिः ।

शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं-सामान्यतो दृष्टमन्ततोऽदृष्टजनक-प्रवृत्त्यौपयिकञ्चानुमानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरित्यपि केचित् ।

दीधिति प्रकाशः ।

"शब्दान्तरे"ति उपमितिविषयीभूतगवयपदातिरिक्तगोसदृश-पदादिशक्तिग्राहकमित्यर्थः । शब्दान्तरसमयग्राहकं केवलमति-देशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापारमात्रोपधाने उपयोगि,(१) न तूपमितौ, तत्र गोसादृश्यादीनामविषयत्वादत उपमितिविषयीभूतगवयपदे सप्रवृत्तिनिमित्तकत्व बोधक(२)मनुमानमुपजीव्यत्वेन दर्शयति "सप्रवृत्ती"ति । समानवित्तिवेद्यतया गवयपदप्रवृत्तिनिमित्त-त्वविषयकं 'गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वा'दित्या-कारकमित्यर्थः । गवयो गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तवानित्युपमितौ गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विशेषणतया तद्ग्राहकस्यानुमानस्यो-पजीव्यत्वा(३)दितिभावः । इदञ्च चिन्तामणिकारमते । आचार्य-मते तु गवयो गवयपदवाच्य इत्येवोपमितिस्वीकारादितिध्येयम् ।

---

(१) स्मृतिरूपव्यापारमात्रोपयोगि इति ग पुस्तके पाठः ।

(२) गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वबोधक इति ख ग पुस्तके ।

(३) ग्राहकस्योपजीव्यत्वादिति ख पुस्तके ।

अत्रोपमितावयं क्रमः, अगृहीत गवयपदशक्तिकस्य कीदृशो गवयपदवाच्य इति प्रश्नानन्तरं, गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकातिदेशवाक्यार्थज्ञानं, (१) ततः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं, तदेव करणं, ततोऽतिदेशवाक्यार्थ स्मृतिः, सैवव्यापारः (२) ततो गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिरिति । नन्वेतावता उपमितिं प्रत्युपजीव्यत्वं दर्शितं, न तूपमानस्वरूपं प्रत्यपीत्यत आह "अन्तत" इति उपमितिकरणस्यापि कार्य्यत्वेना(३)दृष्टजन्यत्वात् तज्जनकप्रवृत्त्यौपयिकानुमानसापेक्षमेवोपमानमित्यर्थः । अयं गवयपदवाच्यगवयवान् गवयसंयोगादित्यनुमानव्यक्तिविशेषस्यापि गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमानोपजीवकत्वादाह "निखिलमेवे"ति तत्रानुमानत्वावच्छेदेन नोपजीवकतेति न दोषः । केचिदित्यस्वरसवीजं "वहुवादिसम्मतत्वा"दिति मूलेनैता(४)दृशसङ्गतेरप्रदर्शनाद्ग्रन्थ्यासन्दर्भः ।

दीधितिः ।

सम्भवतिचेहनिरूपणयोरपि कार्य्यकारणभावः, "अथ तत् पूर्व्वक"मित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वेनानु-

---

(१) इत्याकारकातिदेशवाक्यानन्तरमतिदेशवाक्यार्थज्ञानमिति ग पुस्तके ।

(२) सैवव्यापार इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

(३) कार्य्यत्वेनेत्यत्र कार्य्यतयेति पाठः ग पुस्तके ।

(४) मूलेन तादृश इति ख, ग पुस्तके ।

माननिरूपणात् तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपरामर्शात्। अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात्, तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात्, एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपणमप्यनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः।

दीधिति प्रकाशः।

ननु सङ्गतेरनियामकत्वेऽनन्तराभिधाने किं नियामकमत आह "सम्भवति चे"ति एवञ्च निरूपणयोः कार्य्यकारणभावः सङ्गतिमुद्रया नोक्त इति न दोषः।

निरूप्ययोरिव निरूपणयोरपि कार्य्यकारणभावो यथाकथञ्चिज्जिज्ञासाजननद्वारा सङ्गतिरेवेत्यपि कश्चित्। "इह" प्रत्यक्षानुमानस्थले "निरूपणयोः" प्रत्यक्षानुमानज्ञानयोः(१)। एवञ्च प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वेनानुमानज्ञानजननार्थं प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रथममपेक्षितत्वादादौ प्रत्यक्षमभिहितमिति भावः। "निरूपणयो"र्ज्ञानजनकशब्दयोः "कार्य्यकारणभावः" प्रयोज्य प्रयोजकभाव इत्यर्थ इति तु (२) कश्चित्। "अथ तत्पूर्व्वकमनुमानं त्रिविधं पूर्व्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्चेति सूत्रं (३) "अथ" प्रत्यक्षलक्षणानन्तरं,

---

(१) प्रत्यक्षज्ञानानुमानज्ञानयोरिति ग पुस्तके।

(२) तु इति नास्ति ग पुस्तके।

(३) न्यायसूत्रं अः १ आ १ सू ५।

अनुमानमुच्यत इति शेषः। त्रैविध्यं दर्शयति "पूर्व्ववदि"त्यादिना। "पूर्व्वं" कारणं तल्लिङ्गकं यथान्यतन्तुसंयोगेन महापटानुमानं, "शेषः" कार्य्यं तल्लिङ्गकं यथा नदी उपरिदेशे वृष्टिमती विशिष्टप्रवाहवत्त्वादिति, "सामान्यतो दृष्टं" कार्य्य-कारणभिन्नलिङ्गकं यथा इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादिति। यद्वा "पूर्व्व"मन्वयि, "शेषो" व्यतिरेकी, "सामान्यतः" सामान्येना-न्वयव्यतिरेकसाधारणेन सहचारेण गृहीतं, एवञ्च केवलान्वयि-साध्यकं, केवलव्यतिरेकिसाध्यकं, अन्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः। अत्र चानुमानमनुमितिः कारणलिङ्गिकेत्येवं व्याख्येयम्। सूत्रे तु (१) यत इत्यध्याहृत्य तादृशानुमितिर्यतस्तदनुमानमिति-रीत्याऽनुमितिकरणस्यापि लक्षणं लब्धम्। फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते च तृतीयलिङ्गपरामर्श एवानुमानमिति, अनुमानपदञ्च यथाश्रुतार्थकमेव, तद्यत इति नाध्याहर्त्तव्यमिति। "व्याप्त्यादी"त्यादिना साध्य-साधन-तत्सहचार-पक्षादिपरिग्रहः। अत्र च "तत्पूर्व्वक"मित्यत्र तत्पदेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेन प्रत्यक्षस्य "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञान"मित्यादिपूर्व्वसूत्रेण प्रक्रान्तस्य परामर्शः। तेन स्वरूपनिरूपणयोः फलनिरूपणयोश्च कार्य्यकारणभावागमः। अन्यथा प्रत्यक्षफलनिरूपणानुमिति-करण(२)निरूपणयोरिवोपजीव्योपजीवकभावलाभेनासङ्गतिः स्या-

(१) सूत्रन्तु इति पाठः क पुस्तके।

(२) करण इति नास्ति ग पुस्तके।

दिति ध्येयम्। नन्वेवमपि (१) सौत्रक्रमोपपादनेपि अत्रत्य क्रमो नोपपादित इत्यत आह "अत्रापी"ति "अत्रापि" अनुमानखण्डेपि। "सहचारप्रत्यक्षे"ति यद्यपि व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकमित्युक्तं तत्र च (२) प्रत्यक्षं विशेष्यमिति कथं तन्निरूपणस्य हेतुत्वं तथापि प्रत्यक्षमप्रतिपाद्य प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकमिति(३)बोधयितुं पुरो (४) न शक्यते (५) तत्रापि प्रत्यक्षनिरूपणं हेतुरिति बोध्यं (६) तत्रापि (७) प्रत्यक्षखण्डे इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणकरणात् करणनिरूपणयोः कार्य्यकारणभावावगमः। "तस्य" तेन रूपेणानुमाननिरूपणस्य। अनुमानोपमानयोरपि क्रमनियामकमाह "एव"मिति अनुमानस्योपमानान्तर्गतत्वमप्रसक्ततया न निराकृतं, उपमानस्य चानुमानान्तर्गतत्वं प्रसक्तं, एकदेशिनामनुमानेनैवोपमानकार्य्यान्यथासिद्ध्यपगमादत उपमानखण्डे अनुमानभिन्नत्वेनोपमानं निरूपितमिति तदर्थं अनुमानं प्राङ् निरूपितमितिभावः।

---

(१) अपि इति नास्ति ग पुस्तके।
(२) च इति नास्ति ग पुस्तके।
(३) परेण इत्यधिकपाठः ग पुस्तके।
(४) पुरो इति नास्ति ग पुस्तके।
(५) न शक्यत इति, इति पाठः ख पुस्तके।
(६) बोध्यमित्यत्र ध्येयमिति ख, ग पुस्तकयोः पाठः।
(७) अत्रापि इति क, ख पुस्तकयोः पाठः।

नन्वनुमानलक्षणे कर्त्तव्येऽनुमितिः किमिति लक्ष्यत इत्यत आह "लक्षणस्वरूपे"ति।

दीधितिः।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्त्तिकतया क्रियालक्षणपूर्व्वकं तल्लक्षणमाह "व्याप्ती"त्यादिना।

तत्त्वचिन्तामणिः।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानम्। तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृष्यमाणं लिङ्गमिति वक्ष्यते।

दीधिति प्रकाशः।

लक्षणं "तत्करण"मित्यादिना, स्वरूपं "तच्चे"त्यादिना, प्रामाण्यं "अनुमानं न प्रमाण"मित्यादिना निरूपितम्। आदिना "तच्चानुमानं त्रिविध"मिति विभागादिसंग्रहः। एतेषु सर्व्वेषु अनुमितेर्विशेषणत्वादिति भावः। "प्रामाण्यादिभि"रिति तृतीया प्रकारितायां,(१) निरूपणं शब्दः, तथाच लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकशब्दविषयेऽनुमाने विशेषणत्वेन प्रविष्टा यानुमिति(२)रित्य-

---

(१) प्रामाण्यादेर्निरूपणेऽहेतुत्वादाह तृतीयाप्रकारितायामिति एतेन हेतौ तृतीयेति भ्रमो निरस्त इति भावः।

(२) विशेषणत्वेनानुप्रविष्टेयमनुमितिरिति ग पुस्तके पाठः।

र्थात् न प्रथमान्तान्वयविरोधः। तथाचाधारसप्तमी, स्वविषयक-निरूपणप्रकारत्वं सम्बन्धः। प्रकारत्वं विषयत्वञ्च व्यापारानुबन्धितया बोध्यम्। "अनुमाने निरूपणीये" इति सति सप्तमी अनुमाननिरूपणे कर्त्तव्ये इति तु कश्चित्। "अनुमाने निरूपणीये" अनुमाननिरूपणार्थं तथाच निमित्तसप्तमी, अनुमानस्य विशेष्यतया निरूपणस्य विशेषणतया पूर्व्ववाक्येन बोधितत्वात् (१) अनुमाननिरूपणे इति परामर्शस्यासम्भवात् विशेषणस्य निरूपणस्य निमित्ततया विशिष्टे निमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात्तथोक्तमित्यन्ये। अतोभयत्राप्यनुमितिर्निरूप्यत इत्यन्वयः। ननु भवतु सर्व्वत्रानुमितेरनुप्रवेशः, अनुमितिघटितमेवानुमानलक्षणं किमिति कृतं अन्यथापि (२) तल्लक्षणसम्भवादत आह "करणस्ये"ति अत्र मूर्त्तिः करणत्वं, तच्च क्रियाभेदेन भिन्नं, भेदो वैजात्यं तथाच प्रत्यक्षादिकरणतातोऽनुमिति करणताया विभिन्नत्व एव प्रत्यक्षानुमानयोर्विभिन्नप्रमाणत्वं, व्याप्तिशब्दोभयविषयकस्यैकस्य स्मरणस्याभिन्नत्वेऽपि शब्दानुमानत्वेन पृथक् प्रामाण्यव्यवहारात्, तथाच प्रत्यक्षादिप्रमितितोऽनुमितिप्रमितेर्वैलक्षण्यज्ञानार्थम् अनुमितिलक्षणमिति भावः।

दीधितिः।

अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वसामानाधिकरण्या-

---

(१) तच्छब्देन इत्यधिकं क पुस्तके।

(२) अपीति नास्ति क पुस्तके।

वगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः । कर्म्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् । ज्ञानपदोपसन्धानेन च वाधितावाधितसाधारणज्ञानलाभात्, न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याहुस्तन्न परामर्षेण नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रहे मानाभावात्, गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् । भ्रमस्थले तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्याभावात् । असत्ख्यातिनिरासात् ।

दीधिति प्रकाशः ।

“तत्र” क्रियालक्षणवाक्ये । “कर्म्मधारयोत्तरे”ति ननु भावप्रत्ययस्य शक्तिः सामानाधिकरण्यत्वेन तत्तत्पदार्थतावच्छेदकद्वय सामानाधिकरण्यत्वेन वा, आद्ये नीलत्वोत्पलत्वयोः (१) सामानाधिकरण्यालाभ, स्तयोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्येऽनन्वयात् । न च तत्तत्पदे नीलत्वोत्पलत्वयोरेव लक्षणा, गौरवात्, नीलत्वोत्पलत्वयोरभेदस्य वाधितत्वात्, नीलोत्पलपदान्नीलाभिन्नोत्पलानुभवापलापाच्च (२) द्वितीये नीलोत्पलीयं नीलत्वोत्-

---

(१) नीलोत्पलत्वयोरिति ख पुस्तके ।

(२) पदान्नीलाभिन्नमुत्पलमित्यभेदानुभवापलापापत्तेश्च इति ग पुस्तके ।

पलत्वसामानाधिकरण्यमित्येवं रीत्या प्रत्ययार्थे (१) सामा-
मानाधिकरण्ये अवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थनीलोत्पलस्यान्वयोप-
पादनेनैकदेशान्वयाभावेप्यनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः। एवं घटत्व-
मित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्म्मस्य प्रतिपादनं नीलोत्पलत्वमि-
त्यत्र (२) तादृशसामानाधिकरण्यस्येति व्युत्पत्तिभेदकल्पनमपीति।
अत्र वदन्ति घटत्वमित्यादौ लक्षणशक्तेरेवैतादृशसामानाधिकरण्य-
लाभः। तत्र हि घटेतरावृत्तित्वेसति सकलघटवृत्तित्वेन प्रका-
रेण घटत्वमुपस्थाप्यते, तत्र प्रकृतित एव घटस्य लाभः, इतरा-
वृत्तित्वादौ भाव-प्रत्ययस्य शक्तिः, तत्र इतरत् वृत्तित्वं अभावः
साकल्यं वृत्तिम- (३) श्चेति विशकलितमर्थः। इतरवृत्तित्व-
प्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्या-
प्रसिद्धत्वाद्घटत्वादौ त- (४) द्बाधाच्च विशिष्टस्य शक्यत्वासम्भवाद्-
व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपात्तानामपि तावतां परस्परोपश्लेषेण
बोधः। तत्र प्रकृतिजन्यबोधे येन सम्बन्धेन यत् (५) प्रकृत्यर्थ-
तावच्छेदकधर्म्मस्य प्रकारता तेन सम्बन्धेन इतरावृत्तित्वं त-(६)

---

(१) तादृश इत्यधिकपाठः ग पुस्तके।

(२) मित्यादौ इति ख पुस्तके।

(३) इत्तिमदिति ख पुस्तके नास्ति।

(४) तदिति ग पुस्तके नास्ति।

(५) यदिति ग पुस्तके नास्ति।

(६) तदिति ग पुस्तके नास्ति।

वृत्तित्वञ्चार्थः। तेन घटत्वमित्यादौ (१) घटेतरस्मिन् कालादौ कालिकसम्बन्धेन घटत्वस्य वृत्तित्वेऽपि न क्षतिर्न वा (२) कम्बु-ग्रीवादिमत्त्वादेर्भानम्। नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलाभिन्नमुत्पलं प्रकृत्यर्थः, तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं नीलाभिन्नोत्पलत्वं, तच्च नीलत्व (३) समवाय्यभिन्नसमवेतोत्पलत्वं तस्य चोपाधि(४)तया स्वरूपसम्बन्धेनैव प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारता, तेन सम्बन्धेन तद्वृत्त्य-भिधाने च सामानाधिकरण्यस्यापि भानं अभेदस्याधिकस्य भानेपि नीलत्वसमवायिसमवायस्यापि भानादिति। प्रमेयत्वमित्यादौ-चेतरावृत्तित्वांशो न भाषतेऽप्रसिद्धत्वात्, किन्तु सकलप्रमेयवृत्ति-त्वम्। न च गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वमित्यादौ विशिष्टस्यानति-रेकितया तदितरासमवेतत्वस्य, महत्त्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्ति-त्वस्य महत्परिमाणे वाधादनन्वय प्रसङ्ग इति वाच्यं तदितरत्व-व्यापकात्यन्ताभाव (५) प्रतियोगितावच्छेदक तद्वृत्त्यत्यन्ताभाव—प्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वस्यैव तदुभयदलेन (६) विवक्षित-त्वात्, तदितरत्वव्यापकेतिकरणाच्च घटत्वमित्यादौ न द्रव्यत्वादे-

---

(१) घटत्वमित्यादौ इति क ख पुस्तकयोर्नास्ति।

(२) घटत्वमित्यादौ इत्यधिक पाठः क ख पुस्तकयोर्वर्त्तते।

(३) त्व इति नास्ति ख पुस्तके।

(४) स्वरूप इत्यधिकपाठः ख पुस्तके।

(५) व्यापकीभूतात्यन्ताभाव इति क पुस्तके।

(६) तदुभयपदेन इति ख पुस्तके।

र्भानमिति। अत्र नव्याः, एवं सत्येकत्वमित्यादौ परिमाणादेः कथं न लाभः, न च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसम्बन्धेनैव तदितरावृत्तित्वं तद्वृत्तित्वञ्च प्रतीयते तच्चैकत्वनिरूपितसमवायेन (१) परिमाणादिकं अवृत्तीति न तत्र परिमाणादेर्भान(२)-मितिवाच्यं एवं सत्यनन्तशक्ति-कल्पनावश्यकत्वे घटत्वादिषु (३) प्रातिस्विकरूपेणैव शक्तिरस्तु किमितरावृत्तित्वादि (४) गौरव-सहिष्णुतया। यद्वा धर्मत्वेनैव शक्तिरस्तु, प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-निरूपितसम्बन्धेन तत्र प्रकृत्यर्थस्यान्वयः तेन घटत्वमित्यादौ न द्रव्यत्वादेर्बोधः। अतएव गुणकिरणावल्यां पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेवगुणान् भाव-प्रत्ययः प्रतिपादयति (५) प्रतीतिस्तु तादूप्येण धर्मत्वेन वेत्यन्यदेतदिति दीधितिकृतः। विशिष्य शक्तौ च नीलत्वोत्पलत्व सामानाधिकरण्यं प्रकृते भाव प्रत्ययार्थः। नीलोत्पलस्य प्रकृत्यर्थस्य तादृशसामानाधिकरण्ये अवच्छेदकत्वे-नान्वयः। घटपटत्वमित्यत्र द्वन्द्वोत्तरस्येव नीलोत्पलत्वमित्यत्र कर्मधारयोत्तरस्यापि भाव-प्रत्ययस्य सामान्यशक्त्युपस्थितयोर्नील-त्वोत्पलत्वयोः कर्मधारयोत्तर-भाव-प्रत्ययत्वावच्छिन्नया विशेषशक्त्या

---

(१) निरूपितत्वविशिष्ट समवायेन इति क पुस्तके।

(२) न तत्र तद्भानं इति ख पुस्तके। न तत्रैकपदवाच्यतेति क पुस्तके।

(३) घटत्वादिषु इत्यत्र घटत्वमित्यादौ इति ख पुस्तके।

(४) इतरत्वादि इति क पुस्तके।

(५) भावप्रत्ययाः प्रतिपादयन्ति इति ग पुस्तके।

उपस्थिते सामानाधिकरण्ये विशेषणत्वेनान्वयः। नीलाभिन्नोत्-पलस्य प्रकृत्यर्थस्याधेयत्वसम्बन्धेन, नीलत्वोत्पलत्वयोरवच्छेदकता-सम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्ये वान्वय इत्यपि कश्चित् (१)। "वाधिते"ति वाधितावाधिततादृशसामानाधिकरण्यविषयकेत्यर्थः। "भ्रान्तानुमितौ"ति भ्रान्तं भ्रमः, न च ह्रदोवह्निमा-नित्यादौ व्याप्तिविशिष्टत्व-पक्ष (२) वृत्तित्वसामानाधिकरण्या-प्रसिद्ध्या कथं तज्ज्ञानलाभ इति वाच्यं तत्र ह्रदवृत्तित्वे व्याप्ति-विशिष्टत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानमेव तदुभयसामानाधि-करण्यावगाहिज्ञानपदार्थ इत्याशयात्। अतएवानेनैव (३) दोषेणेदं निराकरिष्यति। केचित्तु पर्व्वतोवह्निमान् धूली-पटलादित्यादौ व्याप्तिविशिष्टत्व-पर्व्वतवृत्तित्वसामानाधिकरण्यं यदालोकादौ प्रसिद्धं तस्य धूलीपटले आरोपात् यथार्थानुमिति-स्तत्र नाव्याप्तिरित्यर्थः। "भ्रान्तानुमितौ"ति भ्रान्तस्यानुमितिः भ्रमजन्यानुमितिरित्यर्थ इत्याहुस्तत्सन्दर्भविरोधादुपेक्षितम्। "निय-मत" इति यत्र वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्व्वत-वृत्तिधूमवान् पर्व्वत इत्याकारकः परामर्शस्तत्र तत्सम्भवेऽपि यत्र वह्निव्याप्यवानित्येव परामर्शस्तत्र तदभावादित्यर्थः। ननु तेन रूपेण हेतुत्वग्रहाद् यत्र तादृशबोधाभावस्तत्रानुमितिरपलप-

(१) केचित् इति ख पुस्तके।

(२) पक्ष इत्यत्र ह्रद इति पाठः क ख पुस्तकयोः।

(३) एव इति नास्ति ख पुस्तके।

नीयेत्यतो "गौरवेणे"ति। ननु सामानाधिकरण्यमेकाधिकरण-सम्बन्ध एवञ्च समूहालम्बनाद्विशिष्टज्ञानस्य भेदान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रतियोगिकविशेष्यानुयोगिकसम्बन्धो विशिष्टधीविषयत्वेनाभ्युपेयस्तथाच वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्यत्र धूमे वह्निव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वपर्व्वतवृत्तित्वप्रतियोगित्वरूपतदुभय-सामानाधिकरण्यं भासत एवेत्यत आह "सम्बन्धसम्बन्धे"ति समूहालम्बनाद्विशिष्टज्ञानस्य भेदान्यथानुपपत्त्या अनुयोगित्वप्रतियोगित्वादिरूपसम्बन्धभानवत्सामानाधिकरण्यभानमपि भविष्यतीत्यत "सम्बन्ध(१)सम्बन्धे"ति कश्चित्। सम्बन्धसम्बन्धाविषयकत्वेऽपि समूहालम्बनव्यावृत्तस्य विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वादित्यर्थः। समूहालम्बने सर्व्वत्र विशेष्यता, विशिष्टज्ञाने च विशेषणे प्रकारता संसर्गे च सम्बन्धता विशेष्ये च विशेष्यताख्य-विषयतेति, विषयावैलक्षण्येऽपि विषयतावैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यं विशिष्टज्ञानस्येति भावः। ननु विषयावैलक्षण्येऽपि विषयताविशेषात् ज्ञानवैलक्षण्ये जितं साकारवादिना (२) तथाचार्थेनैव धियां

---

(१) सम्बन्ध इति नास्ति ग पुस्तके।

(२) "साकारवादिना" विज्ञानवादिना योगाचारबौद्धेनेत्यर्थः एतन्मते क्षणिकविज्ञानमेव पदार्थस्तदतिरिक्तं किमपि न वस्तु सत्। विषयस्तु विज्ञानस्यैवाकारविशेषस्ततो न भिद्यते। तादृशाकारविशेषे चा नाद्यविच्छिन्नप्रवाहविज्ञानानतिरिक्तवासनैव नियामिका। तथाचोक्तं माधवाचार्य्यैः "बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकाराऽवभासते" इति तादृशाकारविशेष एव विज्ञानवैलक्षण्यप्रयोजको नतु विषयविशेषस्तन्मते तस्यानङ्गीकारादेवञ्च न्यायमतेऽपि

विशेष इत्यनुरोधात् समूहालम्बनाविषयोऽनुयोगित्वं प्रतियोगित्वञ्च विशिष्टधी-विषय इत्यभ्युपेयमत आह "भ्रमस्थले चे"ति द्रवोवह्निमानिति भ्रमानुमिति-स्थले चेत्यर्थः। नन्वसदेव तत्र सामानाधिकरण्यं सिद्ध(१)मत आह "अस"दिति असतो वैशिष्ट्यस्य सदुपरागेणापि भानस्य निरासादित्यर्थः। न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः शुक्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वस्य रजतत्वप्रकारतासामान्यस्य वा यत्किञ्चित्प्रमात्वघटकप्रकारतानियामकसम्बन्धनिरूपितत्वनियमबलेन अर्थतस्तन्निरासात्, असद्वैशिष्ट्यभाने तु रजतत्वप्रतियोगिकशुक्त्यनुयोगिकवैशिष्ट्यस्य यत्किञ्चित्प्रमात्वघटकप्रकारत्वानियामकतया शुक्तौ रजतत्वप्रकारतायास्तादृशसम्बन्धनिरूपितत्वाभावेन तादृशनियमभङ्गादिति।

ननु पक्षवृत्तित्वे व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानमेव व्याप्तिविशिष्टपक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यज्ञानपदप्रतिपाद्यं तत्र सामानाधिकरण्ये व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वयोरन्वयबाधेऽपि

विषयभेदस्य विज्ञानभेदाप्रयोजकत्वे तत्सिद्धेर्दुरूपपादत्वेन विज्ञानवादिनामेव जयो भवतीति। वस्तुतो न्यायमते विषयभेद एव विज्ञानवैलक्षण्ये प्रयोजकः, अतएवोक्तं उदयनाचार्य्यैः "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया"मिति। तथाच विज्ञानवैलक्षण्यानुरोधेन तदतिरिक्तविषयाङ्गीकारस्यावश्यकत्वे विज्ञानवादिनां पराजय इति भावः।

(१) प्रसिद्धमिति क ख पुस्तकयो पाठः।

तादृशज्ञानान्वयेऽबाधात् तथाच तादृशज्ञानजन्यत्वं लक्षणं नाव्याप्त-मत आह "अवान्तरे"ति ।

दीधितिः ।

अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञानानुदयात् विषाणे शशसम्बन्धस्याभावनिश्चयदशायां शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति शाब्दबुद्धेर्ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात् । न चात्र प्रमाणप्रस्तावात् प्रमैव लक्ष्या, यदि च सल्लिङ्गपरामर्शादपि भ्रान्तानुमिति स्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति वाच्यम् अव्याप्या-पक्षधर्म्मयोस्तत्त्वावगाहिना परामर्शेण जनितायां वस्तुतः साध्यवत् पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेर्लिङ्गोपहित-लैङ्गिकभाननिरासिनांशिकभ्रमत्वास्याप्ययोगात् ईश्वर-तादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्, अतएव व्याप्ति विशिष्टे पक्षधर्म्मता तज्ज्ञानं बेत्यादिकमपास्तम् ।

दीधिति प्रकाशः ।

(१) तथाचैतादृशलक्षणं नैतादृशलक्षणवाक्यप्रतिपाद्यमित्यर्थः । लक्षणाव्याप्तिमुक्त्वा लक्षणवाक्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिमाह "अवा-

---

(१) अयोग्यतानिर्णयेन प्रतिबन्धाल्लक्षणवाक्याद्बोधासम्भवेन तादृशार्थस्य वाक्यादलाभेन लक्षणत्वासम्भवाल्लक्षणासत्त्वरूपाव्याप्तिर्दुर्वारेति भावः । इति ग पुस्तके अधिकपाठः ।

न्तरे"ति कश्चित्। "विषाणे" विषाणत्वावच्छेदेन। "शशसम्बन्धे"ति शशविषाणेत्यत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया शशसम्बन्धभिन्नं विषाणमिति शाब्दबोधे शशसम्बन्धिभेदस्येव शशसम्बन्धाभावस्यापि विषाणे निर्णयो विरोधीत्यर्थः। "प्रमाणप्रस्तावा"दिति—"प्रमाणतत्त्व-मत्र विविच्यते" इत्यतः प्रमाकरणलक्षणस्यैव प्रस्तुतत्वेन तदर्थं प्रमाणलक्षणस्यैवोचितत्वा(१)दित्यर्थः। "प्रमैवे"ति न तु प्रमा-करणलक्षणानुपयोगिनी भ्रान्तिरपीत्यर्थः। उपाध्यायमते पक्षता-वच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यं सर्व्वत्रानुमिति विषयः, न तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापि अवच्छेदकत्वस्य व्यापकत्वाघटक-त्वेन साध्यसम्बन्धविधया भानासम्भवात् तथाच गन्धप्रागभावाव-च्छिन्नो घटो गन्धवानित्यनुमितिः प्रमैवेत्यत आह "यदि चे"ति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यभानस्यानुभविकत्वादसंसर्गाग्रहादि-रूप(२)सामान्यसामग्रीसत्त्वा(३)दनुमितावप्यवच्छेदकत्वं भासत एवेति भावः(४)। "चरमे"ति प्रथमज्ञानपदस्य तत्परत्वे तत्रैवाति-व्याप्तिरिति भावः। "प्रमापर"मिति यावत् भ्रमभिन्नत्वं प्रमा-त्वम् (५)। "अव्याप्ये"ति अव्याप्ये व्याप्यत्वावगाहिना अपक्ष-

---

(१) लक्षणस्यैवौचित्यादिति क पुस्तके।

(२) रूप इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः।

(३) सत्त्वादित्यत्र वशात् इति क, ख पुस्तकयोः।

(४) यदि चेत्यनेन सूचित इति शेषः।

(५) यावद्भ्रमभिन्नत्वं नित्यज्ञानाद्वृत्तिविषयितास्शून्यत्वं प्रमाविषयितानां नित्यज्ञानविषयितातो भेदानङ्गीकारादिति भावः।

धर्म्मे पक्षधर्म्मत्वावगाहिनेत्यर्थः। "वस्तुतः" वस्तुगत्या साध्यवान् यः पक्षस्तदवगाहितया। ननु तस्या अनुमितेर्लिङ्गोपधानांशे भ्रमत्वेनालक्ष्यत्वमत आह "लिङ्गोपहिते"ति प्रमाणाभावादिति शेषः। ननु साध्यवान् यः पक्षस्तन्नेश्वरस्यैव (१) तादृशज्ञानं प्रसिद्धमतस्तज्जन्यत्वस्य तदनुमितावपि सत्त्वान्नाव्याप्तिरत आह— "ईश्वरे"ति "अतिप्रसञ्जकत्वा"दिति तादृशपरामर्शत्वेन तस्य हेतुत्वाभावात् उपादानप्रत्यक्षत्वेन तज्जन्यत्वस्य प्रमामात्रेऽतिप्रसक्तत्वादिति भावः। "अतएव" तादृशप्रमानुमितावव्याप्तेरेव, "तज्ज्ञानं वे"ति व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्म्मताज्ञानमित्येवं रूपः सप्तमी तत्पुरुषोऽपि नेत्यर्थः।

दीधितिः।

व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्म्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते, पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव "प्रमाणप्रमेये"-त्यादिसूत्रे (२) अन्यत्र च द्वन्द्वस्य दर्शनात्। पदार्थ-

(१) एव इति नास्ति ख पुस्तके।

(२) प्रमाण प्रमेय संशय प्रयोजन दृष्टान्त सिद्धान्तावयव तर्कनिर्णय वाद जल्प वितण्डा हेत्वाभास च्छल जाति निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। इति न्यायसूत्रं अ १ आ १ सू १। अत्र पदार्थतावच्छेदकप्रमाणत्वादीनां भेदाद् द्वन्द्वस्य साधुत्वमङ्गीकृतमिति।

द्वयाभेदबोधकाच्च कर्म्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदार्थ-द्वयबोधजनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात्, विशिष्टपदस्य धर्म्मि-परतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्म्मतयोर्लाभात्। न चैवमालोको वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञान-जन्येऽतिप्रसक्तिः, एकत्र तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वा-दिति केचित्। तदप्यसत् एवमपि धूमोवह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्व्वतवृत्तिरिति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात्। एक-रूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ च मीमांसकमतानु-प्रवेशात्, मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शा-व्यापकत्वात्। न च तदुभयविषयत्वनियतधर्म्मावच्छिन्नकारणत्वप्रतियोगिककार्य्यताशालित्वमर्थः पक्ष-धर्म्मतापदोपादान-वैयर्थ्यात्।

दीधिति प्रकाशः।

"पदार्थतावच्छेदके"ति न चैवं सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वापवाद-कत्वानुपपत्तिरेकविषयकत्वाभावादिति वाच्यं पदजन्यप्रतीति विशेष्य-रूपस्य पदार्थस्य भेदापेक्षया पदजन्यप्रतीतिविषयभेद एव द्वन्द्वस्य लाघवेन कल्पनात्। एवञ्च नीलघटयोरित्यत्र पदजन्य-प्रतीतिप्रकारभेदात्, घटा इत्यत्र विशेष्य भेदात् द्वन्द्वस्य प्रसक्तिः। अक्षा इत्यादि नानार्थ एव वा सरूपैकशेषस्य सार्थकत्वात् यथा

श्रुतेऽपि नानुपपत्तिरिति केचित् (१)। ननु नीलघटयोरभेद इत्यत्र द्वित्वं कुत्रान्वेति ? न तावद्विशेष्ये तस्यैकत्वात्, न विशेषणे तयोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्। न च प्रकृत्यर्थवृत्तिसंख्याबोधकत्वं सुपां न तु तन्मात्रवृत्तिसंख्याबोधकत्वं, अतएव "एकस्मिन् पाथः परमाणावापः" इत्यत्र तद्गुणानादाय बहुवचनं समर्थितं वर्द्धमानोपाध्यायैरिति वाच्यं एकस्मिन् घट एको घटा इत्यत्रासाधुत्वग्रहाभावदशायां शाब्दबोध प्रसङ्गात्। तत्र द्विवचनं पदसाधुतार्थैवेतिचेत् तर्हि कर्म्मधारय एवास्तु किमर्थं पदार्थभेदमनादृत्य द्वन्द्वकल्पनमिति चेत् नीलघटयोरित्यत्र कर्म्मधारये नीलाभिन्नघटत्वेनोपस्थितौ अभेद इत्यस्य निराकाङ्क्षत्वादनन्वयप्रसङ्गात्। ननु पदार्थयोरभेदस्थलेपि द्वन्द्वस्य साधुत्वे कर्म्मधारयः किमर्थं पृथगङ्गीक्रियत इत्यत आह "पदार्थद्वये"ति तथाच यत्राभेदसंसर्गकबोधे तात्पर्य्यं तत्र द्वन्द्वस्यासाधुत्वात् कर्म्मधारयादेव तादृशबोध इति भावः। "भेदाभेदोदासीने"ति भेदाभेदाविषयकेत्यर्थः। इदञ्च (२) तादृश (३) पदार्थद्वयबोधे विशेषणम्। पदार्थयोरभेदे कर्म्मधारयवत् पदार्थयोर्भेद एव द्वन्द्व इत्यनुशासनस्वरससिद्धं मतमनुसृत्याह "विशिष्टपदस्ये"ति। यत्तु एकस्मिन्नेव

---

(१) केचित् इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः।

(२) च नास्ति ग पुस्तके।

(३) तादृश इति नास्ति ख पुस्तके।

चैत्रे (१) चैत्र-चैत्रत्वसम्बन्धानां पदजन्यप्रतीतिविषयानां भेदेन (२) द्वन्द्वापत्तिरतो "विशिष्टे"ति तदसत् एकपदे द्वन्द्वस्य तदपवादकैकशेषस्य चापादयितुमशक्यत्वात् । किञ्च समस्यमानयोः प्रत्येकपदार्थयोर्विशेष्ययोर्विशेषणयोर्वा भेदस्तयोर्द्वन्द्वापादको नत्वेकपदार्थयोरेव विशेषणविशेष्ययोर्भेद इति नायं पन्थाः । "धर्म्मपरतये"ति, नपुंसके भावे क्त इत्यनुशासनात् व्याप्तिवैशिष्ट्यमेव व्याप्तिविशिष्टपदार्थः । तथाच व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्म्मतापदयोर्द्वन्द्व इति भावः । एतेन वैशिष्ट्यशक्तधातूत्तर-क्त-प्रत्ययस्याश्रयोपस्थापकस्याश्रयत्वे लक्षणायां व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वोपस्थितौ व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्व-पक्षधर्म्मत्व-ज्ञानजन्यत्वमर्थः स्यात्तथाच व्याप्यवानिति परामर्शस्य सम्बन्धसम्बन्धाविषयकत्वात् सैवाव्याप्तिरिति परास्तम् । "एवमपि" एकत्र धर्म्मिणीति विशेषणेऽपि (३) "मीमांसके"ति तथाच व्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शस्थलीयानुमित्यव्याप्तिः, धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानं धूमत्वावच्छिन्नपक्षधर्म्मताज्ञानञ्च कारणमिति कारणताद्वयकल्पने गौरवम् । गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ च तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वप्रवेशादनन्तकार्य्यकारणभावापत्तिरिति । "मिथ" इति "तदुभयं" व्याप्तिविशिष्टत्व पक्षधर्म्मत्वोभयं "उपश्लेषः" परस्परसामानाधिकरण्यम् । "अव्यापकत्वात्" व्याप्यवानिति परामर्शे तद-

---

(१) एकस्मिन् चैत्रपदे इति ग पुस्तके ।

(२) भेदादिति ग पुस्तके ।

(३) विवक्षणेपि इति क पुस्तके ।

भावादि-(१)त्यर्थः। "न च तदुभये"ति तदुभयविषयकत्व नियत-धर्म्मः परामर्शत्वं (२) परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतायां माना-भावादित्याशयः। न च तत्प्रत्यक्षे तत्त्वेन हेतुत्वात् वह्निव्याप्यो-धूमो द्रव्यं पर्व्वतवृत्तीति (३) ज्ञानप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरिति (४) वाच्यं अनेकवृत्तित्वेन धर्म्मस्य विशेषणीयत्वात् (५) तत्तद्व्यक्तित्वस्य चैक-मात्रवृत्तित्वात्। विषयस्य तत्त्वेन कारणत्वं नास्तीत्याशयेनेद-मिति (६) कश्चित्। "पक्षधर्म्मते"ति पक्षधर्म्मताविषयकत्व-नियतधर्म्मावच्छिन्नेत्युक्तौ च पक्षधर्म्मतायाः पर्व्वतसंयोगादिरूपतया धूम-धूमाभावसहचरितवह्निमान् पर्व्वत इत्येवमाकारकज्ञानत्वा-वच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रये पर्व्वतोधूमवान्नवेति संशयेऽति व्याप्तिः स्यादतस्तद्वारणाय व्याप्तिविषयकत्वमावश्यकम्। न चैव-मपि धूमव्याप्य-धूमव्याप्याभाव-सहचरितवह्निमानित्येवं रूप-साधा-रणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्ये पर्व्वतो धूमव्याप्यवान्न वेति संशयेऽति-व्याप्तिरिति वाच्यं पक्षधर्म्मताविषयकत्वदलेनापि तदवारणात्, तथाच व्याप्तिविषयकत्वदलस्यैव संशयविशेषातिव्याप्तिवारकतया व्यावर्त्तकत्वमस्ति न तु पक्षधर्म्मतापदस्येत्याशयात्। धूमवत्पर्व्वत-संयोगप्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकधूमप्रकारकपर्व्वतज्ञानत्वेन हेतु-

(१) तदसम्भवादिति क, ख पुस्तकयोः।

(२) परामर्शप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिनिरासार्थमाह परामर्शप्रत्यक्ष इति।

(३) वृत्तीत्यादि इति ख पुस्तके।

(४) अतिव्याप्तिरेवेति ख पुस्तके।

(५) धर्म्मस्य विशेषणात् इति ख, ग पुस्तकयोः।

(६) मित्यपि इति क पुस्तके।

त्वादतिव्याप्तिरत: पक्षधर्म्मतापदोपादानवैयर्थ्यमुक्तमित्यपि (१) कश्चित्। व्याप्तिज्ञानत्वपरामर्शत्वावच्छिन्न(२)कारणताद्वयलाभाय व्याप्तिविषयकत्वनियतत्वं विकाशकतयोक्तमित्यन्ये। वस्तुतस्तु पक्षधर्म्मताविषयकत्वनियतत्वेनुपादाने धूमवान् पर्व्वतो नास्तीत्यभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकधूमप्रकारकपर्व्वतज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिरतो व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकेत्यावश्यकम्। न च तथापि वह्निव्याप्यवान् पर्व्वतो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षे(३)ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं निष्कृष्टमते व्याप्तेरतीन्द्रियतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्यतीन्द्रियत्वात् तत्र न तेन रूपेण हेतुता, (४) अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुत्वात्। एवं व्याप्तिपदस्याभाव(५)मात्रपरत्वे अभावप्रकारकत्वनियतधर्म्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताशालित्वविवक्षणेऽनुमितिमात्रे (६) लक्षणमायाति, परन्तु स्थलविशेषेऽतिव्याप्तिर्भवति, पक्षधर्म्मतापदोपादाने त्वव्याप्तिरतिव्याप्तिश्चेत्यतोऽपि पक्षधर्म्मतापदोपादानवैयर्थ्यमुक्तमिति ध्येयं(७)। वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावतिव्याप्तेर्वारणाय (८) व्याप्य-

(१) अपि इति नास्ति ख पुस्तके।

(२) अवच्छिन्नेत्यत्र अवच्छेदेन इति पाठः ग पुस्तके।

(३) वह्निव्याप्योधूमोनास्तीत्यभावप्रत्यक्षे इति क, ख पुस्तकयोः।

(४) तत्र तेन रूपेणाहेतुत्वात् इति क पुस्तके।

(५) व्याप्तिपदस्याप्यभाव इति ख पुस्तके।

(६) एव इत्यधिक पाठः क पुस्तके।

(७) वैयर्थ्यमितिध्येयं इति ग पुस्तके।

(८) अतिव्याप्तिवारणाय इति क ख पुस्तकयोः

विषयकत्वेन जन्यं ज्ञानं विशेषणीयमिति वक्ष्यति, तथाच पक्ष-धर्म्मताविषयकत्वनियतेत्यादिविवक्षणे धूमवत्पर्व्वतवानिति विशिष्ट-वैशिष्ट्यविषयकबोधे व्याप्यविषयकेऽतिव्याप्तिरतो व्याप्तिविषयक-त्वनियतेत्यादि-विवक्षणमावश्यकम् (१)। न च पक्षधर्म्मतापद-मुपादाय तत्र पक्षधर्म्मत्वाविषयकत्वेनैव जन्यं ज्ञानं विशेष्यतां तावतापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यं तथासत्यसम्भवापत्तेः पर्व्वतो वह्निमानित्यनुमितेरपि वह्निनिष्ठ-पक्षधर्म्मताविषयकत्वात्, हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुनिष्ठपक्षधर्म्मत्वा-विषयकत्वोक्तौ च वह्निव्याप्यवत्पर्व्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे-ऽतिव्याप्तिः, व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मत्वाविषयकत्वोक्तौ च व्याप्य-विषयकस्यैव लघुत्वेन विवक्षणौचित्यादिति तु (२) सारम्।

दीधितिः।

व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्म्मताज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात्। यद्यप्यत्रापीन्धनसमानाधि-करणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्न-समानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिरख-ण्डव्याप्तेरप्रसिद्धेः। भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चालाकाशमा-त्मन इत्यादौ सुतरां तथा, तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपश्लेषावगाहित्वमात्रं विवक्षितम्।

(१) नियतेत्याद्यावश्यकत्वेपक्षधर्म्मतोपादान वैयर्थ्यमेव इति क पुस्तके।

(२) तु नास्ति ग पुस्तके।

दीधिति प्रकाशः ।

व्याप्तिविशिष्टपद-पक्षधर्म्मताज्ञानपदयोः कर्म्मधारयः, विशिष्ट-पदञ्च प्रकारक पर (१) मित्याशयेनाह "व्याप्ती"ति । यद्यपि वह्निव्याप्योधूमो द्रव्यवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्यापि व्याप्तिप्रकारकत्वात् पक्षधर्म्मताज्ञानत्वाच्च तज्जन्यानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः, उक्तरूपेण(२) जनकत्वोक्तौ चासम्भव एव धूमोवह्निव्याप्योधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानसाधारणत्वात् तथापि पक्षधर्म्मत्वांशे व्याप्तिप्रकारकत्वं विवक्षितं, तच्च पक्षनिष्ठ (३) विशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्न-विशेष्यतानिरूपित व्याप्तिप्रकारताकत्वं, धूमोवह्निव्याप्यो धूमवान् पर्व्वत इत्यत्र पर्व्वतविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारता न व्याप्ति-प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदिका, किन्तु धूमस्य मुख्यविशेष्यतैवेति न तत्साधारण्यमिति ध्येयम् । "अत्रापि" तादृशविवक्षणेपि, वह्निव्याप्येन्धनवानित्युक्तौ च वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्ति-प्रकारकत्वसम्भवना स्यादतो विशिष्याह"इन्धनसमानाधिकरणे"ति । "भ्रमानुमिते"रिति पूर्व्वं भ्रमात्मकपरामर्शजन्यायां विषयाबाधेन प्रमानुमितावव्याप्तिर्दर्शितेति भावः । वृत्त्यनियामकसंयोगेन-साध्यतायां हेतुतायाञ्चाकाशानुमितिः परामर्शश्च प्रमैव स्यादतो वृत्तिनियामकसम्बन्धेन हेतुतासाध्यता-प्रतिपत्त्यर्थमाह "अत्रे"ति सप्तम्या आधेयत्व प्रतिपादनात्। "सुतरा"मिति साध्ये व्यापकत्व-

(१) प्रकार परमिति ग पुस्तके ।

(२) एकरूपेणेति ग पुस्तके ।

(३) निष्ठ इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

प्रकारकं साधने च साध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकमित्येवं व्याप्तिप्रकारकत्वोक्तौ पूर्व्वोक्ताव्याप्तिनिरासःस्यादत्र तु व्यापकत्व-सामानाधिकरण्ययोरुभयोरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति भावः। "तथा" अव्याप्तिः। "तावत्पदार्थानां" व्याप्तिशरीरनिविष्टानां (१) पदार्थानां, "तथाविधे"ति व्याप्तिभाने (२) यस्य यत्र येन सम्बन्धेन प्रकारता तत्र तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वमित्यर्थः तच्चाधिकरणे हेतुप्रकारकं अभावे तादृशाधिकरणवृत्तित्व-प्रकारकं प्रतियोगितायां तादृशाभावप्रकारकमित्यादिक्रमेण वोध्यम्॥

दीधितिः।

न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः, व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात्। भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमत्वे, वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतो वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः। तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकन्तु न तथा रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहात् व्यतिरेक सहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा।

---

(१) तावत् इति अधिकपाठः ख पुस्तके।

(२) भाने इत्यत्र स्थाने इति पाठः ग पुस्तके।

दीधिति प्रकाशः ।

"व्यतिरेकिणी"ति तत्र पक्षधर्म्मतांशे वह्न्यभावव्यापकाभाव प्रतियोगिधूमत्वस्यैव प्रकारत्वादिति भावः। ननु धूमव्यापक-वह्निसमानाधिकरणधूमत्वस्य वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूम-त्वस्य ज्ञानं वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारधियं प्रति ग्राह्याभावा-नवगाहितया तदभावव्याप्यवत्त्वानवगाहितया वा न विरोधीत्यत आह "भवति ही"ति तथाचातथाभूतस्याप्यनायत्यैव मणिमन्त्रादि-न्यायेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति भावः। ननु धूमव्यापकवह्नि-समानाधिकरणधूमसमानाधिकरणरासभवानिति ज्ञाने धूमसमा-नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक वह्नित्ववानिति ज्ञाने च वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति व्यभिचारधीविरोधित्व-सत्त्वात् तज्जन्यप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः, उक्तरूपेण जनकत्व विवक्षणेत्वसम्भव एव, उक्तरूपस्य तादृशधूमसमानाधिकरणरासभवानिति ज्ञानसाधा-रणतया जनकतायामनवच्छेदकत्वादत आह "तथाविधे"ति "न तथा" न पक्षधर्म्मतांशे व्यभिचारधीविरोधिधीविषयः। "रासभादा"विति तथाच पक्षधर्म्मतया ज्ञाते तद्विशिष्टे व्यभिचा-रधीविरोधिधीविषयधर्म्मप्रकारक-तद्विशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यत्व-मर्थः। उक्तज्ञानन्तु पक्षधर्म्मतया ज्ञाते रासभत्वविशिष्टे न व्यभिचारधी-विरोधि, धूमत्वविशिष्टे तथात्वेऽपि न तस्य पक्षधर्म्मतया भानमिति भावः। ननु धूमसमानाधिकरणेत्यादि व्याप्तेरेवोक्त-रूप व्यभिचारधी-विरोधिधीविषयत्वे मानाभावः कैव कथा व्यति-रेकव्याप्तौ। न च वह्नित्वं धूमसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-

वच्छेदकं, धूमाभावत्वं वह्न्यभावसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगितावच्छेदकमित्येवं समूहालम्बनात्मक व्यभिचारधीविरोधिधीत्वं वाच्यं (१) तथापि धूमव्यापकवह्निकालीनधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्य सामानाधिकरण्याविषयकतयाऽनुमित्यजनकस्य संग्राहकतया उक्तरूपस्यानुमितिजनकतानवच्छेदकत्वात्। न च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्व्वतः, वह्न्यभावव्यापकीभूताभाव (२) प्रतियोगिधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानयोरन्यतरत्वमेव हेतुतावच्छेदक-मतस्तथैव लक्षणे निवेश्यतामिति वाच्यं अन्यतरत्व घटकभेदानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना-विरहेण नानाकार्य्यकारणभावावश्यकत्वेन तदपेक्षया लाघवात् प्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वकल्पनाया न्याय्यत्वादत आह "व्यतिरेकसहचारेणे"ति। ननु मणिमन्त्रादि-न्यायेन विरोधित्वेमानाभावः, क्वाचित्कान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य तादृशाव्यभिचाराद्युन्नायकत्वेनाप्युपयोगा-(३)दित्यस्वरसादाह "व्यतिरेकसहचारेणे"ति कश्चित्।

दीधितिः।

न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते, तत्रातिव्याप्तिः, तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात्। विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमित्युक्तत्वात्।

---

(१) विरोधित्वं वाच्यं इति पाठः ग पुस्तके।

(२) व्यापकाभाव इति पाठः ग पुस्तके।

(३) उन्नायकतयैवोपयोगात् इति ग पुस्तके।

दीधिति प्रकाशः।

"भ्रमसंशयोत्तरे"ति भ्रमसंशययोर्विपरीतज्ञानत्वेनानुगमः। विपरीतत्वञ्च व्यावर्त्तकमात्रं, तेन स्थाणुत्वभ्रमोत्तरस्य पुरुषत्वाभावभ्रमोत्तरस्य च पुरुषत्वप्रत्यक्षस्य नासंग्रहः। तदुत्तरप्रत्यक्षत्वञ्च अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशविरोधिज्ञानवत्प्रत्यक्षनिर्णयत्वं, तेनाव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वेऽपि न क्षतिर्न वा तत्संशयोत्तरसंशये व्यभिचार इति। उपाध्यायमते तन्निर्णयं प्रति तदभावज्ञानत्वेनैव विरोधिता, तत्र चाप्रामाण्यनिर्णयस्येव विशेषदर्शनादेरप्युत्तेजकत्वम्, एवं व्यञ्जकासमवधानकालीनान्धकारकालीनतत्संशयोत्तरं तन्निर्णये व्यञ्जकसमवधानालोकसमवधानमप्युत्तेजकं वाच्यम्। न चैवं यत्र पर्व्वतो वह्निमान्न वेति संशयानन्तरं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतो भावि वह्न्यनुमितिरप्रमा चेति समूहालम्बनात्मकापेक्षाबुद्ध्यात्मको मानसपरामर्श, स्ततः पर्व्वतो वह्निमानित्यनुमिति, स्ततः पर्व्वतो वह्न्यभाववानित्यभावलौकिकप्रत्यक्षं, ततः(१) परामर्शेन पुनरनुमित्यापत्तिः, एवम् अन्धकारस्थघटसंशयानन्तरम् (२) आलोकसमवधाने घटनिश्चयानन्तरं पुनर्विशेषादर्शनप्रयुक्तघटसंशयानन्तरं विनैव विशेषदर्शनं घटनिश्चयापत्तिः, पूर्व्वोत्तेजकस्यालोकसमवधानस्य सत्त्वादिति वाच्यं तत्तत्कालावच्छिन्नविशेषदर्शनाद्यभाव(३) विशिष्ट-तद्विपरीतज्ञानाभाव-

(१) अपेक्षाबुद्ध्यात्मक इत्यधिक पाठः क पुस्तके।

(२) एव इत्यधिकपाठः क पुस्तके।

(३) विशेषदर्शनस्याभाव इति क पुस्तके।

त्वेन तन्निर्णयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादिति। बाधनिश्चयस्य स्वातन्त्र्येण विरोधितायान्तु विशेषदर्शने तत्कालावच्छिन्नत्वं न देयम्। स्वमते तु संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनस्य न हेतुता अन्धकारस्थघटसंशयोत्तरप्रत्यक्षे व्यभिचारात्। न च तादृशविपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुता, विशेषदर्शनालोकादि-साधारणविरोधित्वस्यैकस्याभावात्। किञ्च विशेषादर्शनप्रयुक्त-संशयानन्तरम् आलोकसमवधानस्य पुरुषान्तरीयान्धकारस्थघट-संशयविरोधिनः सत्त्वात् तत्प्रत्यक्षापत्तिः, तत्पुरुषीयतादृशविपरीत-ज्ञानोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयतादृशविपरीतज्ञान-विरोधित्वेन हेतुत्वोक्तौ चातिगौरवं, पुरुषान्तरीयविशेषदर्शनस्यापि तादृशविरोधित्वस्वरूपयोग्यत्वादतिप्रसङ्ग; एवं तादृशविपरीत-ज्ञानवत्प्रत्यक्षनिर्णयत्वं न कार्य्यतावच्छेदकम् अर्थसमाजग्रस्त-त्वात्। किञ्च भ्रमसंशयानुत्तरनिर्णयसामान्यसामग्रीसत्त्वे भ्रम-संशयोत्तरमपि सामान्यनिर्णयापत्तिर्दुर्व्वारैव, तदनुत्तरप्रत्यक्षेऽपि सामग्र्यन्तरकल्पनेऽतिगौरवं मानाभावश्च। एवञ्च विशेषदर्शनम् इतरकोटिज्ञानविरोधितया संशयोत्तरतादृशप्रत्यक्षे उपयुज्यत इत्य-भिसन्धायाह "हेतुतामत" इति न च सर्व्वमत एव विशेषदर्शनस्य विशेषणधीत्वेन हेतुत्वात् हेतुतामत इति न युक्तं, विशेषदर्शन-त्वेनैव तस्य हेतुतया परामर्शत्वेन हेतुत्वविवक्षणेऽपि तत्रातिव्याप्ति-रिति पूर्व्वपक्षिन (१) आशयात्। विशेषणधियोऽहेतुत्वाभिप्राये-

---

(१) एव इत्यधिकं क पुस्तके।

नैवेदमित्यपि (१) क्वचित्। "तथाविधे"ति व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयत्वेनेत्यर्थः। "भ्रमादी"ति अन्यथा व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनव्यञ्जकदर्शनालोकादिसाधारणाभावेन व्यभिचारप्रसङ्गादिति। श्वैत्यव्याप्यशंखत्ववानयमिति विशेषदर्शनञ्च न पीतत्वभ्रमविरोधीति न ततः श्वैत्यप्रत्यक्षम्। केचित्तु विशेषदर्शनाद्यतिरिक्तयावत्कारणकालीनतादृशसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति तादृशसंशयविरोधिदर्शनत्वेन व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनादिसाधारणरूपेण हेतुता, आलोकाद्यभावप्रयुक्तसंशयोत्तरप्रत्यक्षे आलोकादिसमवधानं हेतुरित्याहुः।

दीधितिः।

अतएव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपमितौ नातिव्याप्तिस्तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात्। न चोपनयार्थज्ञानजन्य-न्यायार्थज्ञाने; तच्छब्देन सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः, व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं, तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यं तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च।

---

(१) अपि इति नास्ति क पुस्तके।

दीधिति प्रकाशः ।

"अतएव" तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणादेव, लिङ्गवत्त्वादिकं "लक्षणं" स्वरूपं यस्य एवम्भूतो योऽतिदेशवाक्यार्थस्तस्य यज्ज्ञानं (१) वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतसदृशं महानसपदवाच्यमित्याकारकं तज्जन्यायामित्यर्थः । "तथाविधे"ति वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतसादृश्यविशिष्टमहानसपदवाच्यत्वज्ञानत्वेनेत्यर्थः । "न्यायार्थे"ति पञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया बोधो जन्यत इति चिन्तामणिकारमत(२)रीत्या इदमुक्तं, स्वमते तु (३) उपनयार्थविशेष्यकनिगमनार्थविशेषणकशाब्दबोधेऽतिव्याप्तिर्बोध्या । ननूपनये न वह्निव्याप्यधूमस्य पर्व्वते साक्षात् प्रकारतया भानं, किन्तु मत्वर्थसम्बन्धिनोऽभेदसम्बन्धेन प्रकारतया भानमिति, तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षयैव तत्र नातिव्याप्तिः, तथाचायमित्युपनयोऽसिद्ध एवेत्यत आह "तच्छब्देने"ति यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतमेव बुद्धिस्थीकृत्य सोऽस्तीति शब्दोऽभिहितस्तत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतोपस्थित्यादिजन्ये वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतोऽस्तीति शाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः । ननु तच्छब्दाद्बुद्धिस्थत्वेनैवोपस्थितिः शाब्दबोधश्च, विशेषधर्म्मप्रकारकधीर्मानसीति न तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह "सङ्केतिते"ति यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वते एव घटपदस्य सङ्केतग्रहे, घटोऽस्तीति वाक्येन वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतोऽस्तीति शाब्दबोधो जनित-

---

(१) यदिति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) मत इति नास्ति क पुस्तके ।

(३) तु नास्ति ग पुस्तके ।

स्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । ननु महावाक्यार्थज्ञानं नावान्तरवाक्यार्थज्ञानजन्यम् अतः कथं न्यायार्थज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह “व्युत्पादयिष्यत” इति । “पदजन्यत्वस्ये”ति घटादिपदादाश्रयत्वादिसम्बन्धेनाकाशोपस्थितावपि शाब्दबोधानुदयात् पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः । ननु घटशाब्दबोधं प्रति वृत्त्या घटोपस्थापकपदज्ञानत्वेन करणता, वृत्त्या स्वजन्यघटोपस्थितिर्व्यापारः, व्यापारस्य हेतुता च घटत्वप्रप्रकारकज्ञानत्वेनैवावच्छिद्यते । न चैवं प्रत्यक्षोपस्थिते घटे पटोपस्थितिव्यापारके घटपदज्ञाने सति घटशाब्दबोधापत्तिर्घटशाब्दबोधे पटोपस्थितेरजनकत्वेनाव्यापारत्वात् । न चैवमपि घटपदजन्यघटोपस्थितौ सत्यां प्रकान्तरेण घटोपस्थितेरपि शाब्दबोधजनकतापत्तिरिष्टत्वात् । पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावकाले शाब्दबोधानुत्पादस्य तावता (१) प्युपपन्नत्वात्, तथाच पदार्थोपस्थितेर्हेतुतायां पदजन्यत्वाप्रवेशात्तथैवातिव्याप्तिरतत्याह “निश्चयत्वस्ये”ति (उद्बोधकविधया पदज्ञानस्य वृत्त्या पदजन्य-पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वेन) (२) तस्य स्मरणरूपतया शाब्दबोधरूपतया वा निश्चयभिन्नत्वासम्भवेन तद्वारणाय संशयान्यज्ञानत्वस्य प्रवेशानर्थक्यादिति भावः । केचित्तु पदार्थोपस्थितिकारणतायां पदजन्यत्वमधिकं निविष्टं निश्चयत्वञ्चानिविष्टमित्यतिव्याप्तेरत्यन्तासम्भव प्रदर्शनार्थमिदमित्याहुः ।

---

(१) तावता इत्यत्र तत्रा इति क पुस्तके ।

(२) ( ) एतन्मध्यस्य पाठः क पुस्तके नास्ति । तत्रच “उद्बोधकविधया वृत्त्यापदजन्य पदार्थोपस्थितेर्व्यापरत्वेन” इति पाठो वर्त्तते ।

दीधितिः ।

न च तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृश प्रत्यक्षे शाब्दबोधे (१) चातिव्याप्तिः, दण्डो रक्तो नवेति संशये रक्तदण्डवानिति ज्ञानानुदयादितिवाच्यं ज्ञानोपरमेपि विशिष्ट-विषयोपधानेनेच्छाद्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्ट स्मरणाच्च, तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वे न्यूनवृत्तेर्ज्ञानत्वस्य तत्राप्रवेशादिच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयात्, संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात् ।

दीधिति प्रकाशः ।

"तथापि" पदार्थोपस्थितिकारणतामादायातिव्याप्तिवारणेऽपि, "तादृशप्रत्यक्षे" वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवानिति प्रत्यक्षे इत्यर्थः। "शाब्दबोधे" इति वह्निव्याप्यधूमवत् पर्व्वतं बुद्धिस्थीकृत्यतद्वानिति शब्दप्रयोगे वह्निव्याप्यधूमविशिष्टस्य (२) पर्व्वतस्य तच्छब्दार्थतया तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यधीसम्भवादित्यर्थः । तादृशविशिष्टवै–

---

(१) तादृशशाब्दबोधे प्रत्यक्षे इति सोसाइटिमुद्रित पुस्तके पाठः। तादृश पाठो न प्रकाशकृत् सम्मतः ।

(२) स्य इति नास्ति क पुस्तके ।

शिष्यावगाहिशाब्दबोधे पदजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो विशिष्य हेतुत्वाकल्पनेपि तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन या हेतुता प्रत्यक्षादिसाधारणी तामादाय शाब्दबोधेऽप्यतिव्याप्तिरिति भावः। चकारात् वह्निव्याप्यवत् पर्व्वताभिन्नः पर्व्वतः पर्व्वतपदवाच्य इत्युपमिति-संग्रहः। ननु तत्कारणतायां निश्चयत्वं न निविष्टमत आह "दण्डोरक्तोनवे"ति रक्तदण्डवानिति ज्ञानं द्वेधा, एकं विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या, अन्यद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या, तत्राद्यं पुरुषनिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणता-निरूपितरक्तत्वविशेषणताशालि, निरूपितत्वं विशेषणतायां स्वरूप सम्बन्धविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः। दण्डोरक्तो दण्डवानिति ज्ञाने च दण्डनिष्टविशेषणतानिरूपिता न रक्तत्वनिष्ठविशेषणतेति तदुद्रासः, कारणञ्च तत्र तावद्विशेषणज्ञानं असंसर्गाग्रहश्च, अतएव निर्व्विकल्पकानन्तरं दण्डो रक्तो नवेति संशयानन्तरञ्च तादृशधीः सार्व्वलौकिकी। यदि च तादृशसंशयकाले विशेष्ये विशेषण-मिति रीत्यापि रक्तदण्डवानिति न धीस्तदा रक्तो दण्ड इति निश्चयाभावविशिष्टस्तादृशसंशयः प्रतिबन्धको वाच्यः। न च दण्डो रक्तो नवेति संशयानन्तरं इह भूतले रक्तो दण्डो नास्तीति मानसधीर्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या स्यात् अभावे प्रतियोगिताव-च्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनो विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या भानस्या-प्रसिद्धत्वेन तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनाया अयोगादिति वाच्यं लौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया इवाभावे रक्त-

दण्डीयत्वासंसर्गाग्रहस्यापि अभावे रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधत्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकतया तादृशबोधवारणात्। वस्तुतस्तु अभावनिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणतानिरूपितरक्तत्वनिष्ठविशेषणताशालित्वमेव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तदवगाहित्वं तच्च रक्त-(१) दण्डो नास्तीति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं प्रति तादृशनिश्चयाभावविशिष्टसंशयस्य (२) प्रतिबन्धकत्वाच्च, संशयानन्तरं निश्चये न तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्तिः, अतएव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विषयतैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणी प्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदिका। न च प्रवृत्त्यादिनियामिका एका विषयता तद्व्याप्यञ्च विशेष्ये विशेषणमिति विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति च विषयताद्वयमिति वाच्यं मानाभावात्, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधनियामकसत्त्वेन तदावश्यकत्वे, तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयतानियमकसामग्राः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेऽतिगौरवाच्च। एवं खड्गी शूर इत्यादौ एकत्र द्वयमिति एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यमिति च विषयताद्वयं, तत्राप्युक्तरीत्या चरमबोधे तु (३) अनुयोगितावच्छेदक प्रकारकधीर्हेतुः, एकत्र द्वयमिति विषयता च व्यापिकेत्ययमास्माकीनः पन्थाः। अधिकञ्च शब्दालोकसारमञ्जर्य्यामस्माभिः प्रपञ्चितं (४)। रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च (५) रक्तत्व-

---

(१) रक्तो इति क पुस्तके।
(२) स्यैव इति क पुस्तके।
(३) तु नास्ति ग पुस्तके।
(४) प्रपञ्चितमस्माभिरिति क पुस्तके।
(५) बोधे तु इति क पुस्तके।

विशिष्ट (१) दण्डत्वविशिष्ट दण्ड (२) निष्ठा प्रकारता व्यासज्यवृत्ति-रेका, रक्तत्ववैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं, तेन रक्तवह्निमानित्यादौ न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवः । अन्या चाव्यासज्यवृत्तिः, रक्तत्वादि-प्रत्येकनिष्ठा (३) प्रकारता, तामादायरक्तत्वादिप्रकारकत्व (४) व्यवहारः । तत्र रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वविशिष्टप्रकारक ज्ञानत्वाव-च्छिन्नं प्रति दण्डत्वविशिष्टांशे रक्तत्वाभावाप्रकारकदण्डत्वविशिष्टा-वच्छिन्न (५) रक्तत्वप्रकारक ज्ञानत्वं(६) कारणतावच्छेदकं, तेन द्रव्यं रक्तं न वा दण्डोरक्त इति ज्ञानस्य नासंग्रहः, न वा द्रव्यं रक्तं दण्डः प्रमेय इति ज्ञानस्य संग्रहः । एवं दण्डरक्तवानिति बोधेऽपि रक्तत्व-विशिष्टे दण्डत्वाभावाप्रकारकरक्तत्वविशिष्टावच्छिन्न (७) दण्डत्व-प्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वेन हेतुतेति यथानुभव मूहनीयम् (८) । अतएव विशिष्टद्वयज्ञानमेव विशिष्टज्ञानं तत्वञ्च न कार्य्यताव-च्छेदकं अर्थसमाजग्रस्तत्वादिति मिश्रमतमपास्तं, दण्डोरक्त इति निश्चयानुविधायि-ज्ञानविशेषस्यानुभवसिद्धतया दुरपह्नवत्वादिति ।

---

(१) विशिष्ट इति नास्ति क पुस्तके ।

(५) दण्ड इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

(३) निष्ठा इति नास्ति क पुस्तके ।

(४) प्रकारताकत्व इति ग पुस्तके ।

(५) विशिष्टावच्छिन्ने इति क पुस्तके ।

(६) दण्डत्वविशिष्टावच्छिन्नरक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वमित्यस्य दण्डत्वविशिष्टनिष्ठ-विशेष्यता निरूपितरक्तत्वप्रकारताशालिज्ञानत्वमित्यर्थः । "विशिष्टावच्छिन्ने" इति पाठे तु विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्यमर्थस्तयाच दण्डत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नदण्डनिष्ठविशेष्यता-निरूपितरक्तत्वप्रकारताशालिज्ञानत्वमिति पूर्व्वोक्त एवार्थः ।

(७) विशिष्टावच्छिन्ने इति क पुस्तके ।   (८) ऊह्यमिति क पुस्तके ।

एवमनुमितावपि पर्व्वतत्वादिविशिष्ट-विशेष्यक-व्याप्यप्रकारक निश्चयत्वेन हेतुत्वमिति, तद्व्याप्यविशिष्टपर्व्वतत्वविशिष्ट-वैशिष्ट्य-बोधेऽतिव्याप्तिरेवं पर्व्वतोवह्निव्याप्यवान्नवेति संशये वह्निव्याप्य-वान् पर्व्वतोद्रव्यमिति ज्ञानानुदयात् एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यबोधेऽ-प्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या। दण्डवानित्यादौ तु दण्डत्वविशिष्टवैशिष्ट्य-बोधे दण्डत्वप्रकारकधीत्वेन हेतुत्वं, तत्र धर्म्मितावच्छेदकाभिप्रि-तस्य संशयस्याप्रसिद्ध्या निश्चयत्वस्याप्रवेशात्। रक्तो दण्डो न-वेति संशयानुव्यवसायश्च न रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वावगाही, किन्तु रक्तत्व रक्तत्वाभावप्रकारकदण्डधर्म्मिकज्ञानवत्त्वागाही, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या वा रक्तदण्डज्ञानवत्त्वावगाहीति न तत्र व्यभिचार इति भावः। "विशिष्टविषयोपधानेने"ति तृतीया प्रकारे। घट (१) मिच्छामीत्यादौ घटत्व (२) विशिष्टविषयित्व (३) रूपस्यैव तदुपधानस्य इच्छादौ प्रकारत्वादिति। प्रतियोगित्वा-भावत्ववत् विषयित्व प्रकारित्वादेरनुपस्थितस्यैव प्रकारत्वाभ्युप-गमात्। तथाच विषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन घटत्व-विशिष्ट वैशिष्ट्यावगाहि-तादृशेच्छादि—साक्षात्कारे व्यभिचारान्न ज्ञानत्वं तादृशकारणतावच्छेदकमिति भावः। विनश्यदवस्थज्ञानादिच्छाद्वि-षयोः साक्षात्कारः सम्भवति, विनश्यदवस्थज्ञानजनितयोरिच्छाद्वेष-योश्च साक्षात्कारो नाभ्युपेयत इत्यत आह(४) "कृतेश्चे"ति साक्षात्-

(१) फलमिति ग पुस्तके।
(२) फलत्व इति ग पुस्तके।
(३) विषयत्व इति क पुस्तके।
(४) नाभ्युपेयत इत्यरुचेराह इति ख, ग पुस्तके।

कारोऽत्र कृतित्वांशे निर्व्विकल्पकरूपः। कृत्यंशे सविकल्पकस्य विषयांशे सविकल्पकतः कृतित्वांशे-निर्व्विकल्पक(१) त एव सम्भवादिति। न च कृतिसाक्षात्कारात् पूर्व्वं प्रत्यासत्त्यर्थं विषयस्मृतेरावश्यकत्वे कथं व्यभिचार इति वाच्यं सविषयक-सप्रकारकत्वेनैव संस्कारादिसाधारणेन प्रत्यासत्तित्वादिति। ननु तत्तद्विशिष्ट (२) बुद्धौ तत्तद्विशेषण(३) धीत्वेन हेतुत्वात् कृतिसाक्षात्कारात् पूर्व्वं विशेषणधीनिमित्तविषयस्मृतेरावश्यकत्वे कथं व्यभिचार इत्यतः तत्रापि ज्ञानत्वस्याप्रवेशं दर्शयति "विशेषणविषयका"दिति इदञ्च विशिष्टज्ञानकारणतावच्छेदकप्रदर्शनाय (४) विशेषणविषयकत्वेनैव तच्च हेतुत्वात्, तत्र (५) विशेषणाविषयक संस्कारेण न विशिष्टस्मृतिः, समानविषयक समानप्रकारकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्य्यकारणभावादतस्तदुपदर्शनायाह "विशिष्टसंस्कारा"दिति "तद्विषयकगुणानां" तादृशविशिष्टविषयकगुणानां "तत्र" तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे, अत्रच (६) गुणानामिति स्वरूपनिर्द्देशमात्रम्। विशेषणतावच्छेदकप्रकारक संशयान्यत्वेन प्रकारतया विशेषणतावच्छेदकवत् संशयान्यत्वेन वा हेतुतेति ध्येयम्। न च रक्तदण्डांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारवतः पुरुषांशे लौकिक

(१) कृतित्वांशेनिर्व्विकल्पकत इति नास्ति क पुस्तके।

(२) तद्विशिष्ट इति ग पुस्तके।

(३) तद्विशेषण इति ग पुस्तके।

(४) इदञ्च विशेषणज्ञाने कारणतावच्छेदकप्रदर्शनाय इति क पुस्तके।

(५) तत्र इति नास्ति ग पुस्तके।

(६) च नास्ति ग पुस्तके।

सन्निकर्षवतो रक्तदण्डवान् पुरुषइति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः (ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे रक्तो दण्डो नवेति संशयदशायां तादृशानुद्बुद्धसंस्कार-सत्त्वात् तादृशबोधापत्तिः (१)) एवं रक्तदण्डादौ लौकिकसन्निकर्षदशायामपीति वाच्यं तत्तत् प्रत्यक्षव्यक्तिविशेषं प्रति तत्तदुद्बोधकानामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वात्। भवतामपि तत्र तत्तदुद्बोधकव्यक्तिविशेषाणां स्मृतिविशेष-हेतुत्वस्यावश्यकत्पत्वे संस्कारप्रयोज्य तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात् पूर्व्वं स्मृतिव्यक्तिविशेष-कल्पनाया एव गौरवपराहतत्वात्। न च यत्र पुरुषसन्निकर्ष-दशायां नोद्बोधकसमवधानं किन्तु तदभावदशायां उद्बोधकसम-वधानेन स्मृतिस्तत्र तादृशोद्बोधकस्य प्रत्यक्षव्यक्तिं प्रत्यपि हेतुत्व-कल्पने गौरवं, अकल्पने च पुरुषसन्निकर्षदशायां रक्तदण्डगोचरानुद्बुद्धसंस्कारसत्त्वात्तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं यत्र पुरुषसन्निकर्ष-दशायामेव तादृशसंस्कारोद्बोधकसमवधानेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्य प्रत्यक्षं जनितं तत्र (२) तादृशसन्निकर्षाभावकाले स्मृतिवारणाय तादृशोद्बोधकव्यक्तेः स्मृतिहेतुत्वकल्पनाया भवतामपि तुल्यत्वा-दिति। अतएव तत्ता संस्कार एव प्रत्यभिज्ञायां हेतुरिति प्राचीनाः। मणिकारमते तु प्रतिबन्धकाभावे सति चोद्बुद्धसंस्कारेऽवश्यं स्मृति-रिति तत्ता स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञायां हेतुरिति। ननु असम्भवः (३) अनुमितावपि ज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकेऽप्रवेशादत आह "इच्छा-

---

(१) ( ) एतन्मध्यस्थ पाठो नास्ति ग पुस्तके।

(२) तत्र इति नास्ति क पुस्तके।

(३) असम्भवः इति नास्ति क पुस्तके।

दित” इति, नन्वेच्छादितोऽनुमितिरुत्पद्यत एव क्षणद्वयान्तर्भावेनानुमित्यभावस्य निर्णेतुमशक्यत्वादत आह “संस्काराद्ये”ति, अत्रच स्थूलकालान्तर्भावेनानुमित्यभावः सुनिश्चित (१) इति भावः। ननु तथाप्यनुमितौ ज्ञानत्वेनैव कथं हेतुत्वं संस्काराद्यन्यत्वेनापि हेतुत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादत आह “संस्काराद्यन्यत्वस्ये”ति “तत्र” अनुमितौ “ज्ञानत्वेनैव” निश्चयत्व घटकतया।

दीधितिः।

न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत् (२) प्रत्यक्षे तत्त्वेन, कदाचित् ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं, न तु यावानेव तत्तदितरत्वादिर्विषयनिष्ठो धर्म्मस्तेन तद्विषयत्वेन कार्य्यकारणभावः। मैत्रावलोकित चैत्रनिर्म्मितनीलेतरघट-तद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात्, मानाभावादन्यथोपपत्तेश्च।

दीधिति प्रकाशः।

“विषयत्वेने”ति अत्रेदं पश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिको लौकिकत्वनियामको विषयताविशेष एव कार्य्यकारणतयोरवच्छेदकः, तदभावात् सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभं न पश्यामीति धीः।

---

(१) सुनिश्चीयत इति ग पुस्तके।

(२) तत्तद्विषयक इति क्वचित् पाठः, नासौ प्रकाशकृत् सम्मतः।

अतएव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे साक्षात्कारत्वावच्छिन्न विषयता-घटितमेव लौकिकप्रत्यक्षलक्षणमुक्तं वर्द्धमानोपाध्यायैः। तत्र तादृशविषयतया प्रत्यक्षवत्त्वं कारणतावच्छेदकं, तेन न पर-माण्वादिसाधारण्यं, तादृशविषयतावत् प्रत्यक्षत्वं कार्य्यतावच्छेदकं, तेन विषयाजन्य सर्व्वांशोपनीतभानव्यावृत्तिः। न च सर्व्वांशोप-नीतभानाप्रसिद्धिः सर्व्वत्रात्म-प्रत्यक्षसामग्री-सत्त्वादिति वाच्यं कामिनीजिज्ञासादिवदात्माद्यविषयकत्व-सम्भवात्, तादृशप्रत्यक्षस्य च तादृशविषयतासम्बन्धेन कार्य्यता तादृशविषयस्य च तादात्म्येन हेतुतेत्यतो न व्यभिचारः। "तत्प्रत्यक्षे" तद्विषयकप्रत्यक्षे। अवश्य-वश्याभ्युपेय-विशेष-कार्य्यकारणभावेनैवातिप्रसङ्ग-भङ्गे ज्ञानप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना हेतुत्व-कल्पनमेवाप्रामाणिकमित्याशयेनाह "कदा-चि"दिति। "तदितरत्वादि"रिति द्वन्द्वात्परः श्रूयमाणः त्व-प्रत्ययः प्रत्येकमन्वयी (तेन तत्त्व तदितरत्वादिरित्यर्थः (१)) तेन तत्त्व तदितरत्वादिना विषयस्य कारणता, "तद्विषयकत्वेन" तत्त्व तदि-तरत्वादिधर्म्मविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य कार्य्यता। तथाच व्याप्ति-प्रकारक पक्षधर्म्मताविषयक संशयान्यज्ञानत्वेन तादृशतद्विषयक-प्रत्यक्षत्वेन गौरवेण (२) न कार्य्यकारणभाव इति भावः। परा-मर्शत्वघटकदलचतुष्टयस्य साम्यप्रदर्शनाय "चैत्रावलोकिते"त्यादि चतुष्कं, "नीलेतरघट–तद्विषयकत्वादिने"त्यत्रापि द्वन्द्वात्पर-त्व

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति क, ख पुस्तकयोः।

(२) गौरवेण इति नास्ति ग पुस्तके।

प्रत्ययस्य घटेनापि सम्बन्धः । ननु प्रामाणिकतया (१) गौरवं न दोषायेत्यत आह "मानाभावा"दिति । ननु तादृशकार्य्यान्यथानुपपत्तिरेव मानमत आह "अन्यथोपपत्तेश्चे"ति ।

दीधितिः ।

अथ विशिष्ट स्मरणेऽतिव्याप्तिः । नचोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वं, उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्, आंशिकत्वोपगमाच्च । नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वं, अजिज्ञासितविषयत्वं वा, तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् । नापि संस्काराजनकत्वं, तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात्, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्, संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च । नाप्यनुभवत्वेन तथात्वं संस्कारस्य फलनाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात्, समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात्, समूहालम्बनादितो नैकैकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः ।

दीधिति प्रकाशः ।

"विशिष्टस्मरण" इति व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतास्मरण इत्यर्थः ।

---

(१) प्रामाणिकमिति क पुस्तके ।

यद्यपि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितेनापि स्मृतिजननात्तदनास्कन्दितत्वं न स्मृतिजनकतावच्छेदकं, परामर्शस्यानुमितिजनकतायान्तु तद-वच्छेदकमेवेति नातिव्याप्ति-सम्भावना, तथापि तज्ज्ञानीयाप्रामान्य ज्ञानाभावस्य सर्व्वत्र निश्चयकारणतावच्छेदकत्वे विनिगमना-विरहेण,स्वातन्त्र्येण हेतुत्वस्योचितत्वमित्याशयात्। अप्रामाण्यं भ्रमत्वं प्रामाण्याभावश्च। न चैवमेकस्मिन् ज्ञाने अप्रामाण्यज्ञाने सति प्रतिबन्धकसत्त्वात् तदनास्कन्दितज्ञानान्तरादपि नानुमितिः स्यात्, इष्टत्वात्। अतएवाप्रामाण्यज्ञानानामननुगमेऽपि न क्षतिः। यादृशाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे परामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तादृशज्ञाना-भावकूटस्यैव हेतुत्वात्। अन्यथा तत्पुरुषीयाप्रामाण्यज्ञाना-विषयपरामर्शत्वादिना हेतुत्वे अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात्। प्रमेयज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यधीसत्त्वे अनुमित्यनुदयप्रसङ्गाच्च। यत्र विषयविशेषे परामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानाभाव-स्तदभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। यदि उपेक्षात्वं चेदेकं निर्वक्तुं शक्यते, तदा तदन्यत्वेन हेतुत्वं वक्तुं युज्यत इत्यतस्तदेव दूषयति "उपेक्षात्व"मिति, "जाति-सङ्करे"ति जगन्नाथादि-चाक्षुषे उपेक्षात्वं विहाय चाक्षुषत्वं, चाक्षु-षत्वं विहायोपेक्षात्वं त्वाचादौ वर्त्तमानम्, एकत्र चाक्षुषोपेक्षाज्ञाने सङ्कीर्णमित्यर्थः। ननु चाक्षुषत्वादिव्याप्यं नानैवोपेक्षात्वं ताव-द्भेदकूटः कारणतावच्छेदकोऽतो न दोष इत्यत आह "आंशिक-त्वे"ति एकमेवज्ञानं किञ्चिदंशे अपेक्षात्मकं किञ्चिदंशे उपेक्षा-त्मकं चानुभूयते, उपेक्षात्वस्य जातित्वे तन्न स्यात्, जातेरनांशिक-त्वादिति भावः। प्रवृत्ति-निवृत्त्यजनकस्यापि जिज्ञासितविषयस्या-

नुपेक्षितत्वा(१) ... "अजिज्ञासिते"ति तद्विषयकजिज्ञासाऽजनक-ज्ञानत्वमित्यर्थः। तेन कालान्तरे जिज्ञासितविषयस्यापि ज्ञानस्य नोपेक्षात्व-क्षतिः। "तादृशात्" तद्रूपावच्छिन्नात्। "संस्कारा-जनकत्वम्" उपेक्षात्वमिति शेषः। "तज्जनकतावच्छेदके"ति जनकतावच्छेदकाग्रहे जनकताग्रह एवासम्भवी, जनकतावच्छे-दकान्तरञ्च नास्त्येवेति भावः। ननूपेक्षान्यत्वमेवावच्छेदकं स्यादत आह "अन्योन्याश्रयात्" इति, संस्कारजनकभिन्नत्वरूपोपेक्षान्यत्वेन संस्कारजनकत्वज्ञानं, संस्कारजनकत्वे ज्ञाते तदन्यत्वरूपोपेक्षात्वं ज्ञातव्यमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। "रूपान्तरापरिचया"दिति पाठे अन्योन्याश्रयादित्यत्र हेतुः। "रूपान्तरम्" उपेक्षान्यत्वादति-रिक्तम्। ननु घटत्वप्रकारकैतद्घटविषयकज्ञानस्य तादृशसंस्कारं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन जनकतां गृहीत्वा तादृशसंस्कारजनक-याव-द्भेदकूटवत्त्वमुपेक्षात्वं सुग्रहमेव, अतएवांशिकत्वेऽपि न क्षतिः, एतद्घटांशे उपेक्षात्मकस्यापि ज्ञानस्य पटादौ घटान्तरे वा अपेक्षा-त्वसम्भवात्। न च तद्व्यक्तित्वेन संस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयमिति वाच्यं तथा सति उपेक्षाज्ञाने विद्यमाने अपेक्षा-त्मकज्ञानान्तरादपि तादृशसंस्कारानुत्पत्त्यापत्तेः। तथाच घटत्व-प्रकारकैतद्घटविषयकस्मृतिं प्रति घटत्वप्रकारकैतद्घटविषयकसंस्का-रजनकयावद्भेदकूटवद्भिन्नत्वेन जनकत्वे न कोऽपि दोष इत्यत आह "संस्कारानुत्पत्त्यैवे"ति "अस्मरणसम्भवे" उपेक्षणीया-

---

(१) अनुपेक्षणीयत्वादिति क पुस्तके।

स्मरण-सम्भवे। "तदप्रवेशात्" उपेक्षान्यत्वाप्रवेशात्। न च स्मृतिं प्रत्येव तत्त्वेन हेतुत्वमस्तु, संस्कारं प्रति सामान्यरूपेण तदस्त्विति वाच्यं तथा सति उपेक्षास्थले संस्कारव्यक्तेः तन्नाशकस्य च कल्पनायां गौरवात्। न चेवं तुल्यन्यायतया संस्कारानुत्पत्त्यैव संशयात् स्मृत्यनुत्पत्तिसम्भवे स्मृतिजनकतायामपि न निश्चयत्वप्रवेश इति वाच्यम् अत्यन्ताजनकव्यावृत्तरूपे सम्भवति तत्साधारणरूपेण कारणताया अन्याय्यत्वात्। अन्यथा ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु संस्काराभावादेव स्मृत्यभाव इत्यस्यापि सुवचत्वात्। न चैवं तुल्यन्यायेन उपेक्षान्यत्वस्यापि प्रवेश इति वाच्यम् उपेक्षात्वस्य तावद्भेदकूटरूपस्यासर्व्वज्ञापरिच्छेद्यतया (१) तदन्यत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात्, तथाचेदन्त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकसंस्कारं प्रति स्मृतिं प्रति चेदन्त्वावच्छेदेन विरोधसम्बन्धेन घटत्वाभावाप्रकारकेदन्त्वावच्छिन्ने (२) घटत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वं जनकतावच्छेदकम्, अतएव द्रव्यं घटो न वा अयं घट इति समूहालम्बनस्यायं घटो घटत्वाभाववांश्चेति समुच्चयस्यापि संग्रहः। संशयस्थले तूक्तरूपजनकतावच्छेदकाभावात् तादृशसंस्कारस्य स्मृतेश्चानुत्पाद इति। यत्तु स्मृतिं प्रत्येवोक्तरूपेण हेतुता, संस्कारं प्रति त्विदन्त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकधीत्वेनैव हेतुता, अन्यथा अयं घटो नवेति संशयानन्तरं केवलधर्म्मिस्मरणानुपपत्तिस्तथाच संशयस्थले इदन्त्वावच्छे-

---

(१) रूपस्य सर्व्वज्ञपरिच्छेद्यतया इति क पुस्तके।

(२) इदन्त्वावच्छिन्न इति ग पुस्तके।

देन घटत्वप्रकारकसंस्कार-सत्त्वात् तथा स्मृतिवारणाय तज्जनकतायां निश्चयत्वं निवेश्यत इति तन्न धर्म्मिस्मरणान्यथानुपपत्त्या धर्म्मितावच्छेदकप्रकारेण धर्म्मिविषयकत्वेऽपि संस्कारस्य धर्म्मितावच्छेदकावच्छेदेन घटत्वप्रकारकत्वकल्पने मानाभावात्। अन्यथा संस्कार एव निश्चयत्वेन हेतुतास्तु स्मृतौ तु ज्ञानत्वेनेत्येव किं न स्यात्। (१) शुद्धधर्म्मितावच्छेदकप्रकारकसंस्कारं प्रति शुद्धधर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव पृथगेव हेतुतायाः सर्व्वसम्मतत्वेनैव धर्म्मिस्मरणोपपादनात्। न चैवम् अयं घटो नवेति संशयात् केवलधर्म्मिण इव (२) केवलघटस्यापि स्मरणापत्तिः, तत्रापि धर्म्मितावच्छेदकामिश्रितघट इत्येवमाकारकघटत्वप्रकारकज्ञानानुरोधेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन, सप्रकारकजन्यज्ञानत्वेन वा पृथगेव हेतुताया अवश्यं वाच्यत्वादिति वाच्यम् इष्टत्वात्। यदपि संस्कारस्यापूर्व्वस्येव सविषयकत्वे मानाभावः, स्मृतित्वेन संस्कारत्वेनैव कार्य्यकारणभावः संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन सप्रकारकजन्यज्ञानत्वेनैव वा हेतुत्वात्, उपेक्षाव्यावृत्तये तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वस्योभयमतेऽप्यादरणीयत्वाच्च नातिप्रसङ्गः। इदन्त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकस्मृतिं प्रति इदन्त्वावच्छेदेन घटत्वाभावाप्रकारकेदन्त्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन संस्कारद्वारा हेतुत्वाच्च नातिप्रसङ्गः। व्यापारव्यापारिणोरेकमेव जन्यतावच्छेदक-

---

(१) तस्मात् इत्यधिक पाठः क पुस्तके।

(२) केवलधर्म्मिस्मरण इव इति ग पुस्तके।

मित्यत्र मानाभावात्। केवलघटत्वादिप्रकारक-स्मृतिं प्रति घटत्वप्रकारकधीत्वेन हेतुत्वं, न तु तत्र निश्चयत्वस्यापि प्रवेश इत्युभयसिद्धमेव। न च ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेनैव कार्य्यकारणभावोऽस्तु, संस्कारस्येदन्त्वावच्छेदेनेत्युक्तरूपेण हेतुत्वाच्च नातिप्रसङ्ग इत्येव किं न स्यादितिवाच्यं संस्कारस्य सविषयकत्वासिद्धेर्ज्ञान (१) सविषयकत्वस्यानुव्यवसायेनैवग्रहादिति तन्न घटपटसमूहालम्बनस्य पटांशे उपेक्षात्मकस्य घटांशे अपेक्षात्मकस्य स्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन सत्त्वात् पटस्मरणापत्तिः। न च तदुद्बोधकाभावादस्मरणं, यस्य पुरुषस्य पटसंस्कारानन्तरं पटसदृश-विलक्षणवस्तुज्ञानानन्तरमेवावश्यं पटस्मृतिस्तत्र तत्पुरुषीयपटस्मृतिं प्रति तादृशवस्तुज्ञानत्वेन हेतुत्वे उद्बोधकाभावस्यासम्भवात्। एवमेकस्मिन्नेव घटे घटत्वद्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञानात् घटत्वांशेऽपेक्षात्मकात् द्रव्यत्वांशे उपेक्षात्मकात् द्रव्यत्व-प्रकारकस्मृत्यापत्तिवारणाय संस्कारस्य सप्रकारतापि कल्पनीयेति, एवञ्चोक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गवारणाय संस्कारस्य तत्प्रकारक-तद्विशेष्यादिघटितरूपेण जनकत्वस्यावश्यकत्वे ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेनैव कार्य्यकारणभावः कल्प्यते, न तु विशेषरूपेणापि प्रयोजनाभावादिति तु युक्तः पन्थाः। "तथात्वं" स्मृतिजनकत्वं। "सकृ"दिति असकृदनुभवे चैकसंस्कारनाशेपि संस्कारान्तरं सम्भवतीति भावः। ननु संस्कारस्य फलनाश्यत्वेन (२) प्रथमस्मरणेनैव समूहालम्बनसंस्कारस्य नाशात्तदुत्तरं

---

(१) ज्ञानस्य इति ग पुस्तके।

(२) नाश्यत्वे इति ग पुस्तके।

तद्विषकस्मरणान्तरानुपपत्तिरत आह "समानाकारस्ये"ति घटत्व प्रकारकसंस्कारं प्रति घटत्वप्रारकस्मृतित्वेन पटत्वप्रकारसंस्कारं प्रतिपटत्वप्रकारकस्मृतित्वेन नाशकत्वकल्पनात्, घटत्वप्रकारक-स्मृतिसत्त्वेपि पटत्वप्रकारकस्मृत्यभावात् तदुभयप्रकारकसंस्कारस्य न नाश (१) इत्यर्थः। अत्र च स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वापत्ति-वारणाय तत्तत् स्मृतिजनकत्वं तत्तत् स्मृतिनाश्यतायां प्रत्यासत्ति-रिति ध्येयम्। "समूहालम्बनादौ"त्यादिना एकधर्म्मिविशेष्यका-नेकप्रकारकज्ञान-परिग्रहः (२)। ननु यत्र क्रमिकमेव स्मरणं न तु समूहालम्बनात्मकं तत्र तादृशसंस्कारस्यानाशापत्त्या कालादेरेव नाशकत्वं कल्पंग्र, तथाच फलनाश्यत्वे व्यभिचारः, तत्तद्व्यक्तित्वेन नाशकत्वकल्पने च सकृदनुभूतस्थलेऽपि चरमफल-मेव नाशकमस्तु। वस्तुतस्तु कालादेरेव तत्तद्व्यक्तित्वेन नाशकत्व-मनन्यगतिकत्वात्, स्मृतौ तु संस्कारनाशकतावच्छेदकत्वेन एका जाति(३)रेव चरमफलमात्रवृत्तिः स्मृतित्वव्याप्या कल्पते, तथा-चोपधायकतासम्बन्धेन विजातीयस्मृतिविशिष्टसंस्कारनाशं प्रति विजातीय स्मृतित्वेन हेतुता, अतएव विजातीयस्मृतिजन्य-संस्कारस्य कालान्तरे विजातीयस्मृत्युपधायकस्यापि न क्षणि-कता, तदानीन्तनस्य तदुपधायकत्वाभावेन तद्विशिष्टत्वाभावात्,

---

(१) संस्कारस्यानाशात् इति क पुस्तके।

(२) संग्रहः इति क पुस्तके।

(३) एकजाति इति ग पुस्तके।

अतएवात्र नाश्यतायां तत्तत् स्मृतिजनकत्वमपि न प्रत्यासत्ति-रुक्तस्यैवानतिप्रसक्तत्वादत आह—"जायते चे"ति।

दीधितिः।

जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः।

दीधिति प्रकाशः।

अस्ति हि झटिति स्मरणादिना कार्य्येणानुमितो दृढतरत्व-नामा (१) संस्कारवृत्तिर्जातिविशेषः। तदवच्छिन्ने चान्वयव्यति-रेकाभ्यां पुनः पुनः स्मरणमेव कारणं, तत्र पूर्व्वपूर्व्वस्मरणं संस्कार-द्वारा, इतरच्च साक्षादेव। अतएव भावनाया पटुतरभावना-जनकत्वं मेनिरे भाष्यकृतः। न च कस्यचित् स्मृतिद्वयेन कस्यचित् स्मृतित्रयेण दृढतरसंस्कार इत्यननुगमः, तत्पुरुषीय तादृशसंस्कारं प्रति तत्तत्-स्मृतीनामपि तत्त्वेन हेतुत्व-कल्पनादिति। स्मृतिनिष्ठो जातिविशेष एव तादृशसंस्कारजनकतावच्छेदक इत्यपि (२) कश्चित्। नन्वेकस्य (३) संस्कारस्य पुनः पुनः स्मृतिजननानन्तरं झटित्युद्बोधकसमवधानमेव दार्ढ्यं तावतैव झटिति स्मरणसम्भवात् तथाच तादृशजातौ मानाभाव इत्यत आह "परित्यज्य चे"ति।

दीधितिः।

परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाण-

---

(१) नाम इति ग पुस्तके।

(२) अपि इति नास्ति ग पुस्तके।

(३) एकस्यैव इति ख, ग पुस्तकयोः।

व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात्। इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे वीजम्।

दीधिति प्रकाशः।

अनुभवं विनाऽपि स्मृतितः संस्कारसम्भावनया अनुभवत्वं संदिग्धव्यभिचारकं, ज्ञानं विना संस्कारसम्भावना-विरहात्, ज्ञानत्वं निश्चिताव्यभिचारकमिति, व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धका-भावात् तदवच्छेदेनैव हेतुतानिश्चय इति भावः। "इदमेव" निश्चिताव्यभिचारकत्वमेव; "हेतुतावच्छेदकत्व" इति, कार्य्य-तावच्छेदकं तु विशेषरूपमेव, निश्चिताव्यभिचारकत्वात्, न तु सन्दिग्धव्यभिचारकं सामान्यरूपं, अतएव विशेषणधीजन्यताव-च्छेदकं विशिष्टानुभवत्वमित्युपाध्यायाः। नन्वयमपसिद्धान्त इत्यत आह "अभिहितं चेति।"

दीधितिः।

अभिहितं च तात्पर्य्यटीकायां प्रथमसूत्रेऽवयव-विवेचनप्रस्तावे मिश्रैः (१) "स्मृतीनां स्वकार्य्यसंस्कार-विरोधिनीनामसहभावा"दिति चेन्न चरमज्ञानपदस्या-नुभवपरत्वात्, साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादि-त्यपि कश्चित्।

---

(१) मिश्रैः षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रैः। एतत्सर्व्वं काश्यां मुद्रितायां तात्पर्य्यटीकायां विशेषतोऽवगन्तव्यम्। तात्पर्य्य टी-पृः ३७ पः २३।

दीधिति प्रकाशः ।

तत्र पूर्ववर्णस्मृतिसहितान्त्यवर्णानुभव एव पदप्रत्यक्ष(१)हेतुरित्याक्षेपे "स्मृतीना"मित्यादि समाधानफक्किका ; स्वकार्य्यो यः संस्कारः तत्कृतो यो "विरोधो" नाशः तद्वतीनामित्यर्थः। "अनुभवपरत्वा"दिति। केचित्तु यत्र एकस्मिन्नेव घटे अयं घट इति प्रत्यक्षानन्तरं दिवसादिविलम्बेन नायं घट इत्यनुमित्यादिकमुत्पन्नं, तत्र तादृशसंस्कारं प्रति स्मृतिं प्रति च (२) निश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणेऽपि तादृशनिश्चयद्वय(३)जनितसंस्कारद्वय-सत्त्वात् संशयात्मकस्मृत्यापत्तिरतस्तथाविधस्मृति-वारणाय इदन्त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकस्मृतिं प्रति इदन्त्वावच्छेदेन घटत्वाभावप्रकारकस्मृतिसामग्रा, एवं तादृशघटत्वाभावप्रकारकस्मृतिं प्रति तादृशघटत्वप्रकारकस्मृति-सामग्राः प्रतिबन्धकत्वमवश्यं वाच्यम्। तथाच स्मृतिजनकतायां संस्कारजनकतायां च निश्चयत्वाऽप्रवेशेऽपि न क्षतिः। न च तत्रानुमित्यादिना पूर्व्वसंस्कारो नाश्यते, अनुमित्यादेस्तादृशप्रत्यक्षाविरोधित्वेन तज्जनितसंस्कारानाशकत्वादित्याहुः। "साक्षाज्जन्यत्वं"स्वाव्यवहितप्राक्क्षण(४)वृत्तित्वप्रत्यासत्त्या तादृशपरामर्शजन्यत्वं, तेन सिद्धादिनाशकालीनेन विशेषणज्ञानतया परामर्शजन्येन धर्म्यन्तरे वह्निमत्त्वादि-प्रत्यक्षेण जनितायामनु-

(१) प्रत्यक्षे इति ख, ग पुस्तकयोः।

(२) संस्कारं स्मृतिञ्च प्रति इति क, ख पुस्तकयोः।

(३) द्वय इति नास्ति ख पुस्तके।

(४) क्षण इत्यत्र काल इति ग पुस्तके।

मितौ नाव्याप्तिः । कस्याश्चित् स्मृतेः स्वाव्यवहितप्राक्कालवृत्ति-परामर्शजन्यत्वसम्भवेऽपि तत्र संस्कार एव प्रत्यासत्तिर्न तु तादृश-प्राक्कालवृत्तित्वमिति नातिप्रसङ्गः । तत्रानुभवत्वापेक्षया गौरव-मेवास्वरसः । प्रकारान्तरेणापि स्मरणातिव्याप्ति-वारण-प्रकारं दर्शयति ; "किञ्चे"ति,

दीधितिः ।

किञ्च व्याप्यविशेष्यकात् पक्षविशेष्यकाच्च परा-मर्शादनुमिति-दर्शनाच्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहि-निश्चय-त्वेन तत्र हेतुत्वं, लक्षणघटकमपि तदेव ; एकतर-विशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् । अन्यथा ऽनियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् ।

दीधिति प्रकाशः ।

"तदुभयवैशिष्ट्ये"ति । व्याप्तिप्रकारेण धूमे पर्व्वतनिरूपिता-धेयतायाः पर्व्वतत्वरूपेण पर्व्वते व्याप्यनिरूपिताधारताया वाऽव-गाहित्वं वाच्यं, तेन प्रमेयमिति ज्ञानस्य व्याप्ये पर्व्वत इत्यादेश्च वारणम् । आधेयत्वाधारत्वयोश्च समानसम्विद्वेद्यत्वाददोषः (१) । व्याप्तिप्रकारेण धूमे पर्व्वताधेयत्वावगाहित्वस्य पर्व्वतत्वरूपेण पर्व्वते वह्निव्याप्याधारत्वावगाहित्वस्य चान्यतरदेव वा (२) हेतुतावच्छेद-

---

(१) स्वसमानसंवित्सम्वेद्यत्वाददोषः इति ख पुस्तके ।

(२) वा इति नास्ति ख पुस्तके ।

कम्। "लक्षणघटकमपी"ति अन्यथा असम्भवापातात्। "तदेव" तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नहेतुत्वमेव, ननु स्मृतावप्युक्तरूपेण कुतो न हेतुतेत्यत आह—"एकतरे"ति, पर्व्वते वह्निव्याप्य इति ज्ञानात् पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानित्यस्मरणादित्यर्थः।

"अन्यथा" अनुमिताविव स्मृतावपि उभयवैषिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुत्वे। "अनियमेन," विशेष्यतानियामककार्य्यकारणभावरूप-नियामक-(१) विरहेण; एकविशेष्यकस्मृति सामग्र्या एवान्य-विशेष्यकस्मृतिसामग्रीत्वान्नियमत उभयविशेष्यकत्वापत्तेरित्यर्थः।

दीधितिः।

समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञान-स्मरणयोः कार्य्यकारण-भावाच्च, तत्र विशिष्यैव कार्य्यकारणभावः, न तूक्तरूपेण, गौरवान्मानाभावाच्च इत्यपि केचित्। एवञ्च विशिष्ट वैशिष्ट्य-बोधादौ क्वापि नातिप्रसङ्ग-शङ्कापि, वह्न्याद्य-नुमितौ वह्न्यादिव्यभिचार-धी-विरोधि-धी-विषयधर्म्म-प्रकारकपक्ष-धर्म्मता-ज्ञानत्वेन हेतुता मते तु नितरां, तथैव लक्षणे निवेशात्, अतएव व्याप्यवत्-पक्षाद्यभाव-ग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादि-ज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः।

---

(१) नियम इति ख, ग पुस्तके।

दीधिति प्रकाशः।

ननु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतिं प्रति तत्प्रकारक तद्विशेष्यक-धीत्वेन हेतुत्वं, अतएव स्मृतेर्नोभयविशेष्यकत्वं, एवं उभयवैशिष्ट्याVगाहित्वेनापि(१) सामान्येन हेतुता, यद्विशेषयोरिति न्यायादत आह "समानप्रकारकत्वेनैवे"ति तथाच तादृश सामान्यहेतुतयैव यद्विशेषयोरिति व्याप्तेश्चरितार्थत्वान्न तद्व्याप्ति बलादुभयवैशिष्ट्याव-गाहित्वेन हेतुत्वमिति भावः। केचित्तु एकतरविशेष्यकज्ञाना-दपर(२)विशेष्यक-स्मृति-स्वीकारे, समानप्रकारत्वेन ज्ञानस्मरणयोः कार्य्यकारणभाव-भङ्ग इत्याशयेनाह "समानप्रकारकत्वेनैवे"ति व्याचख्युः। "तत्र," स्मृतौ; "विशिष्येव" तत्प्रकारकतद्विशेष्यक-त्वादिनेव। एवकारव्यवच्छेद्यमाह "नतूक्तरूपेणे"ति, तदुभय-वैशिष्ट्यावगाहित्वेनेत्यर्थः। "एवञ्च"उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणे च; "विशिष्टवैशिष्ट्य बोधादा"वित्यादिना तादृश-पदार्थोपस्थितिजन्य-शाब्दबोध-परिग्रहः। "हेतुतामत" इत्यनेन पूर्व्वोक्ताऽस्वरसः सूचितः। "नितरा"मिति, "नातिव्याप्ति-शङ्का-पी"त्यनेनान्वयः। तत्र हेतुमाह "तथैवे"ति तादृशरूपावच्छिन्न हेतुत्वस्यैवेत्यर्थः। पर्व्वते वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्य पर्व्वतोवह्नि-व्याप्यवानिति स्मृति-समानविषयत्वसत्वात्ततस्तदुत्पत्ति-सम्भावन-यातिव्याप्ति-शङ्का कदाचित् स्यात्, वह्न्यभावव्यापकी भूता-

---

(१) अपि इति नास्ति क पुस्तके।

(२) अन्यतर इति क, ख पुस्तकयोः।

भाव (१) प्रतियोगिधूमवान् पर्व्वत इत्यनुभवस्य वह्निव्याप्यवान् पर्व्वत इति स्मृति-भिन्नविषयकतया ततस्तदुत्पत्तेरत्यन्तासम्भवित्वेन स्मृतौ तेन रूपेण हेतुत्वस्यासम्भवादतिव्याप्तिः शङ्कास्पदमपि नेति भावः। "अतएव" उक्तरूपेण हेतुत्वस्य लक्षणे निवेशादेव, "व्याप्यवत् पक्षादौ"त्यादिना पक्षविशिष्टव्याप्यस्य परिग्रहः। व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्ववादि-नये (२) पर्व्वते वह्निव्याप्य इति ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः। येषां मते विशिष्टवैशिष्ट्य बोधत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन न हेतुत्वं, तन्मतेऽप्यभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदक प्रकारकप्रतियोगि-निश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यं, तथाच तदादाय तादृशप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः स्यात्, सापि प्रकृतविवक्षायां न सम्भवतीति भावः। "हेतुत्वेऽपी"त्यपिकारोऽस्वरस-सूचनाय। तद्बीजं तु प्रतियोगि-धियो जन्यतायां नाभाव-प्रत्यक्षत्वमवच्छेदकं, इदन्त्वादिना तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारात्। नापि प्रतियोगिता सम्बन्धेन सप्रकारकाभाव–प्रत्यक्षत्वं तथा, पटाभावत्वेन घटाभावप्रत्यक्षे घटत्वप्रकारकधियो व्यभिचारात्। नापि घटत्वरूपेण प्रतियोगिता–सम्बन्धेन घटप्रकारकाभाव–प्रत्यक्षत्वं तथा, मानाभावात्। वस्तुतस्तु प्रतियोगिज्ञानाभावदशायां, तत्सत्त्वेऽपि वा अभावत्वावच्छेदेन घटीयत्वासंसर्गग्रहे "न" इत्याकारक प्रत्यक्ष(३)

(१) वह्न्यभाव व्यापकाभाव इति ख, ग पुस्तकयोः।

(२) हेतुतानये इति ग पुस्तके।

(३) प्रत्यय इति ख, ग पुस्तकयोः।

प्रसङ्गः। तथाच तदिन्द्रिय-सम्बद्धविशेषणताया घटत्वविशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाह्यभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं (एवं पटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं) (१) इदन्त्वेनाभावप्रत्यक्षोपगमे च, इदं त्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं नानैव कार्य्यतावच्छेदकम्। अतएव विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनापि नाभावधीः। अतएव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्यहेतोरेव तदुपपत्तौ न पृथक् कार्य्य-कारणभाव कल्पनेति ध्येयम्।

दीधितिः।

व्याप्त्रविषयकत्वेन वा जन्यं ज्ञानं विशेषणीयं, एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वाराऽनुभवं प्रति च साक्षात् विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्व्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात्; व्याप्य-वत्पक्षवत्वादि-ज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम्। साध्या-देरननुगमात्, एकोपादानेऽन्यानुमितौ दैवाद्व्याप्ति-विषयिण्याञ्च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते, सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरस-

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति ख पुस्तके।

नीया, एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम्। एवं चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक् प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः। पर्व्वत-वह्निव्याप्य-वैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय-त्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतायाः, वह्निव्याप्य-वत् पर्व्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक-व्याप्य-विषयकवृत्तिकार्य्यतायाः वा अवच्छेदिका ज्ञान-वृत्तिः सामानाधिकरण्येनावच्छेदिका वा या जाति-स्तद्वत्त्वं वा बोध्यम्। व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्यविषयस्तदविषयत्वमात्रं वा ग्राह्यम्। यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभव-त्वान्यानुभवान्यासमवेत-धर्म्मसमवायित्वं वा वक्तव्यम्। अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे तु तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणा-समवेतधर्म्मसमवायित्वं वक्तव्यम्। व्याप्तिज्ञानत्वाव-च्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमि-त्यपि केचित् (१)।

---

(१) कश्चिदिति क्वचित्पाठः स च न प्रकाशकृत् सम्मतः।

दीधिति प्रकाशः ।

ननु आधारत्वाधेयत्वयोः समानसम्विद्वेद्यत्वे(१) मानाभावः । तादृशान्यतरत्वञ्च गौरवादेव न जनकतावच्छेदकं, अतो वह्निव्याप्यवान् पर्व्वतः पर्व्वते वह्निव्याप्य इति ज्ञानयोः प्रातिस्विक-रूपेणैव हेतुत्वं वाच्यं, तथा चातिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यत आह "व्याप्तविषयकत्वेने"ति "एतेन" व्याप्तविषयकत्व-विवक्षणेन। जन्य-विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणधियो हेतुत्वव्यवस्थापनेऽवश्याभ्युपेय विशेषणज्ञानस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्व-सत्त्वात्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि (२) विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो हेतुत्वं व्यवस्थापितं स्यादित्याशयेन तत्रैव व्यभिचारं वारयति "स्मृति"मित्यादिना। क्वचित् स्वतः क्वचित् व्यापारतो वा जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानस्याव्यवहित-पूर्व्ववर्त्तित्वमित्यर्थः। "विशेषणधियोहेतुत्वस्ये"त्यादि-षष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य "कल्पना"दित्यग्रेतनेनान्वयः । ननु सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात् हेतुताभेदाच्च(३)नैकं हेतुत्वम् । संस्कारस्य व्यापारताऽपि न सम्भवति संस्कारमजनयित्वाऽपि (४) विशेषणज्ञानेन विशिष्ट-ज्ञानजनन-सम्भवादत (५) आह "निर्विकल्पकात्मकस्ये"ति तथाच सर्व्वत्रैव विशेषणधियः साक्षाद्धेतुत्वमिति भावः । ननु

---

(१) संवेद्यत्वे इति ग पुस्तके ।
(२) अपि इति नास्ति ग पुस्तके ।
(३) हेतुताभेदाच्च इति नास्ति ख पुस्तके ।
(४) अपि इति नास्ति क पुस्तके ।
(५) अत इति नास्ति ग पुस्तके ।

समानप्रकारकत्व(१)समानविशेष्यकत्वेनैव स्मृतिं प्रति कारणत्वं ज्ञानस्य क्लृप्तं, निर्विकल्पात्मकस्मृतिं प्रति कारणत्वान्तरस्य कार्य्यतावच्छेदकान्तरस्य वा भवन्मते(२) कल्पनं गौरवपराहतम्। न च घटत्वांशे अन्याप्रकारकघटत्वविषयकस्मृतिं प्रति तादृशघटत्व-धीत्वेन, सम्बन्धविधया-समवायविषयक(३) स्मृतिं प्रति तादृश-समवायविषयकधीत्वेन, घटविषयकस्मृतिं प्रति घट-धीत्वेन च कार्य्यकारणभावकल्पनात्, घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मृतित्वं न कार्य्यतावच्छेदकमतो निर्विकल्पकात्मकस्मरणं नानुपपन्नमिति वाच्यं एकस्य घटस्य घटत्वेन, घटान्तरस्य द्रव्यत्वेनैव ग्रहे घटान्तरविशेष्यकघटत्वप्रकारकस्मृतेरापत्ते(४)रत आह "अनुभव"मिति तथाच विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वं तज्जन्यतावच्छेदकमिति न स्मृतौ व्यभिचार इति भावः। "तस्याः" विशेषणधियो। "नियमतो विषयस्मृते"रिति; अपेक्षाबुद्ध्यात्मकज्ञानेन चेच्छादिकं न जन्यत इत्याशयः। "साध्यादे"रित्यादिना पक्षहेतु हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धपरिग्रहः। "दैवा"दिति सत्यां वह्निव्याप्यानुमितीच्छायां वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्व्वत इत्याकारात्तु परामर्शाज्जातायां (५) पर्व्वतो वह्निव्याप्यवान् वह्निमां-

(१) त्व इति नास्ति ख, ग पुस्तकयोः।

(२) भवन्मते इति नास्ति ख, ग पुस्तकयोः।

(३) विषयक इति नास्ति ख पुस्तके।

(४) स्मरणापत्ते इति ख, ग पुस्तकयोः।

(५) इत्याकारकपरामर्शजन्यायां इति ग पुस्तके।

श्चेत्यनुमितावित्यर्थः। "तस्यां" तद्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मता-निश्चयजन्यायां "सापि" अव्याप्तिरपि, अनुभवत्वव्याप्यत्वं तन्न्यून-वृत्तित्वं, तच्चानुभवनिष्ठभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्। "एवञ्च" अनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्व-विवक्षणे च, अनुभवत्वव्याप्यत्व-प्रवेशा-पेक्षया लाघवार्थमाह "पर्व्वतवह्नी"ति। प्रागुक्तयुक्त्या उभय-वैशिष्ट्यावगाहित्वस्य कारतानवच्छेदकत्वादाह "वह्निव्याप्यवत्पर्व्व-ते"ति। प्रतियोगिकान्तं वृत्त्यन्तञ्च कार्य्यताया विशेषणम्। अव-च्छेदकत्वम् अवच्छेदकत्वाश्रयत्वं, न तु अवच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यधि-करणत्वम्। अवच्छेदकत्वाश्रयश्च तादृशविशिष्टशरीर-घटकपदार्थ-स्तोम एव ; तथाच पर्व्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकानुमितित्वस्याव-च्छेदकत्वे वह्नित्वादेरपि तद्घटकतया, तद्दत्यतिव्याप्तिरतो "ज्ञान-वृत्ति"रिति, ज्ञान-समवेतेत्यर्थः। ननु आलोकलिङ्गकानुमिति-व्यावृत्तस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्येतादृशपरामर्शाव्यवहि-तोत्तर-तादृशवह्न्यनुमितित्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे, तद्घटकज्ञानत्व-मादाय ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तेराह "सामानाधिकरण्येने"ति, ज्ञान-त्वस्य कार्य्यतासामानाधिकरण्य-सत्त्वेऽपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन नावच्छेदकत्वं, किन्तु अव्यवहितोत्तरत्व-परिचायक-परामर्शघटक-तया, अनुमितित्वस्य च तादृशसम्बन्धेनैवावच्छेदकत्वं, तादृशानु-मितिः कार्य्येति, कार्य्यतासामानाधिकरण्येनैव तस्यावच्छेदक-त्वावगाहनादिति भावः। व्याप्त्यविषयकेत्यत्राखण्डाभावतया वैयर्थ्याभावेऽपि तदपेक्षया लाघवादाह। "व्याप्तिभान" इति व्याप्तिभाने अवश्यं भासमानं साध्यमपीति, तदविषयकत्वोपादाने-

ऽसम्भव इत्यत "स्तादृशानुमित्यविषय" इति ; तद्व्यक्तिपरामर्शा-धीनानुमित्यविषयो घटादिस्तदविषयक-तादृशविशिष्ट-वैशिष्ट्य-बोधेऽतिव्याप्तिरतस्तत्पूर्व्व (१) प्रतीकं ; तथाचाभावाविषयकत्वं हेत्वविषयकत्वं वा वाच्यमित्यर्थः। ननु पर्व्वतो वह्निमानित्यनु-मितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्व्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्श त्वेन न हेतुता ; वह्निव्याप्यैतद्रूपवान् पर्व्वत इति ज्ञानजन्ये व्यभिचारात्। नापि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शा-व्यवहितोत्तरतादृशानुमितित्वं तत्कार्य्यतावच्छेदकम्, अव्यवहितो-त्तरत्वं हि तादृशपरामर्शाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वे सति तादृश-परामर्शध्वंसाधिकरणकाल-ध्वंसानधिकरणत्वं, तच्चाप्रसिद्धं, काल-मात्रस्यैव तादृशपरामर्श-ध्वंसाधिकरणकाल-ध्वंसाधिकरणत्वात्, अनादिसंसारे अनन्तानामेव तादृशपरामर्शानां नाशात्। तत्परा-मर्शव्यक्त्यधिकरणकाल-ध्वंसाधिकरणत्वे सति तत्परामर्शव्यक्ति-ध्वंसाधिरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपेऽव्यवहितोत्तरत्वे, कार्य्यता-वच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वात्, तद्वद्व्यक्तित्वमेव तत्तद्व्यक्ति-त्वावच्छिन्नकार्य्यता(२)वच्छेदकमतःपरामर्शत्वस्यानुमितित्वस्य च कारणकार्य्यत्वयोरवच्छेदकत्वे मानाभावः। न च तत्तदव्यवहि-तोत्तरत्व-सम्बन्धेन सामानानाधिकरण्यविशेषितेन परामर्शविशि-ष्टानुमितित्वं (३) तथा, तादृशानेकपदार्थघटिताव्यवहितोत्तरत्वस्य

(१) अतः पूर्व्व इति ग पुस्तके।

(२) जन्यता इति ग पुस्तके।

(३) एव इत्यधिकं ग पुस्तके।

सम्बन्धत्वे मानाभावात्। न चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्व-प्रत्यासत्त्या परामर्शविशिष्टानुमितित्वं तथा; क्षणद्वयात्मकः कालो धर्त्तव्योऽतो न विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रह इति वाच्यं एतद्रूपलिङ्गकवह्न्यनुमिति-द्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे वा धूमपरामर्शोत्पादे तादृशानुमितावपि तेन सम्बन्धेन धूमपरा-वदनुमितित्व-सत्त्वेन, तत्र धूमपरामर्शस्याहेतुत्वेन(१) व्यभिचारात्; स्वप्रागभावाधिकरणक्षण (२) वृत्तिपरामर्शाधिकरणक्षण-द्वयाव-च्छेदेन एकात्मवृत्तित्वस्य च सम्बन्धत्वे मानाभाव, इत्यस्वरसा-न्मूलोक्तलक्षणमुपेक्ष्य लक्षणान्तरमाह "यां काञ्चि"दिति ; केचित्तु यत्र विषयविशेषे एकेनैव व्याप्येन व्यापकस्यानुमितयस्तत्र तद्व्याप्यविशिष्टतादृशपक्षज्ञानत्वेन तत्पक्षकतादृशविषयविशेषानु-मितित्वेन कार्य्यकारणभावे वाधकाभावात् तदनुमितिमादाय जातिघटितं मूलोक्तलक्षणमनाकुलमित्याहुः।

लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानपक्षे, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्य, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतो वह्निमानित्यनुमितित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं, अतएवालोकलिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितौ न व्यभिचारः। तत्र वह्निव्याप्यालोकवान् पर्व्वतो वह्निमानित्या-कारानुमितेरङ्गीकारात्। लिङ्गानुपधानपक्षेऽपि पर्व्वतोवह्निमा-नित्यनुमितित्वेन कार्य्यता, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परा-

---

(१) धूम परामर्शासत्त्वेन इति ग पुस्तके।

(२) क्षण इति नास्ति ग पुस्तके।

मर्शत्वेन जनकता। वह्निमत्पर्व्वतस्यानुमितेश्च धूमलिङ्गकतत्तदनुमिति-स्वरूपा विषयतैव कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धः, अव्यवहितोत्तरत्वापेक्षयालघुत्वात्, स्वरूपस्य सम्बन्धत्वेन क्लृप्तत्वाच्च। अत (१) आलोकादिलिङ्गकानुमितौ न व्यभिचारः। एवमालोकादिलिङ्गकानुमितावपीत्यपि वदन्ति। मानसत्वव्याप्य-जातिविशेष एव परामर्शत्वं अनुमितित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमित्यपि (२) कश्चित्। तन्न क्वचिदेव पक्षे किं चिदेवसाध्यं अनुमितिविषयो नापरइत्यत्र नियमकाभावे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शादपि घटानुमिति-प्रसङ्गात्। न च घटानुमितौ घटपरामर्शः (३) कारणं, तादृशपरामर्शे घटस्यापि विषयत्वसम्भवात्; तदनुमितौ तद्व्याप्यवत्पक्षज्ञानत्वेन विशिष्यहेतुत्वकल्पने च किं परामर्शत्वजात्या? न चानुमितित्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तिः, ज्ञानत्वेनैव तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वस्य सुवचत्वादिति। "तद्यत्नौ"ति शृङ्गग्राहिकयाऽनुमिति-व्यक्तिविशेषोग्राह्यः। "समवेता"न्तं "अन्या"न्तं "असमवेता"न्तं च धर्म्म-विशेषणम्। एतल्लाभायैव धर्म्मपदम्। तत्र प्रत्यक्षत्वादिवारणायाद्यं, प्रत्यक्षत्वादेरपि कालिकसम्बन्धेनानुमिति—वृत्तित्वात् "समवेते"ति। अनुभवत्व-वारणाय द्वितीयम्। तत्रानुभवत्वं तद्व्यक्तित्वेनोपादाय

---

(१) अत इति नास्ति ख पुस्तके।

(२) अपि इति नास्ति ख पुस्तके।

(३) परामर्श एव इति ग पुस्तके।

तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताको-भेदो विवक्षितः। अन्यथा अनुभवान्यासमवेत-सकलानुभवसमवेतत्वरूपानुभवत्वत्व-प्रविष्ट-सकलानुभवसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षितत्वे सत्तादीनामपि वारणेऽनुभवान्यासमवेतेत्यस्य वैयर्थ्यापातात्। ज्ञानत्वादिवारणाय तृतीयं विशेषणम्। अनुमितित्वस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन अनुभवान्यस्मिन् कालादौ वृत्तेरप्रसिद्धिरतोऽसमवेतेति। तादृशधर्म्मस्य कालादावतिप्रसक्तत्वादाह, "समवायित्व"मिति। तथाच समवायसम्बन्धेन तादृश-धर्म्म एव लक्षणमिति भावः। स्वर्गादि-शाब्दबोधादौ स्वर्गादिकमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावात्, प्रत्यक्षत्वादन्यत्रानुभवत्वम्, स्मृतिव्यावृत्तोऽनुभव-व्यवहारः स्मरणान्यज्ञानत्व-निबन्धन इति मतेनाह (१) "अनुभवत्वजातौ"ति, तथाच निष्प्रयोजनतया अनुभवत्वान्येति विहाय स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतत्वे गौरवात् स्मरणासमवेतत्वमेवोपादेयमिति भावः।

यद्यपि अनुभवत्व जात्यङ्गीकारेऽपि तद्व्यक्तिसमवेत-प्रत्यक्षासमवेतधर्म्मसमवायित्वं लक्षणं सुवचमेव, तथापि प्रत्यक्षादिप्रमितिचतुष्कस्यैव लक्षणमनेनोक्तं, तद्व्यक्तिपदेन प्रत्यक्षव्यक्ति (२) परिग्रहे प्रत्यक्षप्रमितेः, एवं शाब्दव्यक्ति (३) परिग्रहे शाब्दस्यापि अनेन लक्षण-कथन-सम्भवादेवसुपमितावपीति भावः। व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शोव्यापारः व्यापारव्यापारिणोरेकमेव जन्यताव-

(१) नयेनाह इति ख, ग पुस्तकयोः।

(२) व्यक्ति इत्यत्र प्रमिति इति पाठः ग पुस्तके।

(३) शाब्दविशेष इति ग पुस्तके।

च्छेदकं, तथैव व्यापार-व्यापारि-भावसम्भवादिति मतानुसारेणाह "व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने"ति, वह्निव्याप्यधूमवत् पर्व्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्न-कार्य्यता-वारणाय व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेत्यादि, व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ना या कारणता तत्प्रतियोगिक कार्य्यताया यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नेत्यर्थः। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्न-कारणताप्रतियोगिक-प्रत्यक्षवृत्ति-कार्य्यता-वारणाय "विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने"त्यादि। तत्र हि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य कार्य्यतावच्छेदकं व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वं, परामर्शस्य तु तादृशविशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानत्वमिति नैकमुभयोः कार्य्यतावच्छेदकमिति तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिव्याप्तिः। न च वह्निव्याप्ति-ज्ञानस्य तदव्यवहितोत्तरवह्न्यनुमितित्वं, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्य तदव्यवहितोत्तर पर्व्वतविशेष्यक-वह्न्यनुमितित्वं कार्य्यतावच्छेदकं इत्यत्रापि नैकमवच्छेदकमिति वाच्यम्। वह्निव्याप्यो धूमः वह्निव्याप्यरूपविशेषवान् पर्व्वत इति समूहालम्बनात्मकव्याप्ति-ज्ञानाव्यवहितोत्तरवह्न्यनुमितौ स्वजन्यपरामर्शसम्बन्धेन धूमीयव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारितया, करणत्वाभावेन तज्जन्यतायामपि तादृश-धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तर-तादृशवह्न्यनुमितित्वस्यावच्छेदकत्वात्।

यत्तु व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक कार्य्यतावच्छेदकं वह्न्यनुमितित्वं "तदवच्छिन्ना" तद्घटितधर्म्मावच्छिन्ना पर्व्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितित्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकस्य वह्न्यनुमितित्व-घटितत्वादिति। तन्न व्याप्तिविशिष्ट-पर्व्वतवैशिष्ट्य-ज्ञानत्वस्य तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिविशिष्टवत्-पर्व्वत-

वैशिष्ट्य-ज्ञानत्वरूप-तादृशावच्छेदकघटितत्वादतिव्याप्तेरिति। केचि-दित्यस्वरसवीजन्तु, व्याप्तिशरीरघटकतावत्-पदार्थानां स्मृतौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या (१) यत्र परामर्शस्तत्रव्यभिचारात्, व्याप्तिज्ञानत्वेन करणतैव न, एवमव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तद्व्यक्ति-विश्रान्ततया कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् परामर्शत्वमपि न जनक-तावच्छेदकमित्यादि।

दीधितिः।

परे तु पक्षधर्म्मत्वेत्यत्र पक्षता विशेषणं, तथाच पक्षतासहकृत-तादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः। यथोक्ताया विशिष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्ष-वारणाय परामर्शस्योपादानं, तत्त्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदु-भयजन्यत्वं च विवक्षितम्। तेन वाधादिकालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेन परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः। तद्वृत्त्य-नुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहु-स्तच्चिन्त्यम्।

इति श्रीमद्-रघुनाथशिरोमणिकृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे अनुमिति-लक्षणं समाप्तम्।

---

(१) न्यायेन इति ग पुस्तके।

दीधिति प्रकाशः ।

"पक्षधर्म्मते"ति पक्षत्वविशिष्टे पक्षे यद्धर्म्मता-ज्ञानं तज्जन्येत्यर्थः । पक्षत्वस्य विशेषणत्वं च विशेष्यान्वयिनाऽन्वयित्वं, पक्ष-धर्म्मताज्ञानेत्यत्र ज्ञानमेव पक्षतायाः परम्परया विशेष्यं तदन्वयिनो या जन्यता तत्र पक्षताया अन्वयः । तात्पर्य्य-वशाच्च ज्ञाने-साक्षादन्वितस्य पक्षधर्म्मतादेरविशेषणत्वेऽपि धर्म्मता-विशेषण-पक्ष-विशेषणीभूत-पक्षताया अपि विशेषणत्वेन जन्यतायामन्वयः । यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति इत्यादावुष्णीषस्य प्राप्तत्वादविव-क्षितस्यापि तस्य विशेषणीभूतलौहित्यं विशेषणत्वेनेष्टसाधनता-न्वयीति भावः । पक्षधर्म्मतेत्यत्र लक्षण-वाक्ये पक्षतासहकृतत्व-सम्बन्धेन प्रथमज्ञाने विशेषणमित्यपि कश्चित् । "यथाक्षायाः" सिषाधयिषा-विरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपायाः कालाद्यतीन्द्रिय–पदार्थ-घटितत्वेन न प्रत्यक्षत्वमतो "विशेष्ये"ति, विशेषणवति विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावरूपत्वात्, एवं विशेष्यवति विशिष्टा-भावस्य विशेषणाभावरूपत्वात्, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि यत्र विषयविशेषे सिषाधयिषाप्रयुक्तो नानुमित्युत्पादस्तत्र सिद्ध्य-भावस्यैव पक्षतात्वात् । एवं यत्र सिद्धिकाले सिषाधयिषाप्रयुक्तैवानु-मिति–स्तत्र सिषाधयिषाया एव पक्षतात्वात्, तस्याश्च प्रत्यक्ष-जनकत्वादतिव्याप्तिरिति परामर्शोपादानमिति भावः । "तत्त्वेन" परामर्शत्वेन ; तत्त्वेनेत्यस्याकूत(१)माह "बाधादौ"ति आदिना

(१) आकूतमित्यत्र फलमिति ग पुस्तके ।

सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः। तच्चानुमिति-सामग्र्यभाव-प्रदर्शनाय। "दैवात्" स्व सामग्री-वशात्, "प्रतियोगी"ति सिद्ध्यभाव-प्रतियोगि-सिद्धि-विषयकेनेत्यर्थः। अत्र च सिद्धित्वप्रकारकसिद्धि-ज्ञानत्वेन सिद्ध्य-भाव-जन्यतावच्छेदक-तल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वं मिश्रादीनां सम्मतम्। तेन एकावच्छेदेनेत्यस्यापि सत्त्वं सूचितम्। एकावच्छेदेनेत्यस्य फलमाह "तदुभयसमूहालम्बन" इति— न च परामर्श-प्रत्यक्षे परामर्शत्वेन कारणत्वाभावात् एकावच्छेदे-नेति व्यर्थमिति वाच्यं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतो नास्ति सिद्ध्य-भावश्चेति समूहालम्बने तात्पर्य्यात्। यदि च विशिष्ट-वैशिष्ट्य-बोधत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-धीत्वेन न हेतुत्वं, अभावोपनीत-ज्ञानं प्रत्यपि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारक-धीत्वेन न हेतुत्वं, तदा सुख-व्याप्यदुःखवदात्म-भिन्नमिदं सुखवानात्मा सिद्ध्यभावश्चेति समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या। "तच्चिन्त्य"मिति। चिन्तावीजं तु परामर्श-जन्यतावच्छेदक कोटौ तल्लिङ्गकत्वं निविष्टं, पक्षता-जन्यतावच्छेदक-कोटौ तन्निवेशनमफलम्। यदि च विष-यिता-सम्बन्धेनावच्छेदकस्यैक्यं विवक्ष्यते तदा नायं दोषः। पर्व्वतो वह्निमानिति सिद्ध्यभाव-कार्य्यतावच्छेदकं पर्व्वतो वह्निमानित्यनु-मितित्वं, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्य कार्य्यताव-च्छेदकं धूमलिङ्गक-पर्व्वतोवह्निमानित्यनुमितित्वम्, उभयत्रैव वह्निमत्पर्व्वतस्य विषयतयावच्छेदकत्वात्। न च पक्षतावच्छेदक-सामानाधिकरण्येन सिद्ध्यभावस्य कार्य्यतावच्छेदकं पक्षतावच्छेदक सामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमितित्वम्, पर्व्वतत्वसामानाधि-

करणेन परामर्शस्य पर्व्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितित्वं पर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यनुमिति-साधारणं, पर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यपरामर्शस्यापि तत्सामानाधिकरण्यावगाहित्वेन व्यभिचाराभावात् इति वाच्यं अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यभाव-सामानाधिकरण्यावगाहिपरामर्शयोरेव प्रकृते निवेशात्। पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येनानुमितित्वस्य तदुभयजन्यतावच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावपि सामानाधिकरण्यावगाहित्वस्य सत्वादिति दिक्।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे अनुमानखण्डे अनुमिति-लक्षणं समाप्तम्।

अथानुमान-लक्षणम्।

दीधितिः।

"तत्करण"मिति (१) न च व्याप्त्यादि-ज्ञानजन्य-ज्ञान-करणत्वेनेतरभेद-साधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्य-सम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानमेव वा गमकं, व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धि-वारणमात्रप्रयोजनत्वादिति वाच्यं फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात्, करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशज्ञानत्वत्वाद्यनव-

(१) पृः २७ पः ६ मूलं द्रष्टव्यम्।

च्छेद्यत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यशङ्कानवकाशा-
च्चेति।

इति श्रीमद् रघुनाथशिरोमणिकृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे अनुमान-लक्षणं समाप्तम्।

दीधिति प्रकाशः।

"व्याप्तिज्ञानत्वं" व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वं, पक्षधर्म्मतांशे व्याप्ति-प्रकारकत्ववन्निश्चयत्वेन हेतुतायां, व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यापि निवेशात्। व्याप्तिज्ञानत्वं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयत्वमिति वार्थः। व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वादेर्लघुव्याप्तिप्रकारकज्ञानघटित-त्वात्, तस्यैव तादात्म्येन हेतुत्वमुचितमित्याशयेनाह—"तादात्म्ये-ने"ति। ननु व्याप्तिः साध्यसाधनभेदेनाननुगतत्वात् व्याप्तिज्ञान-जन्य-वृत्तितादृशजातिमत्करणत्वस्य सकलव्याप्तिज्ञाननिष्ठत्वात् भागासिद्धि-वारणमेवाधिकांश-प्रयोजनं स्यादत आह। "व्याप्ति"रिति "अधिकस्य" तादृशजातिमत्करणत्वस्य ; "भागासिद्धौ"ति, तथाच व्याप्तिग्रहानौपयिकत्वेन न तत् सार्थक्यमिति (१) भावः। फला-योगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति लक्षणाभिप्रायेणाह "फलोप-हितस्ये"ति तथाच फलानुपहितेऽपि व्याप्तिज्ञानत्व-सत्त्वेन व्यभि-चारासहारणाय तादृशजातिमत्करणत्वं फलोपधानरूपं हेतुः

---

(१) सार्थकत्वमिति इति ख पुस्तके।

कार्य्यमिति भावः। अनुमिति-स्वरूपयोग्यस्य लक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रायेणाह—"करणत्वे"ति तथाच यन्निष्ठेति न्याया-द्धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति भावः। "ज्ञानत्वत्वादी"त्यादिना ज्ञानत्व-परिग्रहः (१)। यद्यपि व्याप्ति-ज्ञानत्वमेव करणत्वं, तस्य च व्याप्ति-ज्ञानत्वत्वेनैव तादृशव्याप्ति-ग्रह-सम्भवः। तथापि व्याप्ति-ज्ञानान्तरवृत्तिकरणतान्तरस्य प्रकृतविशेषणं विना व्याप्त्यग्रहा-(२) त्तस्य सार्थकत्वमिति भावः (३)। स्वरूपसम्बन्धरूपकरणता भिन्नै-वेत्यपि वदन्ति। तादृशज्ञानत्वं परामर्शत्वं तस्य करण-त्वानात्मकत्वाद्धर्म्मिभेद इत्यन्ये। धूमप्रागभाववद्धर्म्मिभेदेऽपि वैयर्थ्य-मिति मतेनाह "व्यतिरेके"ति हेत्वभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठ व्याप्तेर्ग्राह्यतया हेतोर्वैयर्थ्य-शङ्कानवकाशादिति भावः।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे अनुमानलक्षणं समाप्तम्।

अथानुमानस्वरूपनिरूपणम्।

दीधितिः।

लिङ्गस्यानित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्य-क्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह "तच्चेति" (४) अनुमिते-

---

(१) ज्ञानत्वत्वादीत्यादिपदाद्व्याप्तिज्ञानत्वपरिग्रह इति ख पुस्तके।

(२) व्याप्तेरग्रहादिति ग पुस्तके।

(३) मित्यर्थः इति ग पुस्तके।

(४) पृः २७ पः ६ मूलं द्रष्टव्यम्।

ज्ञानाकरणक-ज्ञानत्वेन प्रत्यक्ष-मिति-मध्यनिवेशे तत्-करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति "तच्चे"त्यपि कश्चित् ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ अनुमानखण्डे अनुमान-स्वरूप-निरूपणं समाप्तम् ।

दीधिति प्रकाशः ।

"अनित्यत्वेऽपी" ति यद्यपि अनित्यमपि सर्व्वं न स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकं तथाप्यदृष्टद्वाराऽनित्यमात्रस्यैव प्रत्यक्षोपजीवकत्वं सम्भवतीति तथोक्तम्। "ज्ञानाकरणके"ति ज्ञानत्वावच्छिन्न-करणकत्वाभाववज्ज्ञानत्वं, ज्ञानकरणकत्वव्यभिचार्य्यनुभवत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं वार्थः। अत्रानुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यव-सायबलादनुमितेरपि प्रत्यक्ष-वैजात्य-सिद्धिस्तत्करणस्यापि वैलक्षण्य-मवर्जनीयम्। अतोऽनुमितावुक्तलक्षणातिव्याप्तिः फलवैजात्या-धीनप्रमाणवैजात्यस्य (१) नापवादिकेत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः (२)।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे अनुमानखण्डे अनुमान स्वरूप-निरूपणं समाप्तम् ।

---

(१) प्रमाणवैजात्यस्येत्यत्र प्रमाणान्तरत्वकल्पनस्य इति ख, ग पुस्तके ।

(२) दर्शितः इति ग पुस्तके ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् । शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च, लोके धूमादि-दर्शनानन्तरं वह्न्यादि-व्यवहारश्च सम्भावना-मात्रात् । संवादेन च प्रामाण्याभिमानात् इति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । न अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्य-साधने दृष्ट-साधर्म्यस्यानुमानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्ध-विपर्य्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात्, अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघाताच्च । अपिचानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तिः, प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात्, स्वतश्च प्रामाण्य-ग्रहे तत् संशयानुपपत्तेः ; व्याप्ति-ग्रहोपायश्च वक्ष्यते ।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-कृते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे अनुमिति-तत्करण-स्वरूप-निरूपण-सहितानुमान-प्रामाण्य-निरूपणं समाप्तम् ।

अथानुमानप्रामाण्यनिरूपणम् ।

दीधितिः ।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्व्वाक-मतमुत्थापयति "अथे"ति । "अनुमानं" अनुमात्वेनाभिमतं धूमादि-ज्ञानं, असत्ख्यात्युपनीतमनुमानमेव वा, "संवादेन" संवादाभिमानेन, सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य परमार्थसत्-स्वलक्षण-साक्षिणाध्यक्षेणानुल्लेखात् । अध्यक्षमूलक-विकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः । अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलक-समय-निर्णयाद्यधीन-प्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह "इती"त्यादि । "अप्रामाण्य-साधर्म्म्येण" प्रमाणता-प्रयोजकरूपशून्यत्वेन । "दृष्टसाधर्म्म्यस्य" साधर्म्म्यदर्शनस्य वा, नन्वभिहितमेव साधर्म्म्य-दर्शनं सम्भावनां भावयति सम्भावनेनैव च वहुशो व्यवहार-हेतुरित्यत आह "अनुमान"मिति । ननु न वयमापाततो भ्रम-जनकत्व-लक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो, येन भ्रमस्य विषय-वाधाधीनतया प्रामाण्यं सम्भाव्येतापि, परन्तु प्रमा-करणत्व-व्यतिरेकम् अत आह "अपि "चेति" । "स्वत" इति न चानु-

गताकारासंस्पर्शिनि परमार्थसत्-स्वलक्षण-साक्षिणि स्वसंवेदन-संविदित-प्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं सन्दिह्यते, परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पक एवेति वाच्यं निर्व्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बनत्व-स्वविषयत्व-प्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीन-सिद्धिकत्वात्। सर्व्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात्, स एव तु न सम्भवत्युपायाभावादित्यत आह "व्याप्ती"ति।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ अनुमानखण्डे अनुमान-प्रामाण्य-निरूपणं समाप्तम्।

दीधिति प्रकाशः।

सिद्धासिद्धिव्याघातादाह "अनुमानत्वेने"ति मुख्यार्थ-परत्वेनाप्यनुमान-पदं संगमयति "असदि"ति तन्मते पदानामलीके एव शक्तिरनुगताकारमात्रस्यैवालीकत्वादिति। प्रमाणान्तरविषय-स्वलक्षण(१)विषयकत्व-रूपसंवादो न सम्भावनायामलीक-

---

(१) स्वलक्षण-लक्षणं यथा—संक्षेपशारीरके अः १ श्लोः ५१६।

लक्ष्यस्वरूपमपि सद्यदमुष्य साक्षात्
अर्थान्तराद्व्यवर्त्ति भेदकमेतदाहुः।
अस्य स्वलक्षणतयैव तु लक्षणं खं
छिद्रं द्रवं जलमितीदृशमत्र लोके॥

•Markandēya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	Rs. 1	14
*Mīmāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each ...	6	14
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6 ; Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	5	0
Padumawati, Fasc. 1--5 @ 2/	10	0
*Pariçiṣṭa Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Prākrta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1--6 ; Vol. III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-2	2	8
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
•Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7--10 ; II, 1-6 ; III, 1--7 ; IV, 1--6 ; V, 1-8, @ /10/ each	19	6
Samaraieca Kaha Fasc. 1-2, @ /10/	1	4
Sāṇkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
•Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	12	0
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Srauta Sutra Latyayan, Fasc. 4-9 @ /10/ each	3	12
,, ,, Asbalayana, Fasc. 4-11 @ /10/ each	5	0
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddbikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
,, Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
•Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27–45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10–19 @ /10/ each	6	4
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1–9, Vol II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1–2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1--5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6 ; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each ...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II. Fasc. I @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-2	2	[illegible]
Tibetan Series.		
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiñ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Rtogs *brjod dpag hkhri* S'iñ (Tib. & Sans. Avadāña Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II. Fasc. 1--6 @ 1/- each	13	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	14	[illegible]
Arabic and Persian Series.		
'Ālamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1--13 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--3 @ 1/- each	3	0
Āīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7, Vol. II, Fasc. 1--5, Vol. III, Ditto Index to Vol : 2. Fasc. 1--5, @ 2/- each	36	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	17	8
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each	11	14

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

	Rs.	
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Farhang-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭūsī. or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidi, Fasc. 1--9 @ /10/ each	5	10
Ditto of Āzādi, Fasc. 1--4 @ /10/ each	2	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each	7	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each	1	14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
Maaseri Rabinsi, Part 1, Fasc. 1.	2	0
Maghāzi of Wāqidī, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1--15 @ /10/ each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	11	14
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Niẓāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each	1	8
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāẓu-s-Salātīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/	5	0
Tabaquāt-i-Nāṣirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each	3	0
Tuzuk-i-Jahāngirī, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Assiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

   N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Materials for Flora of the Malayan Peninsula, by Sir Geo. King. and J. S. Gamble (Extra No. *J.* A. S. B. Vol. 14, & fasc. 1) ... 4 0

   Do Do (Extra No. J. A. S. B. Vol. 14 & Fasc. 2.) ... 3 0

   A Grammar and Dictionary of Kanawari, the Language of Kanawar in the Bashahr state, Punjab, compiled by Pandit Tika Ram Joshi, and edited by H. A. Rose. (Ex. No. Jl. broc. Vol. 5. 1909.) ... 3 0

   An Introduction to the Maillicli Dialect of the Bihari Language as spoken in North Bihar by Dr G. A. Grierson. Second Edition, Part I, Grammar. (Ex. No. Jl. broc. Vol. 5, 1909.) ... 5 0

   Sea Fishing (A lecture, by Dr Travis Jenkins). ... 0 8
6. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
7. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, Part I, A to E; Part 2, F to M. Part 3, N to R ... 6 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I--III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Kaçmīraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ ... 3 0
11. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 34 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P.

30-9-10.

Vol. 1
part 2

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1261.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

TATTVACINTAMANI DIDHITI PRAKASA

BY

BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURUCHARANA TARKADARSHANATIRTHA

Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC. II.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Choudhury's 2nd Lane.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1910.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

•Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6–14 @ /10/ each		5	0
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 ; Vol. II, Fasc. 1–5 ; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each		14	6
Aitereya Lochana.		2	0
•Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2–5 @ /10/ each		2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-		1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 4-5 @ /10/ each		1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each		0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II. Fasc. 1–6 @ 1/ each		13	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1–2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each		1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-2 @ /10/ each ...		3	2
*Bhāmatī, Fasc. 4–8 @ /10/ each		3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...		4	6
Baudhyostatrasangraha (Tib. & Sans.)		2	0
Brahma Sutra, Fasc. 1 @ /10/ each		0	10
Bṛhaddēvatā Fasc. 1–4 @ /10/ each		2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1–6 @ /10/ each		3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3		0	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1–7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each		3	2
Ditto Voi. VII, Fasc. 1-3 @ /10/		1	14
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1--12 @ /10/ each... ...		8	2
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each		36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7, @ 1/4/ each		1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/		1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1–7 @ 1/4/ each		8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12–17 @ /10/ each		3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4 ; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each		10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1–3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1–2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1–7 @ /10/ each		4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each		3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each		3	2
Ditto Vol. II. Fasc. .-2 @ 1/4/ each		2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista		2	0
Ditto Grihya Sangraha		0	10
Haralata		1	14
Karmapradiph, Fasc. I		1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1–7 @ /10/ each		4	6
Kātantra, Fasc. 1–6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ 1/4/ each		17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3–9 @ /10/ each		4	6
Madana Pārijāta, Fasc. 1–11 @ /10/ each		6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1–9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each		19	6
Manuṭikā Sangraha, Fasc. 1–3 @ /10/ each		1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–9 @ 1/- each		9	0

विषयित्वामत आह "संवादे"ति। यथाश्रुतार्थ-त्यागे वीजमाह "सम्भावितस्ये"ति असत्त्वे हेतु"रनुगताकारस्ये"ति, परमार्थ-सन् यः स्वलक्षणः तन्मात्रविषयकेणेत्यर्थः। "स्व"मसाधारणम् अनेक-देश-कालावृत्ति-स्वात्मकं, तदेव "लक्षणं" व्यावर्त्तकं यस्य, तन्मते भेदेन धर्म्मधर्म्मि-भावस्यानभ्युपगमात्। एतेनानुगतधर्म्मसम्बन्धेन तस्य व्यावर्त्तकत्वे, सदसत्-सम्बन्धाभावात् कथं तस्य परमार्थसत्त्व-मिति शङ्का निराकृता। ननु तन्मते नैतत् सम्वाद-लक्षणं पूर्व्वा-पराध्यक्षव्यक्त्योरेकैकस्वलक्षणविषयकत्वात्, (१) जगतः क्षणभङ्गु-त्वात् (२)। किञ्च निरुक्तसंवादस्य परमार्थसद्विषयघटितमूर्त्तिकस्य विकल्पेनासंस्पर्शात् (३) कथं भ्रमोऽपीत्यतस्तन्मतसिद्धं संवादमेवो-पपादयति "अध्यक्षमूलके"ति, शशविषाणादि-विकल्पानामनादि-वासना-परिपाकमात्र-मूलकानां वारणार्थ"मध्यक्षमूलके-"ति। अत्र "सम्भावितस्ये"त्यनुषज्यते। तथाच सम्भावितस्याध्यक्षमूलक-विकल्पोल्लिखितत्वात्, सम्भावनायामध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखित-विषयकत्वं संवाद इत्यर्थान्न पञ्चम्यनुपपत्तिः। समयसम्भावनयैव-शब्दादेः प्रवृत्तिः स्यादत उक्तं "निर्णये"ति आदिना आकाङ्क्षादि-तात्पर्य्यादि-निर्णय-परिग्रहः। "नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिती"ति (४)

(१) व्यक्त्योरेकस्वलक्षणाविषयकत्वात् इति घ पुस्तके।

(२) क्षणभङ्गित्वात् इति ख, घ पुस्तकयोः।

(३) सविकल्पकेनासंस्पर्शात् इति ग पुस्तके।

(४) एतदेवान्यत्राप्युक्तं—

प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्त्वं भूतचतुष्टयम्।
मोक्षश्च मरणान्नान्यः कामार्थौ पुरुषार्थकौ॥

तथाच स्वाभिमतस्य प्रत्यक्षातिरिक्ते प्रमाणत्वाभावव्यवस्थापनस्यानुगुणत्वेनैवानुमानाप्रामाण्य-साधनं चार्व्वाकस्येति भावः। अप्रमाणसाधर्म्म्यस्य प्रमाणेऽपि सत्त्वादप्रमाणसाधर्म्म्यत्वेन न प्रमाणत्वाभाव-व्याप्यतेत्यत आह "प्रमाणते"ति प्रमाणता-प्रयोजकम् इन्द्रियत्वं व्याप्तिनिश्चयत्वादि चैकतरसिद्धं, तथाच पूर्व्वं व्यभिचार-शङ्कोपवर्णनं व्याप्ति-निश्चयाभाव-प्रदर्शनद्वारा प्रमाणता-प्रयोजकरूप-शून्यत्व-सम्पादनायैवेति भावः। "दृष्टं" साध्यसाधनवत्त्वया निश्चितं तस्य "साधर्म्म्यं" साध्य-व्याप्यहेतुमत्त्व-स्वरूपं तस्य, "दृष्टं" ज्ञायमानम् अतीतत्वस्याविवक्षणात्, तथाच ज्ञायमानसाधर्म्म्यस्येति वार्थः"। ज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्यपूरयति "साधर्म्म्यदर्शनस्येति" "अभिहितमेवे"ति "व्यवहारहेतु"रित्यनेनान्वितं, तथाचानुमानाप्रामाण्यं परकीयसन्देहादिकं च साधर्म्म्यदर्शनेन सम्भाव्य तत्तद्व्यवहारोपपत्तिरित्युक्तकल्पनमित्यर्थः। केचित्तु अभिहितमेव साधर्म्म्यदर्शनं प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्व-दर्शनम्। "सम्भावनां" अनुमानेऽप्रामाण्यसम्भावनाम्। ननु सम्भावनया कथं (१) अप्रामाण्यव्यवहारः कथं वा परकीयसन्देहादिकमनिर्णीय तदुच्छेदाय शब्दप्रयोग इत्यत आह "सम्भावनेनैवे"ति तथाच

न हि खल्वीश्वरः कर्त्ता परलोककथा वृथा।
देहं विनास्तिवेदात्मा कुम्भवद्दृश्यतां पुरः॥ इत्यादि।

एतन्मते प्रपितामहादि-प्रत्यक्षानुरोधेन ज्ञानलक्षणसन्निकर्षोऽपि प्रत्यक्षहेतुः। एतत् सर्व्वं अद्वैतब्रह्मसिद्धौ प्रपञ्चितम्।

(१) सम्भावनायां इति ख पुस्तके।

परकीयसन्देहादिकं सम्भाव्यैव तादृशशब्दप्रयोग इत्यर्थ इति व्याचख्युः। "आपातत" इति यावदसत्ख्यातिर्न व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः। तन्सिद्धौ तु भ्रमस्यासत्ख्यातिरूपतया भ्रमजनकत्व-सिद्धावपि नाप्रामाण्याभाव सिद्धिरिति भावः। "विषयबाधे"ति अप्रामाण्याभाववति अप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य विशेष्येऽ-प्रामाण्याभाववत्तां विनाऽनुपपत्तेरिति भावः। संशयो हि रजतत्वप्रकारकत्वात्मकरजतत्वप्रमाभ्रमसाधारण-धर्म्मदर्शनाद्विशे-षादर्शनाच्च भवेत्, तच्च प्रकृते (१) न (२) सम्भवतीत्याह "अनु-गताकारसंस्पर्शिनो"त्यादिना। अनेन साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञान-निरासः। "परमार्थस"दित्यनेन विशेषादर्शनस्य निरासः। तादृशस्वलक्षणविषयकत्वस्यैव व्यावर्त्तकधर्म्म (३) विधया संशय-विरोधित्वादिति। कोटिरूपविशेषनिश्चयमपि (४) दर्शयति "स्वसं-वेदने"ति स्वेन स्वात्मकेन संवेदनेन संविदितं विषयीकृतं प्रामाण्यं यस्येति। सविकल्पके संशय-कारणोपपत्तिमाह "परन्त्वि"ति। प्रत्यक्षे प्रामाण्यशङ्काविरहे कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरमुत्पन्ने-ऽप्रामाण्यसंशयानुभव इत्यत आह "तदुत्तरभाविनी"ति "समु-

---

(१) प्रकृते चार्व्वाकमते इत्यर्थः तन्मते तु रजतत्वप्रकारकत्वं न प्रमात्वसमाना-धिकरणं निर्व्विकल्पक एव प्रमात्वाङ्गीकारात् तत्र च तत्प्रकारकत्वाभावादिति ध्येयम्।

(२) प्रकृते तच्च इति ख पुस्तके।

(३) धर्म्म इति नास्ति ख पुस्तके।

(४) प्रामाण्यरूपविशेषनिश्चयमपीत्यर्थः।

ल्लिखितो” विषयिकृतो “अलीकानुगताकारो” येन तत्र, “सन्मात्रे”ति असदविषयकत्वे सति सद्विषयकत्वं सन्मात्रावलम्बनत्वं तच्च न निर्व्विकल्पक-विषयः। असद्घटितमूर्त्तिकत्वाद्विषयिता-नवस्थापाताच्च। न च तदपि सम्भावनीयं, तथा सति प्रत्यक्षे सन्मात्रावलम्बनत्व-प्रामाण्यादीनामप्रामाणिकत्वापातात्, सम्भावनायां प्रमाणत्वाभावादिति भावः (१)। सर्व्वमिदम् अनुमान-प्रामाण्यसाधनम्।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे अनुमानखण्डे अनुमान-प्रामाण्य-निरूपणं समाप्तम्।

---

(१) तथाच निर्व्विकल्पके सन्मात्रविषयकत्वविषयतायां स्वविषयकत्वविषयतायां प्रामाण्यविषयतायाञ्चानुमानमेव प्रमाणमित्यवश्यं वाच्यं इति भावः।

अथ व्याप्तिवादे व्याप्तिपञ्चक-प्रकरणे तत्त्वचिन्तामणिः ।

नन्वनुमिति-हेतुव्याप्ति-ज्ञाने काव्याप्तिः ? न तावदव्यभिचरितत्वं ; तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं, साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं, सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा, केवलान्वयिन्यभावात् ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायकृते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे व्याप्तिपञ्चक-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणे दीधितिः ।

समारब्धानुमान--प्रामाण्य--परीक्षा--कारणीभूत-व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रतिपादन-निदानं व्याप्ति-स्वरूप-निरूपणमारभते "नन्वि"त्यादिना ।

अथ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

"समारब्धे"ति समारब्धा या अनुमान-प्रामाण्य-परीक्षा तत्-कारणीभूतं यद्व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रतिपादनं तस्य निदानमित्यर्थः । व्याप्ति-स्वरूप-ज्ञाने हि व्यभिचार ज्ञानाभावोऽव्यभिचार ग्रहे, (१)

---

(१) ग्रहश्च इति घ पुस्तके ।

सहचारग्रहस्य समानाधिकरणवृत्तिधूमत्वरूपव्याप्तौ सहचारांशस्य विशेषणतया तज्ज्ञानोपयोगित्वेन प्रतिपादयितुं शक्यते, नान्यथेति भावः ।

दीधितिः ।

साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यक सद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह* "साध्यवद्भिन्ने"ति साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः ।

दीधिति प्रकाशः ।

"अव्याप्ये"ति, कपि-संयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावित्यर्थः । साध्य-वद्भिन्नो यः साध्याभाववानिति कर्म्मधारये (साध्याभाववत्त्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन) (१) साध्याभाववदित्यस्य वैयर्थ्यमित्यतः सप्तमीतत्पुरुषेण व्याचष्टे "साध्यवद्भिन्ने"ति, न च साध्यवद्भिन्नेन समं अवृत्ति-

* अत्रेदमवधेयम् । यद्येतल्लक्षणे साध्यतावच्छेदकत्वेन यावद्धर्म्मानननुगमय्य तद्विशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निवेश्यते तदाऽप्रसिद्धिः, जगति सर्व्वस्यैव साध्यतावच्छेदकतया सर्व्वत्रैव यत्किञ्चित् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-सत्त्वात्, यदि च साध्यतावच्छेदकाद्यात्मकं वह्नित्वादिकं विशेषत उपादाय नानालक्षणमभिप्रेतं तदा लक्ष्यभेदस्यावश्यकत्वं, अन्यथा सर्व्वलक्षणस्याव्याप्त्यापत्तेः । एवञ्च कपि संयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिस्थलीयस्य कपि-संयोगत्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वरूप-लक्षणस्यासम्भवेनाव्याप्त्यभिधानस्यासङ्गत्यापत्तेर्दीधितिग्रन्थानुपपत्तिरिति । अत्रेदं समाधानं ; साध्यतावच्छेदकत्वं उपलक्षणविधयावह्नित्वाद्यनुगमकं, तच्च प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकत्वरूपं, प्राचां मते प्रकृतत्वं अनुगतविशेषविश्रान्तः । तथाच प्रकृतानुमिति-विधेयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्व-रूपस्यानुगतस्य लक्षणत्वात् लक्ष्य-भेद-कल्पना-विरहेणाव्याप्तिदानं सम्भवत्येवेति भावः ।

(१) एतच्चिह्नित-पाठो नास्ति ख पुस्तके ।

त्वस्यान्वयाभावात् यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यमिति वाच्यं अभेदेन-साध्यवह्निनान्वित साध्याभाव-सम्बन्धिनोऽवृत्तित्वान्वये साध्याभाव-वत्त्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन वैयर्थ्यात् साध्यवह्निनावृत्तित्वस्यैव (१) सम्यक्त्वादिति। न चाधिकरण-भेदेनाभाव-भेद-पक्ष एव एतल्लक्षणमिति साध्यवह्निने योऽभाव इत्येतावतैव सामञ्जस्ये साध्यपद वैयर्थ्यमिति वाच्यं व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्व(२)रूप-विरुद्धधर्म्म-संसर्गेण अव्याप्यवृत्ति(३)संयोगाभावात् गुणादिवृत्ति-संयोगाभावस्यैव भिन्नत्वोपगमात्, न तु घटत्वाभावादेरपि अधि-करणभेदेन भेदाभ्युपगमो,मानाभावादिति(४)।यदि चाभावमात्र-स्यैवाधिकरणभेदाद्भेद इति मतेनेदम्। तथापि साध्याभावे-त्यत्राभावत्वं भावाभाव-साधारण(५)मुपात्तं, अन्यथा घटत्वा-भाववान् पटत्वादित्यादौ अभावसाध्यके भावभिन्नसाध्याभावस्या-प्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यात्तथाच साध्यवह्निने वर्त्तते यो द्रव्यत्वरूपो द्रव्यत्वाभावाभावस्तद्वति धूमादेर्वृत्तित्वेनासम्भवोऽव्याप्तिर्वा स्यादतः "साध्ये"ति। साध्यभाववत्त्वञ्च साध्यवत्ताग्रहविरोधिग्रहविषय-सम्बन्धेन। तेन कालिकतया आत्मत्वस्याभावे दैशिकविशेषण-तया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः।

---

(१) साध्यवह्निनीयावृत्तित्वस्यैव इति ख, घ पुस्तकयोः।

(२) व्याप्याव्याप्यवृत्तित्व इति ख पुस्तके।

(३) अव्याप्यवृत्तीत्यत्र द्रव्यवृत्ति इति पाठः ख पुस्तके।

(४) तथाच साध्यपदानुपादाने वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः।

(५) भावसाधारण इति ख पुस्तके। भावाभावसाधारणपरं इति घ पुस्तके अत्र च उपात्तमिति नास्ति।

दीधितिः ।

कर्म्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह "साध्यवत्" इति ।

दीधिति प्रकाशः ।

"कर्म्मादा"विति तथाच साध्यवद्भिन्ने गुणादौ यः कपिसंयोगाभावः स एव द्रव्येऽपीत्यव्याप्तिः । इदमुपलक्षणं घटत्वघटकाशसंयोगान्यतराभाववत् आकाशत्वादित्यादावप्यव्याप्तिः तत्र हि साध्यवद्भिन्ने घटे य स्तादृशः संयोगरूपः साध्याभावस्तद्वति आकाशत्वस्य वृत्तेः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टो यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्युक्तौ न दोष इति वाच्यं साध्याभावपद-वैयर्थ्यात् ।

दीधितिः ।

हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह "सकले"ति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यम् । साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभाव-प्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिर्न वा नानाव्यक्तिसाध्यक-सङ्केताव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसङ्केतौ अव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तौ अतिव्याप्तेर्वारणायाभाववद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् ।

हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-व्यधिकरणः, तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् । तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादौ नाव्याप्तिः, न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभाव-प्रतियोगिनि सत्तादावति प्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

सिद्धिकर्म्मत्वं साध्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं "साध्यवत्पक्षे"ति । "अव्याप्ते"रिति व्यासज्य वृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे-नान्योभावविशेषणत्वे (१) एतद्रूपवान तद्रसादित्यादावेव लक्षण-गमनादसम्भवो न भवतीति भावः ।

साध्याभाववति साकल्यप्रवेश एव साध्ये साकल्यं सार्थकमिति प्रथमं साध्याभाववति साकल्यं व्याचष्टे "साध्याभाववतो"ति, साध्या-भावे साकल्यदाने तु धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः तत्तद्व्द्रा-वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावघटितसाध्याभावस्तोमस्य प्रति-योगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणे गुणादौ वह्न्यादेरभावसत्वात्, अव्याप्तिश्च पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादौ, तत्र तत्तद्विपक्षा-वृत्तित्वावच्छिन्नाभाव-घटित-साध्याभावस्तोमाधिकरणस्या प्रसिद्धे-रिति तन्नोदाहृतं(२) ननु वह्निमत्यपि सकलवह्न्यभावसत्त्वादव्याप्तिः व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभावविशेषणे तु जाति-

(१) विशेषणे इति ग, घ पुस्तकयोः ।

(२) तन्न दत्तं इति ग पुस्तके ।

मान् सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः तत्र पूर्व्वचणवृत्तित्वविशिष्टसकल-जात्यभावस्य जातिमत्यपि सत्त्वात्। न च सकलसाध्यस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एवात्र निवेश्या गुणान्य-त्वविशिष्टजातिमान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेस्तत्र सकलसाध्यान्त-र्गतायाः सत्तायास्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववति जात्यादौ सत्ताया अभाव-सत्त्वादतः "साध्यतावच्छेदके"ति। "अव्याप्यवृत्ति" इति कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ हेतोरव्याप्यवृत्तित्वे तु तत्राभाव-सत्त्वेन नाव्याप्तिरिति भावः।

यद्यपि हेत्वभावे(१) प्रतियोगिव्यधिकरणत्वावश्यक(२)त्वा(३)दव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तिः सम्भवति। तथापि यथाश्रुतस्य नाव्याप्तिरिति "व्याप्यवृत्तौ"त्युक्तम्। "व्यभिचारिणी"ति। पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ; "अभावद्वये" साध्याभावे हेत्वभावे च; प्रतियोगिवैयधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन (४) यथायथं बोध्यं, तेन द्रव्यत्वप्रकारकैतत्प्रमावान् द्रव्यत्वात् अयमात्माज्ञानादित्यादौ नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्व्वा (५) द्रव्यत्वप्रकारक-यत्प्रमायां गुणादिकं न विषयः सैव प्रमा एतत्पदेन धर्त्तव्या, तेन द्रव्याणि यावन्ति सर्व्वं प्रमेयमिति समूहालम्बनद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाया विषयतया केवलान्वयित्वेन

(१) हेत्वभावेपि इति ग, घ पुस्तकयोः।

(२) वैयधिकरण्यस्यावश्यक इति घ पुस्तके।

(३) आवश्यकत्वादेव इति ग पुस्तके।

(४) सम्बन्धेन च इति ग पुस्तके।

(५) नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्व्वा इति घ पुस्तके।

समवायेन तदभावस्य सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः। "हेत्वभावोऽपी"त्यादिना साध्याभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिप्रसङ्गः (१)। न च साध्याभावोऽपीत्येव वक्तुमुचितं अपिना हेत्वभावसमुच्चय इति किं न कृतं, तथा सति तत्प्रतियोगित्वमित्यत्र तत्पदेन हेत्वभावपरामर्शानुपपत्तेः, हेत्वभावप्रतियोगित्वमित्युक्तौ च शब्द-गौरवादिति। क्रमेण विशेषणयोः फलमाह "तेने"त्यादिना, अत्र च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्सकलनिष्ठनिरुक्तप्रतियोग्य-नधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावप्रतियोगित्वं हेतौ ग्राह्यं, तेन कपिसंयोगी एतत्वात् कपिविभागाद्दित्यादौ प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नस्य साध्याभावस्य हेत्वभावस्य चाप्रसिद्धावपि (२) प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिर्यः कपिसंयोगाभावः तद्वति द्रव्ये एतत्त्वाभावस्यासत्त्वेऽपि न क्षतिः।

दीधितिः।

यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिस्तत्र हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह "साध्यव"दिति।

---

(१) न प्रसङ्ग इति घ पुस्तके।

(२) अप्रसिद्धत्वेपि इति ग पुस्तके।

दीधिति-प्रकाशः ।

साध्ये साकल्याप्रसिद्धेः, साध्याभाववति साकल्याप्रसिद्धेः, हेत्वभावे सकलसाध्याभाववद्वृत्तित्वाप्रसिद्धेः,क्रमेणाव्याप्ति-त्रयी-(१) त्रयमाह "यत्रे"त्यादिना, अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाव-विवक्षणे साध्ये साकल्याप्रवेशादाह "विपक्षो"वेति "एकव्यक्तिक" इति विपरिणामेनान्वयः (२) । ईश्वरभिन्नं घटत्वादित्यादावित्यर्थः । तत्राव्याप्तिरित्यग्रेतनेन सम्बन्धः । ननु साकल्यमिहाशेषरूपं व्यापकत्वपर्य्यवसितमत आह "निर्द्धूमत्वादा"विति, निर्द्धूमत्वस्य धूमत्वावच्छिन्न-सामान्याभावात्मकस्य एकव्यक्तिकत्वात् साध्ये साकल्याप्रसिद्धिरेवेह दोष इत्यतो "व्याप्ये"ति, तादृशव्याप्यस्य जलत्वादेस्तद्रूपेण साध्यतायां निर्व्वह्नित्वस्य व्यभिचारित्वात् सद्धेतुत्वार्थमाह(३)"तत्त्वेने"ति निर्द्धूमत्व(४)व्याप्यत्वेनेत्यर्थः ।

दीधितिः ।

अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यं, न हि भवति नीलो घटो घटादन्य इति ।

इति श्रीमद् रघुनाथशिरोमणिकृतायां दीधितौ अनुमानखण्डे व्याप्तिपञ्चकप्रकरणं समाप्तम् ।

---

(१) त्रयी इति नास्ति घ पुस्तके । (२) विपरीतेनान्वय इति ग पुस्तके । (३) असद्धेतुत्वादत आह इति घ पुस्तके । (४) निर्द्धूमत्व इति नास्ति घ पुस्तके ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु साध्यवत् प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यमित्येतस्य दोषेणेदमपि दुष्टमत आह "अत्रे"ति साध्यवदन्येत्यर्थः । तत्र तु यत्किञ्चित्साध्यवद्वह्निभेदोऽपि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावो भवतीत्यव्याप्तिर्वह्निमान् धूमादित्यादावपीति भावः । "व्युत्पत्ती"ति अत्र च साध्यवच्छब्देन लक्षणया साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभिधीयते, तस्य चान्यपदार्थैकदेशे भेदेऽभेदेनान्वयः । घटो नेत्यादौ च घट-तदभावयोर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सम्बन्धः । न तु विशेषणीभूतघटत्वादेरभावेन समं तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं सम्बन्धः । तथासत्यभावो घटीयोघट इत्याकारकतापत्तेः(१) । एवं घटत्वस्य इतरविशेषणतया पदार्थैकदेशतयाऽभावेऽन्वयासम्भवाच्चेति ध्येयम् । अत्र च घटत्वविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृत-नञ्पदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटप्रकारकाभावशाब्द(२)बोधत्वं कार्य्यतावच्छेदकं, नीलसाकांक्षघटोपस्थापकपदसमभिव्याहृत-नञ्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन नीलघटप्रकारकाभावशाब्दत्वं तथा, नीलघटो नास्तीत्यादौ च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयबोधाभावः तात्पर्य्याभावात् । विशेषणान्तरसाकांक्षत्वेनाज्ञातघटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृत(३) नञ्पद-

(१) इत्याकारापत्तेः इति ग पुस्तके ।

(२) शाब्द इति नास्ति घ पुस्तके ।

(३) व्याहृतेन इति घ पुस्तके ।

त्वादिना वा घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटप्रकारक-बोधजनकत्वं (१) वाच्यम्। घटादन्य इत्यादौ च पञ्चम्या अवधित्वेऽवधिमत्त्वे वा शक्तिस्तत्र च घटत्वावच्छिन्न वृत्तित्वं घटत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं वा सम्बन्धः। एवं घटस्याभाव इत्यादौ च प्रतियोगित्वे अनुयोगित्वे वा षष्ठ्यर्थे (२) घटत्वा-वच्छिन्नवृत्तित्वादिकं संसर्गः। कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ चायोग्यतानिर्णयशून्यानां भ्रमात्मकः शाब्दबोधः। घट-तद-भावयोर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया एव सम्बन्धत्वेन कम्बुग्री-वादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यासम्बन्धत्वात्। न चात्र भ्रमः कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वे तस्याप्रकारत्वात्, नापि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता (३) सम्बन्धेन घटस्याभावे तादृशप्रतियोगिताया अलीकत्वादिति वाच्यं कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितानामेव (४) सम्बन्धतया भानात्। अभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितयैव घटसम्बन्धितया कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटासम्बन्धित्वेन तेन सम्बन्धेन घट-प्रकारकत्वात् इति। भूतले घटपटौ नस्त इत्यत्र भूतलवृत्त्यभावे घटपटयोरुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनान्वय इति द्विवचन-प्रयोगः साधुत्वार्थः (५)। दाराः सन्तीतिवत्। भूतलवृत्त्यभावस्य

---

(१) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व सम्बन्धबोधे जनकत्वं इति घ पुस्तके।

(२) षष्ठ्यर्थे इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) ताकत्व इति ग पुस्तके।

(४) विषयकत्वितानां इत्यधिक पाठः ख पुस्तके।

(५) द्विवचनस्य प्रयोगस्साधुता मात्रं इति ख पुस्तके।

घटपटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटपटयो(१)रन्वयः। तथाच भूतलवृत्त्यभावीयौ घटपटौ स्त इत्यन्वय इति केचित्। भूतलाधेयत्वस्य सप्तम्यर्थस्याभावो घटपटोभयत्वसामानाधिकरण्येनेत्यपि कश्चित्। तस्य जातौ न सत्ता-द्रव्यत्वत्वे स्त इत्यत्र गत्यभावः। घटपटौ न स्त इत्यादौ च घटत्वं पटत्वमुभयत्वं च परस्परसामानाधिकरण्यापन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं न तूभयत्वमात्रं केवलं घटत्वं पटत्वं वा। यत्किञ्चिदुभयवति केवलघटवति केवलपटवति वा घटपटौ न स्त इति प्रत्ययात्। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं च घटपटोभयमेवातस्तदुभयवत्येव, न तादृशप्रत्ययः। एवं दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावापन्नं पुरुषत्वं दण्डो दण्डत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकमूह्यम्। (२)

इति श्रीमद् भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे व्याप्तिपञ्चकप्रकरणं समाप्तम्।

---

(१) घटपटोभयोः इति ग पुस्तके।

(२) अवच्छेदकमित्यादिकमूह्यं इति ख पुस्तके।

अथ व्याप्तिवादे सिंहव्याघ्रोक्तलक्षण-प्रकरणे तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं, साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा, तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यत्किञ्चित् साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम् ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायकृते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे सिंहव्याघ्रोक्तलक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सिंहव्याघ्रोक्तलक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

"नापी"ति साध्यसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्य-प्रतियोगित्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणावृत्तित्वमिति यावत् । तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात् तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्व-व्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः, तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः । साध्यवैयधिकरण्य साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वं,

चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय-द्वयमेकोक्त्यानूद्य दूषयति "तदुभयमपी"ति । साध्ये-त्यादिः साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तस्याभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्‌वृत्तित्वाभावस्यार्थः ।

अथ सिंह-व्याघ्रोक्त-लक्षण-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

लक्षणयोः पौनरुक्त्य(१)माशङ्क्याह "साध्य"मिति, असामानाधिकरण्यं तदनधिकरणाधिकरणत्वं, तदधिकरणानधिकरणत्वं वा, आद्ये सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्तायां द्रव्यत्वानधिकरण-गुणाधिकरणत्वस्य सत्त्वादत आह "यदधिकरणे"ति, साध्यमसमानाधिकरणं यस्येत्यत्र समानाधिकरणभिन्नस्य साध्यस्य (२) यत्पदार्थ-सम्बन्धो लभ्यते, तच्च बाधितं अविवक्षितं चेत्यतो यदिति कश्चित् । अत्रापि यथाश्रुते(३) यत्त्व तत्त्वाननुगमा(४)दाह "साध्यनिष्ठ"ति, साध्य-निष्ठाभाव-प्रतियोगि-वृत्तित्व-निरूपकाधिकरणता-प्रतियोगित्वं, साध्यनिष्ठाभावीयवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपकतासम्बन्धेनावच्छेदकं यदधिकरणं तद्‌वृत्तित्वमिति यावत् । द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वे साध्ये गुणवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् साध्यनिष्ठाभावीयवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपकतासम्बन्धे-

---

(१) लक्षणपौनरुक्त्य इति ग पुस्तके ।

(२) भिन्नसाध्यस्य इति ख पुस्तके ।

(३) यथाश्रुते इति नास्ति ख ग पुस्तकयोः ।

(४) यत्त्वतत्त्वयोरननुगमा इति ख घ पुस्तकयोः ।

नावच्छेदको गुणस्तद्वृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः। ननु वह्निमान् धूमादित्यादावप्ययोगोलकीय-वह्नौ पर्व्वतीय-वह्नौ वा महानस-वृत्तित्वाभाव-सत्त्वात् तादृश-साध्यनिष्ठाभाव-प्रतियोगि-वृत्तित्व-निरूपकमधिकरणं महानसं(१) तद्वृत्तित्वस्य धूमे सत्त्वाद-व्याप्तिः। किञ्च साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यमित्यत्र (२) वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं,(३) अन्यथा सुखवान् आत्म-महा-कालान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः (४)। तथाच संयोगसम्बन्धेन (५) द्रव्यसामान्यस्य साध्यतायां समवायेन हेतौ द्रव्यत्वेऽव्याप्तिः। तत्र संयोगेन गुण-वृत्तित्वस्याप्रसिद्धतया साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्य-प्रतियोगित्वस्य गुणत्वादावप्रसिद्धेरत आह "साध्यनिष्ठाधेयत्व"-मिति। साध्यनिष्ठाधेयत्वं साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन वाच्यं, तेन सुखवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ सम्बन्धसामान्येन सुखनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-गगनादावृत्तौ नातिव्याप्तिः। समवायेन वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-पर्व्वतादि-वृत्तौ धूमे नाव्याप्ति र्वा। वृत्तित्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन संयोगेन वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकधूमावयव-समवेते धूमे नाव्याप्तिः। नन्वेवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्र सत्तादौ साध्ये(६) समवायेन द्रव्य-

---

(१) महानसमेव इति घ पुस्तके।

(२) करण्येत्यत्र इति ख घ पुस्तकयोः।

(३) वाच्यं इति ख पुस्तके।

(४) दित्यादावतिव्याप्तिः इति घ पुस्तके।

(५) सम्बन्धेन इति नास्ति, संयोगेनेत्येव पाठः ग पुस्तके।

(६) सत्तादौ साध्ये इति नास्ति ख पुस्तके।

त्वहेतौ (१) द्रव्यं घटादित्यत्र द्रव्यत्वादौ साध्ये (२) संयोगेन हेतौ घटे चाव्याप्तिः। समवायेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे सामान्यादौ गुणादौ च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन संयोगेन वा वृत्तेरप्रसिद्धेरत आह "साध्यनिष्ठे"ति। अत्र च व्यापकता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावत्वेन बोध्या। तेन वह्न्यधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावस्य प्रमेयत्वादिना-साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्व-व्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। आर्द्रेन्धन-प्रभव-वह्न्यधिकरणत्वाभावस्य तादृशाधिकरणत्व-व्यापकत्वादाह "सामान्यकत्वमि"ति, वह्न्यधिकरणता-सामान्यान्तर्गतस्या(३)योगोलकीय-वह्न्यधिकरणतासामान्यस्य (४) तादृश-प्रतियोगित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति। साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्व-व्यापकतावच्छेदक--हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिरूपित हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वमिति तु निष्कर्षः, तेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्न्यधिकरणत्वाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्व-व्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः (५)। अत्र व्यापकतायां प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वं न निविष्टं, (६) तेन संयोगेन वह्न्यधिकरणत्व-

---

(१) हेतौ द्रव्यत्वे इति ख पुस्तके।

(२) द्रव्यत्वादौ साध्ये इति नास्ति ख पुस्तके।

(३) अन्तर्गत इति नास्ति घ पुस्तके।

(४) सामान्यस्येत्यत्र साधारणस्य इति घ पुस्तके।

(५) न क्षतिरिति ख पुस्तके।

(६) प्रयोजनाभावादिति शेषः।

व्याप्यव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिव्याप्तिः। "अनतिप्रयोजनकतये"ति, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वाभावस्य घटकत्वे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यानिवेशात्; यथा सन्निवेशे अवैयर्थ्येऽपि अनतिप्रयोजनकत्वादित्यर्थः*। "साध्य"मिति साध्यमधिकरणानधिकरणं यस्य(१) तत् साध्याधिकरणानधिकरणं तद्भावः साध्याधिकरणानधिकरणत्वं(२) तदभावः, चरम-नञर्थस्य (३) तद्धितान्तार्थः प्रतियोगी व्युत्पत्ति-वैचित्र्यात् (४) नञ् व्यत्यासाद्वा (५)। द्वितीयेऽपि स एव प्रतियोगी। † वस्तुतस्तु

---

* ननु वह्निमान् गगनादित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकीभूतस्य गगनाभावस्य प्रतियोगिताया गगने सत्त्वात्। अधिकरणत्वप्रवेशे तु तादृशव्यापकीभूताभावप्रतियोगिनो गगनस्याधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् नातिव्याप्तिरिति चेत्तत्र व्याप्तिरिष्टैव, तादृश भ्रमात्मकव्याप्यवत्त्वाज्ज्ञानादेवानुमितिनिर्व्वाह इति तु तत्त्वमिति।

(१) अधिकरणमनधिकरणं यस्य (साध्यस्य) तत् अधिकरणानधिकरणं, ततः साध्यपदेन सह समास इति भावः।

(२) साध्यमनधिकरणाधिकरणं यस्य तत् साध्यानधिकरणाधिकरणं तद्भावः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं इति ख घ पुस्तकयोः।

(३) पश्चात्समस्यमान-नञर्थस्य इत्यर्थः।

(४) यत्पूर्व्वं नञः श्रवणं तदर्थस्यैवाभावो नञा प्रत्याय्यते इति हि व्युत्पत्तिः तथाच साध्याधिकरणानधिकरणत्वपदात् पूर्व्वं नञोऽश्रवणेन तेन तदर्थबोधासम्भव इत्यत आह व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति।

(५) साध्यपदात् पूर्व्वं इति शेष इति भावः।

† ननु समस्यमान पूर्व्वनिपतितस्यैव नञः साधुत्वेनात्र मध्य-निवेशो न युक्त, कुत्राप्येतादृशरीत्यदर्शनादिति चेन्न समस्वान्विकार्यबोधकोत्तरपदघटितसमुदायेन समं नञ्समासस्थले नञो मध्यनिवेशस्यापि साधुत्वादिति भावः।

घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ भूतले घटाधिकरणत्वावच्छिन्न-भेदः प्रकारतया भासते, तत्र चानधिकरणेत्यत्राधिकरणपदं घटपद-समभिव्याहार बलाल्लक्षणया घटाधिकरणोपस्थापकं, घट-पदं तात्पर्य्यग्राहकमात्रं, अन्यथा घटपदेन सममनधिकरणपदस्य षष्ठी-तत्पुरुषसमासे घटसम्बन्ध्यनधिकरणमित्यर्थः स्यात्तथाच बाधः, अधिकरणत्वावच्छिन्न-भेदस्य भूतले अभावात् । अन्वयि-तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्ति-बल-लभ्यतया-ऽनधिकरण-पदेन घटाधिकरणत्वावच्छिन्न-भेदस्य प्रत्याययितुम-शक्यत्वात्, एवं प्रतियोग्यनधिकरणेत्यादौ । प्रकृतेऽप्येषैव रीति(१)रनुसरणीया (२) ।

दीधितिः ।

तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-धिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्य-व्यक्तिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिक-रणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः, क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग-श्चादौ ।

दीधिति-प्रकाशः ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं हि साध्यनिष्ठाधेयत्व-निरूप-कत्व-सामान्याभावो, यत्किञ्चित् साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं वा ।

---

(१) प्रकृतेप्ययमेवप्रकार इति घ पुस्तके ।

(२) अनुसन्धेया इति ग पुस्तके ।

आद्ये "केवलान्वयिनी"ति, केवलान्वयिसाध्यक इत्यर्थः । अव्याप्तेर्हेतुं पूरयति "साध्यनिष्ठे"ति । द्वितीये "नाने"ति, (१) वह्निमान् धूमादित्यादौ । आद्ये दोषान्तरमाह "क्वचि"दिति, गुणान्यत्व-विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तारूपसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वस्य जात्यादौ सत्त्वेन तत्र जात्यधिकरणत्वाभावस्य सत्त्वादिति भावः ।

दीधितिः ।

द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि, यदि च यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्व्वत्राव्याप्तिः । केचित्तु साध्यासमानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन, वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः । तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्त्तमाने सुलभः । व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि

---

(१) नानाव्यक्त्यधिकरणकसाध्ये इत्यर्थः । अन्यथा अयमेतद्वृत्ति-यावद्धर्म्मवान् एतत्त्वादित्यत्र नानाव्यक्तेः साध्यत्वेऽपि नाव्याप्तिः सम्भवतीति ध्येयम् ।

तादृशाभाववत्त्वं, सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात्, न चैवं गुणकर्म्मान्यत्व(१)विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् । अनतिरिक्तत्वे तु विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् । केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तदा केवलान्वयिनी"ति, यद्यपि सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिस्तथापि साध्यवद्भिन्ने यदधिकरणत्वाभाव इत्युक्तौ तदव्याप्तिवारणं सम्भवतीति तन्नोक्तम्। "नानाधिकरणे"ति(२) एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नसाध्यवद्भेदस्य साध्यवति सम्भवेऽपि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेद-विशेषणत्वेन नाव्याप्तिः सम्भवतीति नानाधिकरणेत्युक्तम्। "सर्व्वत्र" अन्वयिनि व्यतिरेकिणि च । "हेतुतावच्छेदके"ति हेत्वधिकरण इति सप्तमी अवच्छेदकतायाम् । हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थः । "तेनैव" हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ; आद्य-दल-व्यावृत्तिमाह—"संयोगेने"ति अवृत्तावपीत्यनेनान्वयः । वह्निमतीत्यत्रापि संयोगेनेत्यनुषज्यते । तत्प्रयोजनं च समवायेन

---

(१) गुणकर्म्मान्यत्व इति पाठोन प्रकाशकृत् सम्मतः । तन्मते विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिरिति पाठः ।

(२) अयमेतद्वृत्ति यावद्धर्म्मवान् एतत्त्वादित्यत्र दोषाभावान्नानाव्यक्तिसाध्यकेत्यपहाय नानाधिकरणकेत्युक्तम् ।

वह्नेः साध्यतायां संयोगेन हेतौ धूमादावतिव्याप्ति-वारणं, "सम्ब-न्धान्तरेणे"ति, न चाकाशादावेव तस्य प्रसिद्धिरिति सम्बन्धभेदेन वर्त्तमानता(१)पर्य्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् आकाशादेरवृत्ति-त्वेन तद्वृत्तिसाध्यवद्वृत्तित्वाभावे हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वा(२)सम्भ-वात्। यद्यपि पर्व्वतीयरूपादावपि वह्निमत्-संयुक्तत्वाभावस्य न पर्व्वतादि-देशावच्छिन्नत्वं रूपादेः कुत्रापि(३) संयोगाभावेन स्वरू-पेणैव तथात्व-सम्भवात्। गुणकिरणावल्यां स्वयमेव व्याप्यवृत्तेरवच्छे-दकनिरासाच्च। तथापि पर्व्वते रूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीति-बलात् विलक्षणमेवावच्छेदकत्वं पर्व्वतादेः स्वीकार्य्यमिति भावः। न च धूमवत्कपाल(४)समवेत-घटस्य वह्निमत्पर्व्वते संयोगेन वृत्ति-त्वात् हेत्वधिकरण-कपालावच्छेदेन तद्वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्ति-त्वात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकास्वीकारेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् एत-द्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ एतद्रसाधिकरणावच्छेदेनैतद्रूपवत्समवेत-त्वाभावस्य एतद्रूपवदसमवेत एव सम्भवेनाव्याप्यवृत्तित्वासम्भवा-दिति। (ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणे द्रव्ये द्रव्यत्ववद्वृत्ति-त्वाभावस्य सत्तादावसत्त्वेन तत्र तद्वृत्तित्वाभावाधिकरणाभिन्नत्व-सत्त्वादत आह "व्यभिचारिणस्त्वि"ति,) (५) "तादृशि" हेतुताव-च्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे, "तादृशाभाववत्त्वं" हेतुतावच्छेदक-

(१) ता इति नास्ति घ पुस्तके।

(२) वच्छिन्नवृत्तित्वा इति घ पुस्तके।

(३) कुत्रापि इति नास्ति घ पुस्तके।

(४) कपाले इति ग पुस्तके।

(५) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थपाठो नास्ति घ पुस्तके।

सम्बन्धेन साध्यवृत्तित्वाभाववत्त्वम्। ननु साध्यवद्वृत्तित्ववति (१) व्यभिचारिणि कथं तदभाव इत्यत: प्रतीतिं प्रमाणयति, "सत्ताया"-मिति। "एवं"सत्तायां द्रव्यत्ववद्वृत्तित्वाभावे "विशिष्टसत्त्वे" गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वे "अतिरिक्तत्वा"दिति, यद्यपि हेतुतावच्छेद-कावच्छिन्नहेत्वधिकरण इति विवक्षाया आवश्यकत्वादेवाव्याप्ति-निरासे विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानुधावनमफलम्, अन्यथा इदं स्पर्शवत् भूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्मात् इत्यादावव्याप्ति: (२) केवलहेत्वधिकरणस्या-काशादेर्भूतत्वादिनिष्ठस्पर्शवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वात् तथापि सार्व्वभौमेन विशिष्टनिरूपिताया अधिकरणताया अतिरिक्तत्वा-नभ्युपगमेन (३) गुणादेरपि विशिष्टसत्त्वाधिकरणत्वमित्यभि-प्रायेण विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमेनैव सर्व्वसामञ्जस्यमिति कुत-स्तथा विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणैव तथाभिधानात्। न चोक्त-भूतत्वमूर्त्तत्वोभयाव्याप्ति: उभयत्वादेरपि एकविशिष्टापरत्वरूपत्वे-नाकाशादिवृत्तिभूतत्वादेरुभयान्यत्वादिति। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वं इति सार्व्वभौम-मतं न तु प्रकारान्तरेणाव्याप्ति-निरास एव न सम्भवतीति तथोक्तमिति कश्चित्। "द्वितीयलक्षणे"ति, तत्र वैय-धिकरण्यपदार्थ-मध्ये साध्यवद्भेदस्य (४) घटकत्वात्तदप्रसिद्धेरव्या-व्याप्तिरिति भाव: (५)।

(१) साध्यवद्वृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्ववति सत्त्वेऽस्त्येव इति घ पुस्तके।

(२) अव्याप्त्यापत्तेरिति घ पुस्तके।

(३) अतिरिक्ताया अनभ्युपगमेन इति ग पुस्तके।

(४) साध्यवदन्यत्वस्य इति घ पुस्तके।

(५) तदप्रसिद्धावव्याप्तेरितिभाव इति ख पुस्तके।

दीधितिः ।

सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसमानाधिकरण्य-मिति-प्रतीतिवत् सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसमानाधिकरण्याव-च्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन समानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वा-भावं, सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिसर्व्वजनसिद्धप्रतीति—बाधित-त्वात् । बाधकाभावात्तु संयोगतदभावयोरवच्छेदक-भेदेनैकत्र-प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"द्रव्यत्वे गुण" इति, द्रव्यत्वस्य गुणावृत्तित्वेन गुणावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभावस्याभावात्(१)तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदक-त्वाभावस्यैव विषयत्वादिति । ननु तादृशप्रतीत्या समानाधिकर-ण्यस्यैव प्रतियोगित्वं विषयीक्रियते न तु (२) तदवच्छेदकत्वस्येत्यत आह "परम्परासम्बन्धेने"ति, स्वनिरूपक (३) यावदाश्रयत्वरूप-स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यं द्रव्ये वर्त्तते ; न तु

---

(१) स्वासम्भवाच्च इति ग घ पुस्तकयोः ।

(२) तु इति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) स्वनिरूपित इति ख पुस्तके ।

गुण इति, गुणे (१) तादृशसम्बन्धेन तदभाववत्त्वमिति भावः । ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावो द्रव्यवृत्तित्वं "सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती"ति प्रत्ययस्य (२) विषयः, तच्चाव्याप्यवृत्त्येवेति कुतो विरोधः द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भेदप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेत्यत आह "द्रव्यवृत्तित्वाभाव" इति, न च द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीत्या द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तित्वाभावो विषयी क्रियते, तस्य गुणावच्छेदेनैव सत्तावृत्तितया द्रव्यावच्छेदेन सत्तावृत्तित्वाभावो न विरुध्यते इति वाच्यं विरुद्धस्वभावयोर्भावाभावयोरेकत्र प्रतीतिरवच्छेदकभेदमादायैव सम्भवात् । प्रकृते च गुणद्रव्यादिरूपावच्छेदकाप्रतीतावपि द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययादिति । नन्वेवं संयोगाभावोऽपि अव्याप्यवृत्तिर्न स्यात् मूले न संयोग इति प्रतीतेर्मूले संयोगावच्छेदकत्वाभावस्यैव विषयत्वमित्यस्यापि सुवचत्वादत आह "बाधकाभावाच्चे"ति, तत्र संयोगाभावो न द्रव्य (३) वृत्तिरित्यप्रयादिति भावः ।

दीधितिः ।

अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च, तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेनासिद्धेः, न च तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं तद्व-

---

(१) गुणे इति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) प्रत्यक्षस्यैव इति ख पुस्तके ।

(३) द्रव्य इत्यत्र वृत्त इति पाठः ग पुस्तके ।

वृत्तिभिन्नत्वस्य उपाधित्वात्। किञ्च इदमिदानीमिति प्रतीति-नियामक-विशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः।

इति श्रीमद् रघुनाथशिरोमणिकृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे सिंहव्याघ्रोक्त-लक्षण-
प्रकरणं समाप्तम्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययो विवादग्रस्त इत्यत आह "अतीन्द्रिये"ति, अन्यतरस्यैन्द्रियकतायां कदाचित् साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य हेतुवृत्तित्वाभावस्य वा प्रत्यक्ष-सम्भव इत्युभयोरती(१)न्द्रियत्वोपादानम्। इदं गुरुत्ववदाकाशाभावादित्यत्रेत्यर्थः। ननु तत्र प्रत्यक्षस्यासम्भवेऽपि आकाशाभावो गुरुत्ववद्वृत्तित्वाभाववान् गुरुत्वाभाववद्वृत्तित्वात् रूपाभाववदित्यनुमानं सम्भवतीत्यत आह "न चे"ति, "तत्र" अतीन्द्रिये व्यभिचारिणि "तत्" तद्वद्वृत्तित्वं (२) "तद्व" दिति, गुरुत्ववद्वृत्तिभिन्नत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वाभावात् आकाशाभावादौ साधनाव्यापकत्वं रूपाभावादौ

(१) उभयत्रातौ इति ख पुस्तके।

(२) तद्वद्वृत्तित्वाभाववत्त्वं इति ग पुस्तके।

च साध्यव्यापकत्वमिति भावः। नन्वेवमतीन्द्रिय-संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः। तथा प्रत्ययाभावादनुमानस्य चाप्रयोजकत्वात्। किञ्चातीन्द्रियसाध्यके व्यभिचारनिर्णय एव कुतोऽनुमानादिति यदि, तदा तत एव तद्वृत्तित्वाभावोऽप्यनुमीयताम् अप्रयोजकत्व-शङ्काया उभयत्र तुल्यत्वादित्यत आह "किञ्चे"ति, "इद"मित्यादि कालिकसम्बन्धेनेत्यर्थः। कालो घटवान् पटादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन पटाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्याभाववतोऽप्रसिद्धेः सम्बन्धान्तरेण कालवृत्तेरपि कालिकसम्बन्धेनापि तद्वृत्तित्वात्। अवृत्तावभावस्य च निरवच्छिन्नत्वात् (१) इति भावः। एतेन महाकालस्यापि तादात्म्येन स्व-सम्बन्धितया तत्रैव साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य (२) प्रसिद्धिरिति परास्तं। तदात्मासम्बन्धस्यावच्छेदकत्वानियामकत्वाच्च। अत्र केचित् (३) साध्यवद्वृत्तित्वाभावे यद्धेत्वधिकरणावच्छिन्नत्व-यद्धेतुवृत्तित्वोभयाभावस्तत्त्वं विवक्षणीयम्। तेन कालिकसम्बन्धेन हेतुतायामवृत्तिनिष्ठसाध्यवद्वृत्तित्वाभावे हेत्वधिकरणकालावच्छिन्नत्व-हेतुवृत्तित्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः। व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वहेतुवृत्तित्वोभयस्य तादृशवृत्तित्वाभावे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः। तन्न वह्निमान् धूमादित्यत्र स्वावयवावच्छेदेन धूमवृत्तिसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्यैव

(१) चानवच्छिन्नत्वात् इति ग घ पुस्तकयोः।

(२) वृत्तित्वाभाववत्त्व इति ग पुस्तके।

(३) केचित्तु इति ग पुस्तके।

रूपादि-निष्ठस्य हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वेनाव्याप्तेरिति, हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदभावोपपादने व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गादिति (१)।

अपरे तु स्वनिष्ठसाध्यवद्वृत्तित्वाभावा(२)नवच्छेदकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धीयहेत्वधिकरणकत्वविवक्षया न दोषः। न च वह्निमान् धूमादित्यत्र स्वनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यं रूपादिनिष्ठस्यैव तदभावस्य पर्व्वतादेरवच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्। स्वनिष्ठो यः साध्य (३) सामानाधिकरण्याभावः तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्। यद्यपि धूमवृत्ति-तदभावस्यापि रूपादि-निष्ठतदभावाभिन्नस्यावच्छेदकमेव हेत्वधिकरणं पर्व्वतादि, तथापि तदभावस्य रूपादि-वृत्तित्व एवावच्छेदकं पर्व्वतादि न तु धूमादि वृत्तित्व इति नोक्तदोषः। न च पर्व्वतीयधूमस्यापि कालिकसम्बन्धेन महानस-वृत्तितया महानसे पर्व्वतीयधूमे न वह्निमद्वृत्तित्वमिति प्रत्ययात् हेतुवृत्ति-तदभावस्यावच्छेदकमेव महानसादिकं हेत्वधिकरणमित्यव्याप्तिरिति वाच्यं स्ववृत्ति-तदभावानवच्छेदकस्वाधिकरणकत्वस्य विवक्षितत्वात्। प्रकृते च पर्व्वतीयधूमवृत्ति-तदभावस्यानवच्छेदकमेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्व्वतीय-धूमाधिकरणं पर्व्वतादिकमित्याहुः।

---

(१) इति इति नास्ति ख पुस्तके।

(२) साध्यासमानाधिकरण्या इति ग पुस्तके।

(३) साध्य इति नास्ति ख पुस्तके।

अत्रास्मद्गुरुचरणाः । इदं पार्थिवपरमाणुत्वाभाववत्पर-माणुत्वाभावादित्यादावव्याप्तिः अत्र परमाणुत्वाभावस्य कालि-कादिसम्बन्धेनाधिकरणे कालादौ तस्य दैशिकसम्बन्धेनापि वृत्तित्वेन तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य हेतुवृत्तित्वाभावात्, परमाणौ च कालिकसम्बन्धेनापि तस्यावृत्तेः, परमाणोः कालोपाधित्वाभावात् । न च मूर्त्तमात्रस्य दिगुपाधित्वात् परमाणोर्दिगुपाधितया परमाणुत्वाभावाधिकरणत्वात् तदव-च्छेदेन परमाणुत्वाभावे पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावः प्रसिद्ध एवेति वाच्यं कालिकसम्बन्धवद्दैशिकसम्बन्धस्यातिरिक्तस्या-भावात्, कॢप्तानामेव संयोगादीनामिहेति प्रत्यय-प्रमाणकत्वात् (१) परमाणौ च परमाणुत्वाभावस्य कॢप्तसम्बन्धानामभावात् । यदि च कालिकसम्बन्धवत् दैशिकसम्बन्धोऽप्यतिरिक्तोऽभ्युपेयते तदापि यस्य यत्र तथा प्रतीतिस्तत्रैव तस्य तादृशः सम्बन्धः कल्प्यते, न चेह परमाणौ परमाणुत्वाभाव इति प्रतीतिरस्ति । यदि च घटे घटत्वाभाव इति प्रतीत्यभावेऽपि इदानीं घटत्वाभाव इति प्रतीत्या यथा घटे घटत्वाभावो विषयीक्रियते तथा परमाणौ परमाणुत्वाभाव इति प्रतीत्यभावेऽपि इह परमाणुत्वाभाव इति प्रतीत्या परमाणावपि दैशिक-विलक्षण-सम्बन्धेन परमाणुत्वा-भावो विषयीक्रियत इत्युपेयते (२) तथापि आकाशत्वाभाव-वत् आत्माकाशान्यतरत्वाभावादित्यादावव्याप्तिर्वज्रलेपायितैव ।

---

(१) प्रत्ययनियामकत्वात् इति ग पुस्तके ।

(२) इत्युच्यते इति ग पुस्तके ।

आकाशस्याजन्यत्वेनामूर्त्तत्वेन च केनापि सम्बन्धेन हेतोरनधिकरणत्वादित्याहुः ।

परे तु, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तिर्यः साध्यवद्वृत्तित्वाभावः तदनवच्छेदकत्वं हेत्वधिकरणस्य वाच्यं, तेन पार्थिव परमाणुत्वाभाववत्परमाणुत्वाभावादित्यादौ पार्थिवपरमाणुवृत्तौ तादृश-घटत्वाभावे वर्त्तमानस्य पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावस्यानवच्छेदकमेव परमाणुत्वाभावरूपहेत्वधिकरणमिति न कोपि दोषः । एवमाकाशत्वाभाववत् आत्माकाशान्यतरत्वाभावा-(१)दित्यादावपि । न चोक्त-क्रमेण धूमादावव्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तिर्यस्तदभावस्तदनवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तस्य (२) हेतोश्चाधिकरणम् इति विवक्षितत्वात् । भवति हि महानसावच्छेदेन पर्व्वतीयधूमे यस्तदभावस्तदनवच्छेदकं पर्व्वतीयधूमाधिकरणम् । एवं तादृशघटत्वाभावाधिकरणस्य हेतुभूतपरमाणुत्वाभावाधिकरणस्य च पटादेः पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावानवच्छेदकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति । यद्वा स्वाधिकरणावच्छिन्न स्ववृत्त्यभावत्त्वावच्छेदेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वाभाववत्त्वं, स्वाधिकरणावच्छिन्नस्ववृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवद्वृत्तित्वत्वकत्वं (३) वा

(१) आत्माकाशान्यतरत्वाभावात् इति नास्ति घ पुस्तके ।

(२) तस्य वृत्तिमत इत्यर्थः ।

(३) स्वाधिकरणावच्छिन्न-स्ववृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यवद्वृत्तित्वं इति घ पुस्तके ।

विवक्षितम्। परमाणुत्वाभावादौ च स्वाधिकरणीभूतघटाद्यव-च्छिन्न-स्ववृत्ति-(१) पटवृत्तित्वाभावे पार्थिव-परमाणुत्वाभाववद्वृत्ति-त्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्वाभावात् नाव्याप्तिः। व्यभिचारि वृत्त्यभावान्तरस्य साध्यवद्वृत्तित्व-प्रतियोगिकत्वाभावात् अवच्छेदे-नेति। यद्यपि उत्पत्ति-कालावच्छेदेन पर्व्वते वह्निमद्वृत्ति-त्वाभावोऽधूमेऽप्यस्ति, पर्व्वते उत्पत्ति-काले धूमे न वह्निमत्संयुक्त-त्वम् (२) इत्यनुभवात्, तथापि हेत्वधिकरण मात्रावच्छिन्न-हेतु-वृत्त्यभाव इति विवक्षणीयम्। प्रकृते तु वह्निमद्वृत्तित्वाभावे (३) उत्पत्ति-कालस्याप्यवच्छेदकत्वात् नाव्याप्तिः।

यत्तु उत्पत्ति-कालावच्छेदेन धूमस्य पर्व्वतेऽवृत्तित्वान्न तत्कालावच्छेदेन तत्र साध्यवद्वृत्तित्वाभाव इति तन्न घटो गन्ध-वान् पृथिवीत्वादित्यादौ उत्पत्ति कालावच्छेदेन घट वृत्तौ पृथि-वीत्वे तदवच्छेदेन गन्धवद्वृत्तित्वस्यासम्भवादव्याप्तेः, तस्मात् यथोक्त-मेव सम्यक्।

परे तु पर्व्वते रूपे वह्निमत्संयुक्तत्वं नास्तीति प्रतीति-बलात् पर्व्वतादेरवच्छेदकत्वं विषयीक्रियते, तत्र पर्व्वत-रूपयोरपि समवायः सम्बन्ध-विधयाऽवच्छेदकः, अन्यथा पर्व्वतावृत्ति पदार्थेऽपि वह्नि-मद्वृत्तित्वाभावे पर्व्वतस्यावच्छेदकत्वापत्तिः। अतएवोक्तं सम्ब-न्धान्तरेण वर्त्तमाने सुलभ इति। तथाच हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन

(१) स्ववृत्ति इति नास्ति ग पुस्तके।

(२) वह्निमद्वृत्तित्वमिति ग पुस्तके।

(३) वह्निमद्वृत्तित्वाभावे इति नास्ति ग घ पुस्तकयोः।

यद्देत्वधिकरण-निष्ठहेतुतावच्छेदक-सम्बन्धे साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वाभावस्तद्धेतुत्वमुक्त-लक्षणार्थः। महानसे पर्व्वतीय-धूमे वह्निमद्वृत्तित्वं नास्तीति प्रतीति-बलात् पर्व्वतीय-धूमे वह्निमत्संयुक्तत्वाभावे यन्महानसस्यावच्छेदकत्वं तत्र महानस-पर्व्वतीय-धूमयोः कालिक-सम्बन्ध एव सम्बन्ध-विधयाऽवच्छेदकत्वं न तु संयोग इति नाव्याप्तिः। व्यभिचारिणि तु व्यभिचार-निरूपकाधिकरण-सम्बन्धस्यैव तादृशस्य साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिः। शेषं दर्शित-दिशावसेयम् इत्याहुः (१)।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे अनुमानखण्डे सिंह व्याघ्रोक्त-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम्।

---

(१) प्राहुरिति घ पुस्तके।

अथ व्याप्तिवादे व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-प्रकरणे तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः । व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य * केवलान्वयित्वात् । न चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः, न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घट इति चेत् तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिस्तथा चाप्रसिद्धिः । प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः, तद्विशिष्टज्ञानस्याभाव-धी-हेतुत्वात्, अन्यथा निर्व्विकल्पादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । गवि शश-शृङ्गं नास्तीति

---

* व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वञ्च अवच्छेदकतावदनुयोगितावत्त्वम्, अनुयोगितायामवच्छेदकतावत्त्वञ्च स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकत्वञ्च स्वनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकत्व-स्वाश्रयवद्वृत्तिप्रतियोगितानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन, स्वाश्रयवत्त्वं स्वावच्छेदकसम्बन्धेन । यद्वा अवच्छेदकताविशिष्टान्यानुयोगितावत्त्वमेव तत्त्वं, वैशिष्ट्यञ्च निरुक्तोभयसम्बन्धेन । केचित्तु अवच्छेदकताविशिष्टान्यप्रतियोगिताकत्वमेव तत्त्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्व-स्वाश्रयवद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेनेति प्राहुः ।

प्रतीतेरसिद्धेः, शश-शृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय-कृते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-प्रकरणे दीधितिः ।

"समवायितये"ति, वाच्यत्वं यथा न समवायि तथा वक्ष्यते । घटादि-समवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेय-साध्यके च भावत्वेनाभावानां अभावत्वेन भावानां वह्नित्वेन निर्व्वह्नौ अवृत्ति-मात्र-वृत्ति-गगनत्वादिना विरुद्ध-घटत्व-पटत्वाभ्याञ्च सर्व्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ।

अथ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

ननु अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छैव वाच्यत्वं, सा च ईश्वरे समवेता, समवायिनी चेच्छात्वादेरतः कथं समवायित्वं तद्व्यधिकरण-धर्म्म इत्यत आह "वाच्यत्वं यथे"ति, वाच्यत्वं नेश्वरेच्छामात्रं, ईश्वरं दूषयतामपि शाब्द-बोधोदयात् अतिप्रसङ्गाच्च, किन्तु पदार्थान्तरं, तच्च न समवेतं अभावा-

दावपि सत्त्वात्, किन्तु वैशिष्ट्याख्येनातिरिक्त-सम्बन्धेनैव (१) वर्त्तत इति भावः।

यत्तु वाच्यत्वं नेश्वरेच्छामात्रं घट-शब्दस्यापि पट-शक्तत्व-प्रसङ्गात्, किन्तु घटशब्दकरणकत्वविशिष्टघट-बोधविषयकेच्छा, सा च विशिष्टा न समवायिनी न वा समवेतेति; न चैवं केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तत्-पदादि (२) वाच्यत्वस्य तथात्वादिति तन्न। एकस्यैव समवायस्य पृथिव्याद्यवच्छेदेन रूपादि सम्बन्धतावदेकस्या एवेच्छाया घटत्वविशिष्टाद्यवच्छेदेन घट-पद-सम्बन्धतासम्भवादिति। स्वयं वक्ष्यमाण-स्व-पर-साधारण यावल्लक्षणेषु प्रमेय-साध्यके व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावं प्रदर्शयति—"भावत्वेने"ति, तत्र यद्यपि घटत्वेन वाच्यत्वाभावमादाय स्वोक्तं प्रथम-लक्षणं, वाच्यत्वत्वेन घटाभावमादाय द्वितीयं च सङ्गतमेव; तथापि साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकाभाव-घटित-सार्व्वभौमीय-लक्षण-साधारण्यार्थमयमारम्भ इति भावः। तत्राभाववान् भाववान् वा मेयत्वादित्यत्राभावत्वादि-समनियत-प्रतियोगिताकाभावं दर्शयति "भावत्वेने"त्यादिना। यद्वा प्रमेयत्वावच्छिन्न-साध्यक एव समनियताभावैक्य-मते भावत्वेन योऽभावाभावः स एवाभावत्वेन भावाभाव इति भवति प्रमेयत्व-समनियत-प्रतियोगिताक इति भावः। ननु समनियताभावैक्य-मते वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्नित्व-समनियत-प्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या लक्षणाव्याप्तिः

---

(१) एव इति नास्ति ग पुस्तके।

(२) आदि इति नास्ति ग पुस्तके।

घटत्वेन वह्न्यभावस्यापि घटत्वेन पटाभावाभिन्नत्वात्। अत एका-वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन समनैयत्यं वाच्यम्। तथाच कथं भावत्वाभावत्व-रूपावच्छेदक--द्वयावच्छिन्न--प्रतियोगिताम्भादाय लक्षण-सङ्गतिरित्यरुचे स्तथैवाह "वह्नित्वेने"ति, जलहृदे वह्नित्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या प्रमेयमात्रस्यैव प्रतियोगित्वाव-गाहनादिति भावः। ननु प्रमेयवान् वह्नेरित्यत्रोक्ताभावो न साधन-समाधिकरण इत्यत आह "अवृत्ती"ति, गगनत्वादेरपि कालिकादि-सम्बन्धेन घटादि-वृत्तित्वादाह "अवृत्तिमात्रवृत्ती"ति, तथा चावृत्तिमात्रवृत्तिता-नियामकसम्बन्धमेव प्रतियोगितावच्छे-दकीकृत्य तथाऽभावो ग्राह्य इति भावः। गगनत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीति सूचनाय गगनत्वादिनेति। ननूक्तप्रतीत्या प्रमेय-मात्रस्य प्रतियोगित्वावगाहनं न सर्व्व-जन-सिद्धं, तथात्वेऽपि वा प्रमे-यवान् वाच्यत्वादित्यादौ वह्नित्व-ह्रदत्वादि-नानाधर्म्मावच्छिन्नप्रति-योगिताकाभाव-समुदायाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति-भयेन स्व-(१) न्यूनवृत्ति-स्व-(२)समानाधिकरण-धर्म्मानवच्छिन्न-प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदक-समनैयत्यं विवक्षणीयम् (३)। तथाच कथमेवं विधाभावमादाय-लक्षण-गमनमतश्राह "विरुद्धे"ति, घटत्व-पटत्वो-भयोरपि कालिकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्य-सत्त्वादाह "विरु-द्धे"ति विरोधिता-नियामक-समवायादेः प्रतियोगितावच्छेदकता-

(१) स्व इति नास्ति घ पुस्तके।

(२) स्व इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) विवक्षणीयमवश्यमिति ग,। वाच्यमवश्यम् इति व पुस्तके।

वच्छेदकत्व-प्रापकम् । इदमुपलक्षणं घटत्वादिकमपि संयोगेन मेयसामान्यावृत्तीति तेन सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकमेय-सामान्याभावोपि * बोद्धव्यः (१) ।

अथ शिरोमणि-कृत व्याप्तिलक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

ननुपारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं, तथा हि यत् समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगि-समानाधिकरणास्तत्त्वम् ।

शिरोमणिकृतलक्षणे दीधिति-प्रकाशः ।

पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण योगानादरः (२) सूचितः । "यदि"ति, यत्पदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेतु-परं, तेनायमात्मा-घटान्यत्वेसत्यात्मघट-संयोगादित्यत्र हेतु-समानाधिकरणस्यात्मत्वा-भावस्य स्व-विशिष्ट-प्रकृत(३)हेत्वधिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । न च ज्ञानादि-वृत्तेरात्मत्वाद्यभावस्यापि स्वाश्रय समवायादि-सम्ब-न्धेनात्म-वृत्तित्वात् स्व-विशिष्ट-हेत्वधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं विशिष्ट-प्रतीति-नियामक-विशेषस्यैव सम्बन्धत्वात्, न चानेन

---

* अपिना गगनादिना प्रमेयाभावस्यापि ग्रहणं सूचितम् ।

(१) बोध्यः इति घ ।

(२) योगार्थस्यानादरः इति घ । तत्र सूचित इति नास्ति ।

(३) प्रकृत इत्यत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न इति ग, घ पुस्तकयोः ।

सम्बन्धेनात्मनि आत्मत्वाभाव-विशिष्ट-बुद्धि(१)रस्ति, अतएव स्फटिकादि-भिन्ने सन्नपि लौहित्यस्य स्वाश्रय-संयोगो न सम्बन्धः, किन्तु स्फटिकादावेवेति। एतेन एक-कालीनत्व एकज्ञान-विषयत्वादिना सम्बन्धेन सर्व्वस्यैव सर्व्वत्र सत्वात् यत् समानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यमिति प्रत्युक्तं। न च यत्-समानाधिकरणा इत्यत्र(२) साध्य-समानाधिकरणा इति कथं नोच्यतां, सत्तावानात्मत्वात् प्रमेयवानात्मत्वादित्यादौ गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य समवायावच्छिन्न प्रमेयाभावस्य च तादृशस्य स्व-विशिष्ट-हेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति तन्नोक्तम्। अत्र साध्यनिष्ठा व्याप्यता सम्बन्धसामान्येन वाच्या। न च समवायेन ज्ञान-साध्यके द्रव्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः विषयतया तस्य केवलान्वयित्वेन केवलान्वयि निष्ठ-प्रतियोगिताया एव तद्व्यापकतावच्छेदकत्वेन तादृशाभावस्य प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वादितिवाच्यं प्रतियोगि-सामानाधिकरण्य-दले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यनिष्ठा या व्याप्यता तन्निरूपित-व्यापकता-घटक-यावत्-सम्बन्धेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनैवानतिप्रसङ्गात् (३)। समवायेन ज्ञानादि-व्यापकस्य ज्ञानादे(४)रभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन निरुक्त(५)प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावात्। यदि च संयोग-

(१) बुद्धिरित्यत्र धीरिति पाठ ग, घ पुस्तकयोः।

(२) यत्समानाधिकरणा इत्यत्र इति नास्ति ग पुस्तके।

(३) विवक्षणीयत्वात् तेनैवानतिप्रसङ्गात् इति घ पुस्तके।

(४) ज्ञानादेरित्यत्र इच्छादेरिति पाठः घ पुस्तके।

(५) निरुक्त इति नास्ति क, ग पुस्तकयोः।

समवायादि-साधारणं सम्बन्धत्वं नैकं अन्यतमत्वेन तादृशसम्बन्धानां प्रवेशे गौरवं, यत्किंचित्सम्बन्धेन साध्य-निष्ठ-व्याप्यताभिधाने चाय-मात्मात्मानादित्यत्र कालिक-सम्बन्धेनात्मत्वस्य व्यापकं जन्य महा-कालान्यतरत्वं तदभावस्य हेतु-समानाधिकरणस्य प्रतियोगिनः समवायेनात्मत्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसम्बन्धाप्रसि-द्धयाऽव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्याप्यता बोध्या । एवं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदिका यद-भावप्रतियोगिता तादृशाभावद्वृत्त्यर्थः, तेन गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य तादृशस्य प्रतियोग्य समानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमा-भाव–प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मक-तत्तद्व्यक्ति-स्वरूपाया धूम-व्यापकतानवच्छेदकत्वेऽप्ययोगोलकान्यत्वाद्येकव्यक्ति–-निष्ठ-प्रतियोगिताया एव तथात्वात् अयोगोलकान्यत्वाभावादेः प्रति-योग्यसमानाधिकरणत्वादेव नातिव्याप्तिः । वह्निमान् धूमादि-त्यादौ च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-द्रव्यत्वाभावमादाय लक्षण-समन्वयः । घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन पटो नास्ती-त्यादि-क्रमेण प्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणतया साध्यवन्निष्ठा-भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितानव-च्छेदक-प्रतियोगितायाः अप्रसिद्धेर्व्वारणाय साध्यवन्निष्ठाभावे प्रति-योगि-व्यधिकरणत्वं देयम् । तदर्थश्च न प्रतियोगि-समानाधिकरण-भिन्नत्वं, गोत्वत्वेन गोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन किमपि प्रमेयं

नास्तीति प्रतीति-सिद्धाभाव-समनैयत्येन तदात्मकतया प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः। नापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरण-भिन्नत्वं तदर्थः व्यापकत्वस्य सम्बन्धविशेषनियन्त्रिततया येन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरणभिन्नस्य साध्यवन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदिका प्रतियोगिता स एव व्यापकता-घटकसम्बन्धो वाच्यः। तथा च संयोगेन द्रव्यत्वमपि वह्नि-व्यापकं स्यात्, वह्निमन्निष्ठस्य संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य तेन सम्बन्धेन द्रव्यत्वाधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगि-वैयधिकरण्या-भावात्। तथाच तेन सम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावादसम्भव इति। न च संयोगेन स्व प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरणं यद्यत्तद्भिन्नत्वं संयोगेन द्रव्यत्वाभावे वर्त्तते एवेति वाच्यम्। संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्यापि घटत्वेन वह्न्यभावाभिन्नतया घटत्वावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात्। न चैवं संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य वह्निरूप-प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वान्नासम्भव इति वाच्यम्। एवमपि सत्तावान् जातेरित्यत्रोक्त-क्रमेण सत्तां प्रत्यपि संयोगेन द्रव्यत्वादेर्व्यापकत्वेन तदभावस्य गुणादौ हेत्वधिकरणे संयोगेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेः। व्यापकत्वाभिमतस्य तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व-विवक्षणेऽपि संयोगादेरपि सत्तां प्रति व्यापकतया गुणादौ तदभावस्य प्रतियोगि-सामानाधिकरण्या-भावात्, सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तेरपरिहारात्। तस्मात् यत्सम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिक-

त्व-साध्यवद्व्यक्तिश्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदक-भिन्ना या, येन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टानधिकरणं यत्साध्याधिकरणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-भिन्ना तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्निष्ठा दा या प्रतियोगिता, सा तेन सम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदिका। वस्तुतस्तु साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताया यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदिका या प्रतियोगिता सा तेन सम्बन्धेन तथेति वाच्यम्। साध्यवन्निष्ठत्वं चाभावस्य दैशिकविशेषणता-विशेषेण। तेनायं घट-एतद्घट-पटान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणैतत्-पटान्यत्वादेरभावस्य कालिकसम्बन्धेन घटे वृत्तावपि नैतत्-पटान्यत्वस्य घटत्व-व्यापकत्व-क्षतिः। अनवच्छेदकत्वं चाव-च्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदक-भेदः। तेन घटादिनिष्ठप्रतियोगितायां अवच्छेदकत्वेन घटादिभेद–सत्त्वेऽपि न क्षतिः। न च घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाव–प्रतियोगितया द्रव्यत्व-वह्नी न स्त इति प्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनैवाव च्छेदकत्वात्तादृशप्रतियोगितानां कथं व्यापकतावच्छेदकत्व-मिति वाच्यम्। अवच्छेदकपदेनावच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वस्य विवक्षणात्, तत्पर्य्याप्तिश्च न प्रकृतप्रतियोगितायामन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नद्रव्यत्ववति तदभावाप्रत्यय-प्रसङ्गात्। किन्तु तत्प्रतियोगितायां द्रव्यत्व–वह्नि–वृत्तिद्वित्वे चेति ध्येयम्। यथा चैवं स्व-विशिष्टपदं न व्यर्थं तथा तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते।

दीधितिः ।

सर्व्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वात् यावत्त्वोपादानं, अतएव भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वेऽपि (१) भूतत्व-मनोऽन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्रसङ्गः। साधन-समानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्य-व्यक्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि। येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव तदधिकरणं बोध्यं, तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेऽपि न क्षतिः। एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्ध–भेद--निबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्य–विवक्षया निरसनीयः।

दीधिति-प्रकाशः ।

यावत्पदं विनाऽतिव्याप्तिरेव भवति नासम्भवोऽव्याप्तिर्वेति (२) प्रदर्शयितुमाह "सर्व्वत्रे"ति "सर्व्वत्र" सर्व्वाधिकरणावच्छेदेन,

---

(१) सामानाधिकरण्येऽपि इति सोसाइटी-मुद्रितपुस्तके।

(२) नाव्याप्तिरसम्भवो वा इति ग पुस्तके।

तथाच स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यापि सत्वं प्रदर्शितमिति भावः। "तथात्वात्" प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्। ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावः, साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावो वा (१) कथं नोक्त इत्यत आह "अतएवे"ति, निरुक्ताभावे यावत्त्व-विशेषण-दानादेव (२)। ननु भूतत्वं वहिरिन्द्रियग्राह्यजातीय-विशेषगुणवत्त्वं, तस्य चोत्पत्ति कालावच्छेदेन घटादावभावात्प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाघटितं साध्यव्यापकत्वं न सम्भवतीत्याह "मनोन्यत्वे"ति, केचित्तु साध्यप्रतियोगिकमभावमादायापि नातिव्याप्तिरिति कैमुतिक न्यायेनाह मनोन्यत्वेत्याहुः, गोत्वाभावस्य साध्याभावेत्यनेनैव वारणादाह "तत्तत्साध्ये"ति, वह्निमान् धूमात् जातिमान् सत्त्वादित्यादौ तत्तद्वह्न्यभावस्य तत्तज्जात्यभावस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावात् अव्याप्तिरित्यर्थः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकेत्युक्तावपि तथा, तत्तद्वह्नेः प्रमेयत्वादिना वह्नित्वावच्छिन्न-व्यापकत्वात्। न च तत्प्रतियोगितानां प्रमेयत्वादिना तद्व्यापकतावच्छेदकत्वमपि, तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य केनापि रूपेणासत्त्वा(३) दिति। वह्निमान् धूमादित्यत्र चरमक्रियाभावाभावस्य धूमा-

---

(१) व्यापकप्रतियोगिताको वा इति ग पुस्तके।

(२) विशेषणादेव इति ग पुस्तके।

(३) असत्त्वादित्यत्र असम्भवात् इति ग पुस्तके।

धिकरणमहाकालवृत्तिनिरुक्तरूपशालिनः चरमक्रियात्मकस्य परमाणुमहाकालादेः संयोगेन धूमाधिकरणत्वसम्भवेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसम्भवादव्याप्तेरसम्भवात् "आत्मत्वे साध्य" इत्युक्तम्। न च परमाण्वादिकं न संयोगेन धूमाधिकरणं तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति वाच्यं परमाणौ धूम इत्याद्यानुमानिक-प्रतीति-सत्त्वात्। न चानुमानमप्रयोजकमिति वाच्यम्। तथाप्यव्याप्तेरनिर्णयेन तद्वारकविशेषणदानानौचित्यात्। केचित्तु अत्र साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन (१) प्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्नाव्याप्तिस्तमादाय सम्भवतीति आत्मत्वे साध्ये इत्युक्तमित्याहुः। ननु सुखवानात्म महाकालान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, सर्व्वेषामेव तादृशाभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूत-महाकालावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्, न चात्मनोऽपि तादात्म्येन सुख(२)-व्यापकतया आत्माभावस्यापि तादृशत्वात्तस्य च काले आत्मसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। आत्मनोपि काले वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन सत्त्वात्, अन्यथा सदातनत्वकारणत्वादिकं न स्यात्। तस्य काल-वृत्तित्व-घटितत्वात्। एवमपि सुखवान् आत्म-घटान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, अत्र घटादौ संयोगेनात्मनो वृत्तेरित्यत आह "दलान्तरेऽपी"ति, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यनिष्ठ-

(१) साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तेरिति घ पुस्तके।

(२) सुख इत्यत्र साध्य इति पाठः घ पुस्तके।

व्याप्यता-निरूपितव्यापकता-घटकसम्बन्ध-प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-घटकसम्बन्धयोरैक्यविवक्षयेत्यर्थः। तेन धूमवान् धूमकालीनवह्नेरित्यादावयोगोलकान्यत्वाभावादेरपि सम्बन्धसामान्येन धूमनिष्ठव्याप्यतानिरूपित-व्यापकता-घटकसम्बन्धसामान्येन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः। एवं यत्किञ्चित् सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकता-घटकेन कालिकादि-सम्बन्धेन स्व-विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः। न वा विशिष्टसत्तावान् गुणवत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्ता-व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेतु-समानाधिकरणस्य प्रतियोगिनि द्रव्यत्वे शुद्ध सत्तानिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकता-घटकसम्बन्धाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः। वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-साध्यवन्निष्ठाभावीय यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक-प्रतियोगिताका ये येऽभावा स्तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणा इत्यर्थात् व्यापकताघटकत्वेन न सम्बन्धानां प्रवेश इति। यद्यत्सम्बन्धेति करणाच्च इदमीश्वर-ज्ञानमीश्वर-सविषयकत्वादित्यत्र व्यभिचाराधिकरणीभूतेच्छान्यत्वादेर्विषयितया दैशिकविशेषणतया चेश्वरज्ञानत्व-व्यापकत्वेन तदभावस्येच्छायां व्यापकता-घटक-विषयितया प्रतियोगि-सामानाधिकरण्येऽपि दैशिकविशेषणतयाऽतथात्वान्नातिव्याप्तिरिति (१)। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकता,

---

(१) नातिप्रसङ्ग इति ग पुस्तके।

तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्युक्तौ च "सर्व्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्ये"तिग्रन्थविरोधः। यत्र महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटत्वं कालिकतया साध्यं कालत्वं हेतुस्तत्र तादृशाभावानां कालिकसम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यादति-व्याप्तिश्च स्यात्। अस्मद्विवक्षायां तु महाकालान्यत्वस्यैव दैशिक-तया साध्यव्यापकत्वात् तदभावस्य तेन सम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति।

(वस्तुतस्तु, महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वमपि महाकाले कालि-कतया वर्त्तत इति व्यवस्थापयिष्यते। तथाप्ये(१)तद्रूपान्यत्वविशिष्ट-सत्तावान् सत्त्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां उक्त-क्रमेणाति-व्याप्तिर्द्रष्टव्या) (२)। केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्याप-कता तेनैव प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यं, समवायेन वह्नि व्यापक-तावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यापि संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगि-तावच्छेदकसम्बन्धेन संयोगेन द्रव्यत्वासामानाधिकरण्यादव्याप्ति-रत स्वेन सम्बन्धेन व्यापकत्वमुक्तम्। न चेदं वाच्यं प्रमेय-त्वादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य-व्यापकताव-च्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्ना-भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध स्वीकारे मानाभावेन घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्यातथात्वादिति वाच्यम्। वाच्यत्व-घटत्वोभया-भावस्य घटादि-वृत्तित्वविशिष्ट वाच्यत्वाद्यभावस्य वा तादृशस्य

---

(१) तथापि इत्यत्र तथाच इति पाठः ग पुस्तके।

(२) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थपाठो नास्ति घ पुस्तके।

प्रसिद्धेरिति । न चैवं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावं विनैव लक्षण-समन्वयेन "प्रतियोग्यवृत्तिश्च"त्यादि-ग्रन्थावतारणं न स्यादिति वाच्यं व्यापकता-लक्षणे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव-वारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यादि-विशेषणस्य तदभ्युपगममन्तरेण वैयर्थ्यापत्त्या प्रतियोग्यवृत्तित्वेत्यवतारकत्वस्योभय-समाश्रेयत्वादिति । वस्तुतस्तु, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धोऽनुभव-बलादास्थीयते, कथमन्यथा घटे पटत्वभ्रमदशायां पटत्वविशिष्टघटसंयुक्तत्वेन यदा भूतलं प्रतीयते, तदा भूतले पटत्वेन घटोनास्तीति धीः संयोगेन न भवति, भवति च समवायेनेत्युपपद्यते । अतएव प्रमेयत्वत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यभावस्य प्रमाविषयत्वीय-स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतया द्वितीयलक्षणस्यापि सङ्गतिः । अन्यथा विशिष्ट वाच्यत्वाभावमादाय पूर्व्वलक्षणोपपादने द्वितीयलक्षणस्याप्रतीकारादित्याहुः । परे तु विशेषणताविशेषेण व्यापकता तेनैव प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यं, विशेषणताविशेषश्चाभावीयः प्रमाविषयत्वीयो वा वाच्यः । व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तदन्यत्वस्य तत्प्रकारक-प्रमाविषयत्वस्य वाऽभावमादाय नातिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिप्रमाविषयत्वं अव्याप्यवृत्त्येव, तेन न स्वविशिष्टपद-वैयर्थ्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टस्याभावे हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावाद्वा तत्पदमित्याहुः ।

दीधितिः ।

रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेव, प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि तत् सत्त्वात् । न च प्रतियोगिवत्तद्ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वं, मानाभावात् । अतएवान्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः । न चैष रक्तिम-ध्वंसाद्यवगाही ; पूर्व्वापररक्तिम-ध्वंस-प्रागभाववति रक्तेऽपि तथा प्रत्यय-प्रसङ्गात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यत्र प्राचां मते विरुद्धेऽतिव्याप्तिः, पृथिव्यन्यत्वादेः स्वमते रूपसामान्याभावाव्यापकत्वात्तदभावमादायातिव्याप्ति-वारणासम्भवात् । अतस्तत्रालक्ष्यत्वाभावमुपपादयति "रूपे"ति, केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावेत्युक्तौ भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यत्रेव रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तिः स्यात् रूपसामान्याभावाभावस्य रूपस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तद्रूपविशेषप्रागभाव ध्वंसादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतस्तदेव किं नोदाहृतमित्यतस्तस्य लक्ष्यत्वमेवाह "रूपेती"ति व्याचक्रुः । अविनश्यदवस्थरूपस्यैव (१) रूपोत्पत्तिप्रतिबन्धक-

---

(१) अविनश्यदवस्थस्यैव रूपस्य इति ग घ पुस्तकयोः ।

त्वोपगमे (१) रूपनाशोत्पत्तिकालावच्छेदेनैव उत्तररूपोत्पादात् सृष्टिकाले परमाणौ रूपसामान्याभावासम्भवादाह "प्रलय" इति, महाप्रलय इत्यर्थः। "परमाणौ" पार्थिवपरमाणौ ; "तत्सत्त्वात्" रूपसामान्याभाव सत्त्वात् "प्रतियोगिव"दिति, षष्ठीसमर्थाद्वतिः। "तद्ध्वंसप्रागभावायोः" प्रतियोगि-ध्वंस-प्रागभावयोः। ननु प्रलये रूप-सामान्याभाव-सत्त्वे मानाभावः प्रत्यक्षासम्भवात्, अनुमानस्याप्रयोजकत्वात्, प्रत्युत प्रागभाव-ध्वंस-प्रतियोगिकातिरिक्तात्यन्ताभाव-कल्पना- गौरव-प्रतिकूलतर्क-सत्त्वाच्च। एवमुत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्सत्त्वे मानाभावः, प्रत्यक्षस्येन्द्रिय-सन्निकर्षविरहेणासम्भवात्। न च कपाल-समवेतरूपादौ अभाव-प्रत्यक्षे इन्द्रिय-संयुक्त-समवेत-विशेषणतायाः हेतुत्वग्रहात्तस्याश्चोत्पत्तिकालावच्छिन्न-घटे सत्त्वादिति (२) वाच्यम्। द्रव्यवृत्त्यभावप्रत्यक्षे संयुक्त-विशेषणताया अपि आत्मवृत्त्यभावस्थले हेतुत्वेन विनिगमनाविरहेणोभय-हेतुतायामपि प्रकृताऽसिद्धेरत आह—"अतएवे"ति, ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावादेवेत्यर्थः। "अन्तराश्याम" इति। पूर्व्वापरकाले रक्ते मध्यदशायां श्यामे इत्यर्थः। ध्वंस-प्रागभावयोः सामान्याभावत्ववादि-मतेऽपि यत्किञ्चिद्विशेष-प्रागभाव-यत्किञ्चिद्विशेष-ध्वंसवति तदसम्भव इत्यस्य सूचनार्थम् अन्तराश्याम इत्यनुधावनम्। "एषः" रक्तं रूपं नास्तीति विलक्षण-

(१) रूपप्रतिबन्धकत्वोपगमे ख ग घ पुस्तकेषु।

(२) कालावच्छिन्ने घटेपि सत्त्वमिति इति ग घ पुस्तकयोः।

विषयताशालि (१) प्रत्यय इत्यर्थः (२) ध्वंसादीत्यादिना तत्प्राग-भावपरिग्रहः। "पूर्व्वापर" इति, पूर्व्वरक्तस्य (३) ध्वंसवति अपर-रक्तस्य (४) प्रागभाववतीत्यर्थः। "तथा प्रत्यये"ति, रक्तं रूपं नास्तीति विलक्षणविषयता (५) शालिप्रत्यय इत्यर्थः। न च तत्र रक्तरूपवत्ताज्ञानमेव प्रतिबन्धकं, तदज्ञाने जायमानायाः प्रतीतेः प्रमात्वापातात्। न च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसस्याव्याप्यवृत्ति (६) इति रक्ततादशायां ध्वंसे तदसत्त्वादेव न तथा प्रत्यय इति वाच्यं प्रागभावे एव तदव्याप्यवृत्ति किं न स्यादि-त्यत्र विनिगमकाभावात्। न चोभयत्रैव तदस्तु तथापि तद्ध्वंस-प्रागभावसमनियतस्पर्शादिध्वंस-प्रागभावादीनामपि विनिगमना-विरहेण तत्कल्पनापत्तेः। तथाचानन्तानां ध्वंसप्रागभावादीनां रक्त-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तदव्याप्यवृत्तित्वस्यान्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतेरनेकध्वंसादिविषयत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य रक्त-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यैवान्तराश्यामादौ सम्बन्धः कल्प्यते लाघवादित्येतत्सूचनायाप्युक्तम् "अन्तराश्याम" इति।

दीधितिः।

तत्समानाधिकरण्यं च स्व-विशिष्टहेत्वधिकरणा-

(१) विलक्षण-विषयताशालि इति नास्ति ग पुस्तके।

(२) इत्यर्थ इति नास्ति ग पुस्तके।

(३) पूर्व्वरक्तिम इति ग पुस्तके।

(४) अपररक्तिम इति ग पुस्तके।

(५) विषयिता इति क पुस्तके।

(६) ध्वंस एवाव्याप्यवृत्ति इति ग पुस्तके।

वच्छेदेन बोध्यम्। तेन गोत्व-जन्यद्रव्यत्व-प्रलयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरण-धर्म्मावच्छेदेन(१) तद्वति काले महाकाले वा वृत्तावपि; यदा गोत्वं तदा गौः, यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यं प्रलयावृत्तिर्वा इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात्। स्व-विशिष्टेति विशेषणात् कपि-संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य सकल-हेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः। जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभाव-प्रत्ययप्रसङ्गात्।

दीधिति-प्रकाशः।

"स्वविशिष्टे"ति, यत्राभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यं तदेव स्वं, तद्विशिष्टं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न(२) हेत्वधिकरणं तदवच्छेदेनेत्यर्थः। तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन धूमाधिकरण-क्रियावच्छेदेन घटत्वेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावेऽपि न क्षतिर्न

---

(१) धर्म्मावच्छेदेन इति क्वचित् पाठः स च न भवानन्दसम्मतः।

(२) हेतुतावच्छेदकविशिष्ट इति ग पुस्तके।

वा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ (१) स्वविशिष्टसत्त्वाधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वरूपप्रतियोगि-सामानाधिकरण्य-विरहेऽपि चतिरिति। धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाधिकरण-यावत्-ध्वंसानन्तरं वह्न्यधिकरणोत्पत्तिसम्भावनायां चरमधूमाधिकरण-ध्वंसस्य कालिकतया यदधिकरणं दैशिकतया च यदधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्न-भेदस्य दैशिकतया धूमव्यापकस्याभावे चरमधूमाधिकरणध्वंसात्मके व्यापकता-घटकदैशिकतया स्वप्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्ति–निर्णयः सम्भवतीति तदुपेक्ष्याह। "गोत्व" इति। पर्व्वतादेः कालोपाधित्वास्वीकारे अयोगोलकान्यत्वाद्यभावस्य पर्व्वताद्यवृत्तित्वात्तत्रातिव्याप्तिर्न सम्भवतीति तन्नोक्तमिति कश्चित्। सर्व्वत्रैव साध्यता कालिकसम्बन्धेन; तेन गोः साध्यतायां तद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावमादायापि नातिव्याप्ति-वारणं सम्भवतीत्येतत्प्रदर्शनाय तेन रूपेण साध्यतामाह। "जन्यद्रव्यत्वे" ति, व्यभिचारित्वसंपादनाय "जन्य" इति। "तद्वति" गवादिमति काले गवाद्यनधिकरणधर्म्मावच्छेदेन गवादेरभावस्य वृत्तावपीति योजना। दैशिकतया प्रतियोगिनोऽधिकरणे देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकतया वृत्तौ कालिकतया प्रतियोग्यनधिकरणकालस्यैव कालिकतया प्रतियोगिनोऽधिकरणे काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकतया वृत्तौ दैशिकतया प्रतियोग्यनधिकरणदेशस्यावच्छेदकत्वादिहेदानीं

---

(१) सत्त्वादित्यत्र घटवृत्तित्वविशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनः इति अधिकपाठः ग पुस्तके।

गौर्नास्तीति प्रत्ययात् । न च तस्यैतत्कालावच्छेदेनैतद्देशे गवात्यन्ताभावो विषयः, यद्देशे दैशिकतया कदाचित् न गौस्तत्रापि तथा प्रत्ययात् । तत्र च दैशिकतया गवाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेनैव तत्कालस्यावच्छेदकत्वाकल्पनादिति । यत्तु प्रतियोगिनोऽधिकरणे काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकतया वृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरण-देशोऽवच्छेदक इति तत्तुच्छं विरोधितानियामकसम्बन्धेन वृत्तावेवावच्छेदकानुसरणात् । विरोधितानियामकञ्चाभावस्य दैशिकविशेषणताविशेष एव । अन्यथा घटवति भूतले घटाभावस्य कालिकतया वृत्तावप्यवच्छेदकं स्यादिति । साध्यव्यापक–चरम-ध्वंसप्रतियोगिकाभावाभावस्य चरम-ध्वंसात्मकस्य सृष्टि-काले प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावादाह "महाकालेवे"ति, तादृशध्वंसस्य महाकाले कालिकसम्बन्धेन वृत्तेः, अभावस्य वृत्तौ सम्बन्धविशेषो न विवक्षित इति भावः । परे तु अभावस्य दैशिकविशेषणताविशेषविवक्षायामपि प्रलयावृत्तित्वेन रूपेण साध्यतायामतिव्याप्तिः, तदवच्छिन्नाभावस्य प्रलयमात्रवृत्तेः प्रलयात्मकतया स्व-प्रतियोग्यधिकरणेऽपि दैशिकतया वृत्तेः । न च प्रलयावृत्तेः कालिकतयाऽभावस्याकाशादिवृत्तेः कथं प्रलयात्मकत्वमिति वाच्यं प्रलयभेदस्यापि प्रलयावृत्तितया विशेषणतया तदभावस्य प्रलयमात्रवृत्तित्वात् । अतएव दैशिकविशेषणता-कालिकविशेषणता–साधारणसम्बन्धत्वस्यैकस्याभावात्तावदन्यतमत्वस्य प्रवेशे चातिगौरवात्, अभावस्य वृत्तौ दैशिकविशेषणतैव निवेशनीयेत्यभिप्रेत्य प्रलयमात्रं व्यभिचाराधिकरणं प्रतिपिपादयिषुः प्रलया-

वृत्तित्वेन साध्यं निर्द्दिष्टवान्। पूर्व्वसाध्यद्वयं कालिकेन, चरमं तु दैशिकविशेषणताविशेषेणेवेति। न च प्रलयान्यत्वाभावो न प्रलयात्मा, अन्यथा तस्य चरमदुःखादि-ध्वंसरूपतया आत्मादावपि वृत्तेस्तत्रापि प्रलयान्यत्वाभावप्रत्यय-प्रसङ्गादिति वाच्यं प्रलयान्यत्वादेरात्मादौ वृत्तावपि (१) प्रलयान्यत्वाभावत्व-विशिष्टस्य स्वस्मिन्नेव वृत्तेः, प्रतीति-बलेन तथैव कल्पनात्। अन्यथा तस्यातिरिक्तत्वे तत्तदन्यत्वाभावस्यापि तथात्वादनवस्था स्यात्। अतएव वौद्धाधिकारेऽभावाधिकरणकाभाव-प्रसङ्गेऽनवस्थान्योन्याश्रयापेक्षया आत्माश्रयस्यैव लघुत्वात् स एव दीधिति-कृता स्वीकृत इति प्राहुः। संयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये प्राचां मते अस्वीकारादाह, "कपी-"ति, प्रतियोगि-वैयधिकरण्यघटितं संयोगाभावस्यापि संयोगाभावस्य व्यापकत्वमित्युक्तं, प्रतियोगि-वैयधिकरण्या-घटितव्यापकतायामपि कपिसंयोगाभावव्यापकस्याकाशाभावस्याभावे आकाशे एवं मेयसामान्यस्य समवायेनाभावे मेयत्वस्य भेदेऽपि हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावात् एवं सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्त्वात्वावच्छिन्नाभावस्य कालिकतया नित्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य दैशिकतयापि हेतुसमानाधिकरणस्य हेत्वधिकरणीभूतनित्यद्रव्यगुणयोरवृत्तेः स्वविशिष्टपदमिति। अतएवोक्तं "कपिसंयोगादौ"ति। केचित्तु व्यापकतायामभावस्य वृत्तिता अभावीयस्वरूपसम्बन्धेनैव (२) विवक्षिता। सा च न भावाभाव-

(१) स्वरूपतस्तस्यात्मादौ वृत्तावपि इति ग पुस्तके।

(२) स्वरूपसम्बन्धरूपेणैव इति ग पुस्तके। स्वरूपसम्बन्धेन इति घ पुस्तके।

साधारणी, तथाच संयोगाभाव-समानाधिकरणा ये घटाभावा-(१) दय एव (२) तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावनिष्ठ-प्रतियोगित्वं कपिसंयोगस्याभावोयसम्बन्धेन कपिसंयोगाभावासा-मानाधिकरण्यात् (३) यथाश्रुत एव ग्रन्थः साधुः। न चैवं घटत्वा-त्यन्ताभावस्यापि कपिसंयोगाभाव-प्रमेयत्वादि (४) व्यापकतया तदभावस्य घटत्वादेः स्व-विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन घटत्वा-भावात्मक-प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाल्लक्षणासम्भव इति वाच्यम्। घटत्वाभावप्रकारकप्रमा-विषयत्वाभावस्य(५)भावप्रतियोगिकतया-ऽतिरिक्तस्य घटत्वसमनियततया घटत्वाभावादेरपि तत्प्रतियोगि-त्वेन(६) व्यापकत्वाभावात्। संयोगाभावप्रकारक-प्रमाविषयत्वं च संयोगाभाववन्नाव्याप्यवृत्तीति, तदभावस्य न संयोग-समनैयत्यमिति, संयोगाभावो न तत्प्रतियोगीति न तस्य व्यापकत्व-क्षतिरित्याहुः।

ननु धूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्ट-गोत्वाभावो नास्तीति धिया-धूमाभाव एव(७) विषयीक्रियते अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरण-कातिरिक्ताभावानभ्युपगमात्। तथाच धूमवान् वह्नेरित्यादावति-

(१) घटात्यन्ताभावा इति ग घ पुस्तकयोः।

(२) एव इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) भावासमानाधिकरणत्वात् इति घ पुस्तके।

(४) प्रमेयत्वादि इति नास्ति घ पुस्तके।

(५) विशेष्यत्वाभावस्य इति ग घ पुस्तके।

(६) प्रतियोगित्वेनैव इति ग घ पुस्तके।

(७) नास्तीतिधीर्धूमाभावेनैव विषयीक्रियते इति ग पुस्तके। नास्तीति-धमाभावेनैव व्यवह्रियते इति घ पुस्तके।

व्याप्तिः, धूमाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वस्य (१) स्व-विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्त्वात्। न च यावद्व्यापकताघटकसम्बन्ध-मध्य-निविष्टसंयोगेनातथात्वान्नातिप्रसङ्गः, धूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाव-संयोग्यन्यतरन्नास्तीति प्रतीति-बलात् संयोगि-सामान्यस्यैव तत्प्रतियोगित्वेन (२) तस्यापि सम्भवात्। एवमयो गोलकान्यत्वाभावस्याप्युक्तक्रमेण गोत्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमत आह, * "जलादिवृत्ती"ति, यद्यपि धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि तदभावस्य (३) जलादावेव (४) तदभावत्वेन न वृत्तिः किन्तु धूमाभावत्वेनैव, यथा घटात्यन्ताभावे पटो नास्तीति बुद्धेरनतिरिक्ताभावविषयकत्व-मते घटात्यन्ताभावस्यैव पटात्यन्ताभावतया (५) पटवति

---

* ननु अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्यैवाधिकरणस्वरूपया अयोगोलकान्यत्वाभावरूपायोगोलकत्वे भावरूपे वर्त्तमानस्य विशिष्टगोत्वाभावाभावस्य तत् स्वरूपत्वाभावेनायोगोलकत्वरूपस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाद्भवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्न सम्भवतीति कथं जलादिवृत्तित्वेत्यादि-ग्रन्थ-सङ्गतिरिति चेन्न गगनाभावभिन्नं मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेः, यावदन्तर्गतस्य तादृशसाध्याभावस्य तादात्म्येन गगनाभावरूपतया तद्वृत्ति-विशिष्टगोत्वाभावाभावस्य तदात्मकतया तत्प्रतियोगिना गोत्वाभावेन सामानाधिकरण्यादिति भावः।

(१) प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वात् इति घ पुस्तके।

(२) प्रतियोगित्वे इति घ पुस्तके।

(३) एतदभावस्य इति ग, घ पुस्तकयोः।

(४) जलादावपि इति घ पुस्तके।

(५) पटात्यन्ताभावात्मकतया इति घ पुस्तके।

घटाभावतया (१) न वृत्तिः, किन्तु घटा- (२) भावतयेति कथमतिप्रसङ्गः * । तथाप्येतावद्गुरु (३) कल्पने (४) गौरवात्, अन्यत्र क्लृप्तस्य जलत्वाभावस्य एतदभावत्वं (५) कल्पते लाघवादिति भावः ।

ननु तथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाव-संयोग्यन्यतराभावस्य धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य च धूमाभावाभिन्नतया अयोगोलकान्यत्वत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्यायोगोलकान्यत्वाभावाभिन्नतया (धूमवद्भेदत्वेन प्रमेसामान्याभावस्य धूमवद्भेदाभावाभिन्नतया)(६) तेषां च व्यापकताघटक-तत्तत्सम्बन्धेन स्व-विशिष्ट-हेत्वधिकरणावच्छेदेन यत्किञ्चित्प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यात् । न च व्यापकतावच्छेदिका या या प्रतियोगिता प्रत्येकं तदाश्रय-सामानाधिकरण्यं वक्तव्यं, प्रकृते चायोगोलकान्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितादेरपि तथात्वात्तदाश्रयायोगोलकान्यत्वासमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, एवं

---

* प्रत्ययातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(१) घटात्यन्ताभावतया इति घ पुस्तके ।

(२) घटात्यन्ता इति ग पुस्तके ।

(३) तथापि तावद्गुरु इति ग पुस्तके ।

(४) तादृशकल्पने इति घ पुस्तके ।

(५) तदभावत्वं इति घ पुस्तके ।

(६) ( ) एतच्चिह्नितस्थले धूमवद्वृत्तित्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य धूमाभावाभिन्नतया इति पाठः ग पुस्तके । धूमवद्वृत्तित्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य धूमभेदाभिन्नतया इति च घ पुस्तके ।

सति "जलवृत्तित्वविशिष्टे"त्यादिग्रन्थ-विरोधात्। अभावे साध्य-तावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि-विशेषण-वैयर्थ्याच्च। गोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन प्रमेयाभावाभिन्नत्वात् (१) तद्घट-ध्वंसादेरपि तद्घट-ध्वंस-कालावच्छेदेन तद्ध्वंसवद्वृत्तित्वेन प्रमेयाभावाभिन्नतया तादृशप्रति-योगितात्रय-सामानाधिकरण्य-सम्भवात्, अतः समनियताभाव-भेदाभिप्रायेणैव प्रथम-लक्षणं युक्तं (२) समनियताभावैक्याभिप्रायेण लक्षणान्तरमाह, "यत्समानाधिकरणाना"मिति।

दीधितिः।

यत्सामानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव-दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधि-करण्यं तत्त्वं वा तत्। ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीना-मभावः सुलभ एव, शेषं दर्शित-दिशावसेयमत आह, "प्रतियोग्यवृत्तिश्चे"ति (३)।

इति शिरोमणि-कृत-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम्।

---

(१) भिन्नतया इति ग पुस्तके।

(२) लक्षणमुक्त्वा इति ग पुस्तके। लक्षणमुक्तमिति घ पुस्तके।

(३) १३१ पृः ११ पः मूलं द्रष्टव्यम्।

दीधिति-प्रकाशः ।

तथाच तत्रातिव्याप्ति-वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं वाच्यं, तथाचासम्भवः वह्निमान् धूमात् सत्तावान् जातेरित्यादौ च जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य गुणवृत्तित्व(१)विशिष्टसत्ताभावस्य च तादृशस्य स्व-विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यत्वादतो "व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्ने"त्यादि * जलादि(२)वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति, गुणादिवृत्तित्व(३)विशिष्ट सत्तात्वस्य सत्तात्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतानवच्छेदकत्वात् तत्तदवच्छिन्नाभावमादाय न दोषः । यत्तु वह्नित्वेन ह्रदाभावस्य (४) हेत्वधिकरणे प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरतः प्रति-

---

* ननु समनियताभावैक्यमते जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादायाव्याप्ति-दानमसङ्गतं तादृशाभावस्य जलत्व-द्रव्यत्वान्यतरत्वेन जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावरूपत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतान्यतरत्वावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वादिति चेन्न सामान्यधर्म्मेण विशेषाभावाभ्युपगम-पक्षे धूमसामान्याभावस्य प्रमेयत्वेन धूमाभाव-समनियततया तदात्मकस्य तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्ति-वारणार्थं यादृशप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्व-जगद्वृत्तिभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरण्यमित्यस्य विवक्षणीयत्वेन निरुक्तान्यतरत्वातच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशत्वाभावादव्याप्तेः सुसङ्गतत्वादिति ।

(१) गुणान्यत्व इति ग पुस्तके ।

(२) आदि इति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) गुणान्यत्व इति ग पुस्तके ।

(४) ह्रदत्वाभावस्य इति क पुस्तके ।

योगितावच्छेदकावच्छिन्नेति, ह्रदत्वेन वह्न्यभावस्य हेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरतो व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति। तदसत् वह्नित्वेन ह्रदाभावस्यापि (१) ह्रदत्वेन वह्न्यभावाभिन्नतया प्रतियोगि-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभ्यां सामानाधिकरण्य-सम्भवादिति (२)। "शेष"मिति, हेतु-सामानाधिकरण्यं हि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्ट(३)हेत्वधिकरण-वृत्तित्वं, साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-निष्ठ-व्याप्यता-निरूपित-व्यापकता-घटक-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन वा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यम्। महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटत्ववान् कालत्वादित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामानाधिकरण्याभावादेवातिप्रसङ्ग-भङ्गात् (४)। इत्थं च व्यापकताऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव (५) वाच्या, हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं सत् यत् स्व-विशिष्टं तदवच्छेदेन तादृशसामानाधिकरण्यमित्यादि। व्यावृत्तिस्तु पूर्व्वमेव प्रपञ्चितेति।

अत्र केचित् वह्नित्वेन धूमकालावच्छेदेन धूमवद्वृत्तित्व-विशिष्टस्याभावो धूमाभाव एव, द्रव्यवृत्तित्वेन धूमत्वगुणत्वान्य-

(१) ह्रदत्वाभावस्य इति क पुस्तके।

(२) इति इति क ग पुस्तकयोः।

(३) हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न इति घ पुस्तके।

(४) अनतिप्रसङ्गात् इति ग घ पुस्तकयोः।

(५) एव इति नास्ति घ पुस्तके।

तरस्याभावो धूमभेद एव, अयोगोलक-भिन्नवृत्तित्वेनायोगोलक-भेदायोगोलकान्यभेदान्यतरस्याभावोऽयोगोलकान्यत्वाभाव एव (१) एतेषाञ्चाभावानां हेत्वधिकरणावच्छेदेनैव वह्नित्व-द्रव्यवृत्तित्वा-योगोलकभिन्नवृत्तित्व-रूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामाना-धिकरण्यात् धूमवान् वह्नेरित्यदावतिव्याप्तिरिति। न च साध्य-व्यापकतावच्छेदकं यद्यत् प्रतियोगितावच्छेदकं प्रत्येकं तदव-च्छिन्न-सामानाधिकरण्यं वाच्यं (२) प्रकृते च धूमत्वायोगोलकान्य-त्वत्वादीनामपि तादृशत्वात्तदवच्छिन्नासामानाधिकरण्या (३) न्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि-विशेषणस्य वैयर्थ्यात्। गोत्वाभावादेरपि प्रमेयत्वेन गो-वृत्ति किमपि प्रमेयं नास्तीति धी-विषयाभावाभिन्नतया (४) प्रतियोगितावच्छेदकाव-च्छिन्न-समानाधिकरणत्वात्। किं चैवमभावे यावत्त्व-विशेषणमपि व्यर्थं स्यात्। न च प्रमेयत्वत्वेन घटाभावमादाय धूमवान् वह्ने-रित्यत्रातिव्याप्तिः, प्रमेयत्वत्वेन घटाभावस्यापि धूमत्वेन घटा-भावाभिन्नतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-च्छिन्नासमानाधिकरणत्वादेवातिप्रसङ्ग-भङ्गात् (५)।

अत्र गुरवः वह्नित्वेन धूमवद्वृत्ति किमपि नास्तीति प्रतीतौ

---

(१) एव इति नास्ति क, ख, ग पुस्तकेषु।

(२) वाच्यमित्यत्रवक्तव्यमिति घ पुस्तके।

(३) तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावा इति ग पुस्तके।

(४) हेत्वधिकरणावच्छेदेन इति अधिक पाठः ग पुस्तके।

(५) अतिप्रसङ्गाभावात् इति ग घ पुस्तकयोः।

दण्डेन पुरुषो नास्तीत्यत्रेव विशिष्टधर्म्म एव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन (१) भासते, न तु शुद्धवह्नित्वम्, अन्यथा उक्त-प्रतीतौ वह्नेरपि प्रतियोगित्वावगाहनेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-प्रतियोगिमत्त्ययोगोलके तदप्रत्यय-प्रसङ्गात्। न च (२) धूमवद्वृत्ति-किमपि नास्तीत्यंशे तादृश-निखिलस्यैव प्रतियोगित्वावगाहनेनान्यांशे वह्नित्व-विरहेण शुद्धवह्नित्वस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यं धूमवद्वृत्तित्वविशिष्ट-वह्नित्वस्यैव तादृश-वह्न्यंशे समानाधिकरणतयाऽवच्छेदकत्व-सम्भवादित्याहुः।

परे तु (३) स्व-न्यूनवृत्तिस्व(४)समानाधिकरणधर्म्मानवच्छिन्ना या प्रकृताभाव(५)प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यं, वह्नित्वेन धूमवद्वृत्ति किमपि नास्तीत्यत्र प्रकृताभावप्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणतयैव (६) वह्नित्वमवच्छेदकमिति तद्व्युदासः। तादृशमव(७)च्छेदकं शुद्ध-समानाधिकरणं शुद्ध-व्यधिकरणं चेति। न च धूमाभावादेरपि धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया धूमत्वमपि न तादृशमवच्छेदकमिति

---

(१) अवच्छेदकतया इति घ पुस्तके।

(२) वह्नित्वेन इति अधिक पाठः ग पुस्तके।

(३) अन्ये तु इति ग पुस्तके।

(४) स्व इति नास्ति घ पुस्तके।

(५) प्रकृताभाव इति नास्ति ग पुस्तके।

(६) प्रकृतप्रतियोगिता-न्यूनवृत्ति-समानाधिकरणतया इति घ पुस्तके।

(७) तादृशञ्चाव इति घ पुस्तके।

वाच्यं प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितातो धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाव-प्रतियोगिताया विलक्षणत्वात्। तस्यास्तु स्व-न्यूनवृत्तिस्व समानाधिकरणधर्म्मानवच्छिन्नत्वेन तदवच्छेदक-धूमत्वावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वेनैवानतिप्रसङ्गादिति दिक्।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि दीधिति-प्रकाशे शिरोमणिकृत-लक्षणव्याख्या समाप्ता।

अथ चक्रवर्त्तिलक्षण-प्रकरणे दीधितिः।

केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरण-साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं, हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। एवं च व्याप्तेरव्यभिचारि-सम्बन्ध-रूपताऽपि सङ्गच्छते। हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्याभाववद्वृत्तित्वस्येव साध्यतावच्छेदके हेतुसन्निष्ठ-साध्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात्। अवच्छेदकत्वं चेह तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं, तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य रूपत्व-वह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेद-

कत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिर्व्वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम्। भवति च गुणत्व-गुणावृत्तित्व-द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताक-व्याप्यवृत्त्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-गुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः।

इति दीधितौ चक्रवर्त्ति-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम्।

चक्रवर्त्ति-लक्षणे दीधिति-प्रकाशः।

चक्रवर्त्ति-लक्षणमाह, "केचित्त्वि"ति, इदं कपि-संयोगि एतत्त्वादित्यत्राव्याप्ति-वारणाय, "व्याप्यवृत्ते"रिति। वह्नित्वेन घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमतः "साध्ये"ति, समवायेन वह्न्याद्यभावस्य धूमादि-समानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वादेरसम्भव इत्यतः साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्त-सम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा अभावे देयम्। तेन व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानङ्गीकारेऽपि न क्षतिः। अत्र प्रतियोगि-व्यधिकरण-पद-दाने इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र * प्रतियोगि-व्यधिकरण-साध्याभावाप्रसिद्धि-

---

* वह्निमान् धूमादित्यत्र घटत्वादिना-तत्तद्वह्न्यभावमादायलक्षण-गमन-

रिति तन्नोक्तम्। व्याप्यवृत्तित्वं च हेत्वधिकरणे बोध्यं, तेन कपि-संयोगि एतत्त्वादित्यत्र कपि-संयोगाभावस्य गुणे व्याप्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। तच्च* हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्ति-वृत्त्यभाव-प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभाव-व्यक्तित्वं तत्त्वं, यत्किञ्चित्त्व-प्रयोगाच्च(१) कपि संयोगाभाव-व्यक्तित्वस्य हेत्वधिकरण(२)गुणनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, गुणे हि संयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वमिति कपि-संयोगि सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः†। सर्व्वस्यैवाभावव्यक्तित्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अप्रसिद्धि-वारणाय सामानाधिकरण्येनेति। शेषं पूर्व्वोक्तदिशाऽवसेयम्।

ननु वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावस्य घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावाभिन्नतया साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्य-

---

सम्भवान्नासम्भवः, वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र तु घटत्वादिना-साध्याभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वा-सम्भवादव्याप्तिः, अत्र साध्याभावे प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वञ्च प्रतियोगित्वाश्रयानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तद्वृत्तित्वमिति भावः।

* व्याप्यवृत्तित्वञ्चेत्यर्थः।

† ननु यत्किञ्चित्त्वाप्रवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादावप्यतिव्याप्तिः सम्भवति संयोगेन धूमस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति स्थलान्तरानुधावनं सन्दर्भ-विरुद्धमिति चेन्न संयोगि-सत्त्वादित्यस्य दीधितिकृदुक्तसाध्यकत्वेन तत्रैवातिव्याप्तिः प्रदर्शिता, किञ्च संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानङ्गीकारे धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्त्यसम्भवेन स्थलान्तरानुसरणमिति भावः।

(१) यत्किञ्चित्त्व-प्रवेशाच्च इति ग पुस्तके।

(२) सत्त्वाधिकरण इति ग, घ पुस्तकयोः।

व्याप्तिरतः * समनियताभावैक्यमतेन लक्षणमाह "हेतुसमानाधिकरणे"ति,† । ननु यत्किञ्चित्त्वं नैकं, तथाच हेत्वधिकरण-व्यक्तीः सृङ्ग्राहिकतया उपादाय तत्तद्व्यक्तिवृत्त्यत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यदभावव्यक्तित्वं तत्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वक्तव्यं (१) तथाचातिगौरवम् । किञ्चाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाभावे साध्ये आत्मत्वादि-हेतावव्याप्तिः । तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य दैशिकतया (२) आकाशाभावात्मकाभावस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वात् तादृशाकाशाभावाभावत्व(३) स्येत्यत आह "प्रतियोगिव्यधिकरणस्ये"ति । केचित्तु भावाभाव-

---

* ननु असम्भव-सम्भवे अव्याप्तिदानमनुचितं तथाहि प्रमेयवात् वाच्यत्वादित्यादावपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताक-प्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाव्याप्तिः सम्भवतीति चेन्न साध्यतावच्छेदकता-घटकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य निवेशादिति भावः ।

† ननु समनियताभावैक्यमते हेतुसमानाधिकरणाभावीय-साध्यनिष्ठ-प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-विवक्षणेनैव घटत्वेन वह्न्यभावस्य वह्नित्वेन घटाभावाभिन्नत्वेऽपि तदीयवह्निनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाव्याप्तिविरहात् कृतं लक्षणान्तरानुसरणेनेति चेन्न विवक्षितव्याप्यवृत्तित्वस्य तत्तदभाव एव पर्य्यवसिततया व्याप्यवृत्ति-तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटस्य व्याप्तिघटकत्वेन व्याप्यवृत्ति-यावदभावान्तर्गत-घटाद्यभावनिरूपित-साध्यनिष्ठ-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेर्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।

(१) वक्तव्यमित्यत्र वाच्यमिति घ पुस्तके ।

(२) दैशिकतया इति नास्ति घ पुस्तके ।

(३) तादृशाभावत्व इति घ पुस्तके ।

साधारणं व्याप्यवृत्तित्वं नैकं, भावनिष्ठव्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वात्मकत्वात्, अभावनिष्ठव्याप्यवृत्तित्वस्य च विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वात्मकत्वादत आह "प्रतियोगिव्यधिकरणस्ये"ति व्याचक्रुः ।

प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वं च न प्रतियोगि-समानाधिकरणभिन्नत्वं, घटत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीति-सिद्धाभावमादाय समनियताभावैक्यमते निखिलस्यैवाभावस्य प्रमेयमात्रप्रतियोगिकतया तादृशाभावाप्रसिद्धेः । नापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरणं यत्तद्भिन्नत्वं(१) संयोगि सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तः, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य तेनैव वारणे सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापाताच्च । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन (२) यत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणं हेत्वधिकरणं तदनवच्छेदकत्वं निरुक्त-लक्षणार्थः, वह्नित्वेन ह्रदो नास्तीत्यभावप्रतियोगिताश्रय-ह्रदानधिकरण-धूमाधिकरणवृत्त्यभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्याव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेति वाच्यम् । गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तेः । न च तत्र प्रतियोगिता विशिष्ट एव पर्य्याप्ता, न तु सत्तायामिवेति वाच्यं मानाभावात् ; तस्मात् यादृशप्रतियोगितावच्छेद-

---

(१) समानाधिकरणभिन्नत्व' इति ग, घ पुस्तकयोः ।

(२) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन इति नास्ति घ पुस्तके ।

कविशिष्ट-प्रतियोग्यनधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यम्। अतएव द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वरूपाभावस्य नित्यत्वादि-विशिष्टद्रव्यत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि(१) नातिव्याप्तिः। द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वेन द्रव्यत्वाभावत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् (२)। यादृश (३) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-प्रतियोग्यनधिकरणत्वं तु प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्न-तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक(४) प्रतियोगिमद्भेदवत्त्वम्। भवति चैवं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावोऽपि प्रतियोगि-व्यधिकरणः। धूमवति वह्नित्वेन घटो नास्तीतिवत् धूमवान् वह्नित्वेन घटवान्नेति प्रतीति-बलेन प्रतियोगि-प्रकारीभूत-धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक-तद्व-(५) द्भेदस्याप्यभ्युपगमात्। अतएव समवायितया चाक्षत्ववद्भेदोऽपि (६) स्वीकृतो मिश्रैः, तथाच तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वादेरव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेति। वह्नित्वेन वह्निधूमोभयं नास्तीत्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-पर्य्याप्तिस्तु न वह्नित्वे,

---

(१) सामानाधिकरण्येपि इति ग, घ पुस्तकयोः।

(२) सत्त्वेन द्रव्यत्वाभावत्वभिन्नत्वस्य स्वस्मिन्नभावात् इति घ पुस्तके।

(३) यादृश इति नास्ति घ पुस्तके।

(४) प्रकारतापन्नं यत्प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक इति ग पुस्तके।

(५) तद्वदित्यस्य प्रतियोगिमदित्यर्थः।

(६) घटादौ इति अधिकपाठ ग पुस्तके।

किन्तु वह्निधूमोभयत्वेऽपीत्युक्तमतो नाव्याप्तिः । तादृशप्रतियोगितायां अन्यूनवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वं च वक्तव्यं, अवच्छेदकपद दानाच्च (१) महानसीय वह्न्यभाव-प्रतियोगितायां अन्यूनवृत्तित्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिरिति केचित् । तादृशप्रतियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यं, तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां नातिव्याप्तिः । महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र कालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणः घटत्वेन पटाभाव एव महाकालो घटत्वेन पटवान्नेति प्रत्ययादिति ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिता (२) तदवच्छेदक(३)विशिष्टोभयानधिकरणं हेत्वधिकरणं* तादृशप्रति-योगितायाः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावीय यादृश-प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्व–यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्व-एतत्रितयाभाव-स्तादृशप्रतियोगिताया वा अनवच्छेदकत्वं वाच्यम् । वह्नित्वावच्छिन्न-ह्रदनिष्ठ(४)प्रतियोगिताया वह्नित्वादेरवच्छेदक-

* यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्व यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वोभयाभाववत्त्वं हेत्वधिकरणे बोध्यं, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमसामान्याभाव-प्रतियोगिताश्रय-तदवच्छेदकाश्रयोभयाप्रसिद्धावपि नातिव्याप्तिरिति तु तत्त्वम् ।

(१) पदोपादानाच्च इति घ पुस्तके ।

(२) प्रतियोगिताश्रय इति ग, घ पुस्तकयोः ।

(३) यादृशप्रतियोगितावच्छेदक इति ग, घ पुस्तकयोः ।

(४) निष्ठ इत्यत्र वृत्ति इति ग, घ पुस्तकयोः ।

तथा ऽव्याप्तेर्वारणाय-सामानाधिकरण्येनेत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिता-भेदे वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्निनिष्ठा या प्रतियोगिता तदाश्रय-वह्नित्वविशिष्टोभयानधिकरणत्वस्य (१) पर्व्वतादौ सत्त्वात्, उत्पत्तिकालावच्छिन्न-वह्न्यभावस्यापि प्रतियोगि-व्यधिकरत्वादव्याप्तिः स्यात्। प्रतियोगि-भेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकैक्येन प्रतियोगिताया ऐक्ये तु वह्नित्वेन वह्नि-भिन्नं नास्तीत्यभावस्य वह्नि-भिन्न-निष्ठ-व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्ना एकैव प्रतियोगिता सैव च वह्नित्वेन ह्रदो नास्तीत्यादिनाऽपि प्रतीयते, न तु ह्रदमात्रवृत्तिरन्या गौरवात्, तथाच वह्नि-भिन्नस्य यस्य कस्यचित् वह्नित्वावच्छिन्नस्य चोभयस्याधिकरणमेव सर्व्वं धूमाधिकरणमिति, व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्य न प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमिति सामानाधिकरण्येनेति व्यर्थमेव स्यादिति*। न च घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यभाव-प्रतियोगि-

---

* ननु प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगितैक्ये प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्नेत्यादिकल्पे स्वमतेऽपि सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमिति प्रतियोगिभेदेन तद्भेदे तु वह्निसामान्याभावमादाय दोष इति तथाच "यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तत् समः नैकः पर्य्यनुयोज्यो हि तादृगर्थविचारणे" इति न्यायेनैकस्य पर्य्यनुयोगो न युक्त इति चेन्न एतादृश-सूक्ष्मानुसन्धाने तु विषयिता-सम्बन्धेन घटत्वेन घटस्य साध्यत्वे प्रतियोगित्वरूपेण घटाविषयक-तज्ज्ञानत्वस्य हेतुत्वे अव्याप्तेर्व्वारणायैव एतत्कल्पस्य परित्यागोयुक्तः, अत्र हेतुमति साध्यतावच्छेदकविषयिता-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्व-साध्यतावच्छेदक-घटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वयोरभाव-सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् इति चिन्तनीयम्।

(१) धूमाधिकरणे इति अधिक पाठः ग, घ पुस्तकयोः।

ताया वैयधिकरण्येन घटत्वमिव, सामानाधिकरण्येन वह्नित्वमप्यवच्छेदकमित्यव्याप्तिरिति वाच्यम्। मानाभावात्, प्रतियोगितावच्छेदकस्य यद्धर्म्मविशिष्टावृत्तित्वं तद्धर्म्मविशिष्टप्रतियोगिविषयकमेव व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-भानं, तेन घटत्वेन प्रमेयं नास्तीत्याकारेण न घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभाव-भान(१)-मिति।

"एवं चे"ति। तथा चाव्यभिचारस्य पारिभाषिकत्वानिर्व्वचनेऽपि न क्षतिः। "तदि"ति, पर्य्याप्तिश्च द्वयो, विशेषणविशेष्य-भावानापन्ने तदापन्ने च, यथा वह्नि-घटौ न स्तः, महानसीयवह्नि-र्नास्तीत्यत्र च, प्रथमे वह्नित्वे द्वित्वे घटत्वे च परस्परविशेष्य-विशेषण-भावानापन्ने तत्पर्य्याप्तिः, महानसीयवह्नित्वे तु विशेष्य-विशेषणभावापन्ने विशिष्ट इति भेदः। "विशिष्टवह्न्यभावस्य" महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यभावस्य। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्व-मते वह्नित्वमनवच्छेदकमेवानतिरिक्तत्व-मतेऽपि महानसीयत्ववह्नित्व-वैशिष्ट्यमेव परस्परासम्बन्धेन तदवच्छेदकमिति नोक्त दोष इत्यत आह "कृदत्वे"ति। ननु कृदत्व-वह्नित्वोभयाभ्यां वह्नि-र्नास्तीत्यभावस्य प्रतियोगितायां यत्तदुभयमवच्छेदकं, तत्र सामा-नाधिकरण्येन, तदुभयत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताधिकरणावृत्ति-त्वात्, शुद्धवह्नित्वस्य तत्सामानाधिकरण्येऽपि तस्यावच्छेदक-त्वाघटकत्वात् लक्षणे च तथैव विवक्षणात्, यदाह सामा-

---

(१) घटत्वेन वह्न्यभावस्य भान इति घ पुस्तके।

नाधिकरण्येनेति चेन्न प्रतियोगिता-समानाधिकरणं सत् यदव(१)-च्छेदकं तदन्यत्वमात्रोक्तौ (२) उक्तदोषेण * तथा विवक्षणात् † । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्व-विवक्षणेऽपि वह्नि-ह्रदोभयं नास्तीत्यभावे वह्नित्व-ह्रदत्व-द्वित्वादीनां सामानाधि-करण्येनैवावच्छेदकत्वात् तदभिप्राय कोऽयं (३) ग्रन्थः ।

ननु संयोगि सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, संयोगाभावस्याव्याप्य-वृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभावान्तर-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् संयोग-त्वस्येत्यत आह "सत्त्ववती"ति । "व्याप्यवृत्ति"रिति तथाच हेत्व-धिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्ति इत्यादिना पूर्व्वनिरुक्तं हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वं बोध्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रतियोगि-व्यधिक-रणोऽपि बोध्यः ।

ननु गुरुधर्म्मेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-वारणाय-पारिभाषिकमवच्छेदकत्वमवश्यं वाच्यं, तथाच व्याप्यवृत्तित्वं प्रति-योगिव्यधिकरणत्वं वा अभावे विशेषणं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाह "वक्ष्यमाणं वे"ति, सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तच्च हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायाः सामानाधिरण्येनावच्छे-दकं ‡ यद्विशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितायाः सामानाधि-

---

* उभयावच्छिन्नाभावमादाय दत्तदोषेणेत्यर्थः ।

† पर्य्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षणादित्यर्थः ।

‡ असम्भववारणार्थं सामानाधिकरण्येनेति भावः ।

(१) यच्चदव इति घ पुस्तके ।

(२) मात्रस्योक्तौ इति घ पुस्तके ।

(३) तदभिप्रायेणायं इति ग पुस्तके ।

करणेनानवच्छेदकं तत्पारिभाषिकमवच्छेदकं, तदन्यत्वं साध्यताव-च्छेदके वाच्यमित्यर्थः । तेन* सत्तावान् जातेरित्यत्र जात्यधिकरण-गुणादिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-सत्तात्वानतिरिक्त-वृत्तित्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । न वा तादृश-प्रतियोगिताया अवच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धं यद्विशिष्टसामान्यं तत्पारि-भाषिकमवच्छेदकमित्युक्तौ सत्तावान् प्रमेयत्वादित्यत्र तादृशाव-च्छेदकं सत्तात्वं तदवच्छिन्नाभाववर्त्ति-सामान्यादौ समवायेन सम्ब-न्धित्वस्याप्रसिद्ध्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्व-क्षतिः । जात्य-धिकरणगुण-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टसत्तात्वस्य सत्तात्व-विशिष्टसम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभा-वात्, मेयत्वाधिकरण-सामान्यनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-सत्तात्वस्य सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेद-कत्वाच्चेति ।

अत्र प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं, विशेषणताविशेषा-वच्छिन्नत्वं वा वाच्यं, तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभाव-विवक्षणे संयोगेन साध्यतायां तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिर्न भवतीति । इत्थञ्च धूम-सामानाधिकरण्याभाव-प्रतियोगिताया विशेषणताविशेषाव-च्छिन्नाया अवच्छेदकं घटवत्त्वप्रकारकप्रमा-विशेष्यत्वत्वं तत्तु घटत्व-विशिष्ट सम्बन्धिनिष्ठाभावीय-तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकमतो घटत्वाद्येव तादृशमवच्छेदकं, तदन्यत्वस्य वह्नित्वादौ सत्त्वान्नाप्रसङ्ग इति । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु वह्निसम्बन्निष्ठाभावीय-तादृश-

* यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वादिरूपावच्छेदकत्वानिवेशेनेत्यर्थः ।

प्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकान्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विशेष्यत्वत्त्वं तद्धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीय-तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमतो धूमत्वाद्येव तादृशमवच्छेदकमतो न तत्रातिप्रसङ्ग इति। अधिकञ्चाग्रे प्रपञ्चयिष्यामः।

ननु गुणत्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं, गुण-सामान्याभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेनावयविनि वर्त्तमानतया संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावादत आह, "गुणावृत्ती"ति। गुणावृत्तेरभावः संयोगवति नास्ति, उत्पत्तिकालेऽपि गुणावृत्तिद्रव्यत्वादिजातेः सत्त्वादिति भावः।

ननु इदं संयोगि गुणान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वादित्यत्र गुणावृत्त्यभावो न हेतुसमानाधिकरण इत्यतः संयोग-साध्यक-व्यभिचारिचारिमात्र यादृशाभावमादाय नातिव्याप्ति स्तं दर्शयति "द्रव्ये"ति द्रव्यसमवेतत्वं गौरवेण न प्रतियोगितावच्छेदकं, तथात्वेऽपि वा तदवच्छिन्नाभावो न गुणादौ, सत्ताया स्तत्र सत्त्वादतो "मात्रे"ति। द्रव्यान्यासमवेतत्वं तदर्थः। "व्याप्यवृत्ती"ति तथाच संयोत्व-विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न तस्येति न संयोगत्वस्य परिभाषिकावच्छेदकत्व-च्चतिरितिः भावः।

यत्तु यत्किञ्चिदधिकरणावच्छेदेन व्याप्यवृत्तित्व-निर्व्वचने गौरवादाह "वक्ष्यमाणं वे"ति तथाच सामान्यत एव व्याप्यवृत्तित्वं निवेशनीयमिति भावः शेषं पूर्व्ववदिति, तन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभाव-विवक्षणे संयोगेन साध्यतायां तादृशा-

वच्छेदकाप्रसिद्धेः, तादृश-व्याप्यवृत्त्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य गगनत्वस्य घटत्वादि-विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-तादृशाभाव-प्रतियोगिताया अप्यवच्छेदकत्वात्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्व-विशिष्टसम्बन्धिनश्चाप्रसिद्धेः घटत्वगगनत्वादीनां तादृशावच्छेद-कत्वा-सम्भवादिति दिक्।

इति श्रीमद्भवानन्दीये दीधितिप्रकाशे चक्रवर्त्ति-लक्षणव्याख्या समाप्ता।

अथ प्रगल्भ-लक्षण-प्रकरणे दीधितिः।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्या-वच्छेदक-स्वसमानाधिकरण-साध्याभावत्वकत्वं, यत्-समानाधिकरण-साध्याभाव-प्रमायां साध्यवत्ता-ज्ञान-प्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं, सर्व्वत्र साध्याभावपद-वैयर्थ्यात्। यत्तु सध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमिति-विरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न अनुमित्यविरोधित्व--ज्ञानस्यानुमिति--जनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभि-चारिण्यतिप्रसङ्गात्।

इति दीधितौ प्रगल्भ-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम्।

प्रगल्भ-लक्षण-दीधिति-प्रकाशः ।

प्रगल्भीयं लक्षणमाह "साध्ये"ति। गुणान्यत्वविशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्र जाति-समानाधिकरण-यावदभावानां सत्ता-रूपसाध्य-सामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः "साध्यतावच्छेदका-वच्छिन्ने"ति। तदर्थश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधि-करणे दैशिकविशेषणतया-वृत्तित्वं, तेन समवायेन साध्यतायां ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः, न वा अयं काल-परि-माणवान् प्रमेयत्वादित्यादौ सर्व्वेषामेव साध्याभावानां काले कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरतिप्रसङ्गः। न चैवं कालिकसम्बन्धा-वच्छिन्न-प्रतियोगिताके आकाशाभावस्याभावे साध्ये मेयत्वादि-हेतावतिव्याप्तिः, अत्र साध्याभावस्याकाशाभावात्मकस्य दैशिक-विशेषणतया सर्व्वत्र सत्त्वादिति वाच्यम्। दैशिकविशेषणतया कालभिन्नवृत्तित्वविशिष्टस्य योऽभावस्तस्यापि साध्याभावात्मकस्य कालमात्रवृत्तितया साध्य-सामानाधिकरण्याभावात्। अव-च्छेदकत्वञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वं, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यधि-करण-धर्म्मावच्छिन्नस्य साध्याभावस्य धूम-समानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। "स्वे"ति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेतोर्हेतुतावच्छे-दकसम्बन्धेन यदधिकरणं दैशिकविशेषणतया तद्वृत्तित्वमित्यर्थः। तेन द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वात्, अयमात्माज्ञानात्, जातिमान् सत्त्वादित्यादौ (हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन सत्त्वाधिकरणे स्पन्दादौ वर्त्तमानस्य समवायेन जाति-सामान्याभावस्य यथोक्तसाध्याभावस्य साध्य-सामानाधिकरण्या-

भावात्) (१) नाव्याप्तिः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ विशेषणतया योगोलकावृत्तेरभावस्यापि साध्याभावतया धूम-सामानाधिकरण्याभावादेव नातिव्याप्तिः।

"यत्समानाधिकरणे"ति। यत्समानाधिकरणा ये साध्याभावा स्तत्प्रमासामान्ये इत्यर्थः। तेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्न-साध्याभाव-प्रमायां साध्यवत्त्व-ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। प्रमात्वञ्च यावद्भ्रमभिन्नत्वं, तेनाव्याप्यवृत्तेः साध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्व-भ्रमदशायां व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्याभावत्व-भ्रमदशायां च साध्यवत्त्व-ज्ञान-प्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः। साध्यवत्त्वज्ञान-प्रतिबन्धकत्वञ्च हेत्वधिकरणमात्रवृत्तियर्द्धर्म्मितावच्छेदकं * तदवच्छेदेन यत्साध्यवत्त्व-ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकत्वं, तेन

---

* ननु हेतुतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकसाध्यवत्ताज्ञान-विरोधित्वनिवेशेनैव दोषवारणसम्भवे हेत्वधिकरणमात्रवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नत्व-निवेशो व्यर्थ इति चेन्न वह्निमान् महानसीयवह्नेरित्यादावव्याप्तेः, महानसीय-वह्निमान् वह्न्यभाववान् इत्याकारकज्ञानस्याहार्य्यतया महानसीयवह्निमान् वह्नि-मान् इत्याकारकज्ञानीयप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेरिति। न च साध्यवत्ताज्ञान-प्रतिबन्धकत्वं कामिनीजिज्ञासायां प्रसिद्धं ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव कामिनीजिज्ञा-सात्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं, संयोगाभाववान् संयोगादित्यादौ संयोग-वद्धर्म्मिकसंयोगाभावज्ञानस्याहार्य्यतया तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः। तस्याहार्य्यत्वेन कामिनीजिज्ञासाया अपि तत्प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, कामिनीजिज्ञासा-निष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायामपि अनाहार्य्यत्वस्य प्रविष्टत्वात्। यदि कामिनीजिज्ञासां प्रति आहार्य्यज्ञानस्यापि प्रतिबध्यत्वमङ्गीक्रियते तदा संयोगवान् संयोगाभावादित्यत्रापि व्याप्तिर्बोध्या इति भावः।

(१) ( ) चिह्नमध्यस्थपाठो नास्ति घ पुस्तके।

वह्निमान् धूमादित्यादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमसमानाधिकरणस्यैवाभावस्य ह्रदादौ प्रमायाः साध्यवत्ता-ज्ञान-विरोधित्वेऽपि न क्षतिः। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादेः सम्बन्ध-भेदादेश्च विवक्षणं तत्प्रयोजनञ्च पूर्व्ववद्बोध्यम्। "सर्व्वत्रे"ति तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यत एवाद्यस्य, यत्समानाधिकरण-प्रमात्वावच्छेदेन तादृश-प्रतिबन्धकत्वं, नास्तीत्यत एव द्वितीयस्य समकत्वादिति। *

प्रथमलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यं, द्वितीयलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिमत्ताज्ञानं वाच्यं, इत्यञ्च हेतुसमानाधिकरणघटाभावे तत्प्रमायाञ्च वह्नित्वावच्छिन्नघटस्याप्रसिद्ध्या तत्सामानाधिकरण्यस्य तज्ज्ञान-प्रतिबन्धकत्वस्य चाभावादसम्भव इत्युभयत्र साध्याभावपदम्। अवच्छेकदत्वे चाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावस्याखण्डस्यैव, प्रतिबन्धकत्वे च कार्य्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिमत्ताज्ञानाभावस्य चाखण्डस्यैव निवेशान्नोभयत्र प्रतियोगिपदवैयर्थ्यमिति तु केचित्।

---

* न च द्वितीयलक्षणे साध्याभावपदानुपादाने यत्समानाधिकरणप्रमासामान्यान्तर्गत-सिद्धिरूपप्रमायां अनुमित्यात्मकसाध्यवत्ताज्ञान-प्रतिबन्धकत्व-सत्त्वादसम्भव इति वाच्यं साध्यवत्त्वप्रकारकत्वावच्छिन्न-प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य च सिद्धिरूपप्रमायामसत्त्वात् तस्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकमनुमितित्वमिति भावः।

साध्याभावपदं सार्थकीकृत्य-प्रकारान्तरेण दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति "यत्त्वि"ति "यद्वृत्ती" यन्निष्ठ-तादृशवृत्तित्वसामान्ये। तेन * व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्न-साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारिहेतुनिष्ठस्याविरोधित्वेऽपि न क्षतिः। विरोधित्वञ्च ज्ञाननिष्ठ-विरोधितायां विषयतयाऽवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणत्वम्। व्यभिचारिहेतुनिष्ठ-केवलवृत्तित्वस्यातथात्वात् "साध्याभाववती"ति। न चैवमपि व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्याभाववद्वृत्तित्वेनैव विरोधितया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यातथात्वादिति वाच्यं, एतस्य दूषणस्य स्वयमेवोद्भावनीयत्वादिति।

व्यभिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वेनासाधकत्वानुमितेर्जननादनुमितिसामान्य-विरोधित्वं न सम्भवतीत्यत आह, "प्रकृते"ति, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यकतत्साधनकानुमितिकारणीभूतज्ञानविरोधित्वमित्यर्थः। तेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववति धूम इति ज्ञानस्य समवायेन वह्न्यनुमिति-विरोधित्वेऽपि व्यभिचारधियोऽनुमित्यविरोधित्वेऽपि न क्षतिः।

यत्तु अनुमिति-विरोधित्वम् अनुमिति-प्रतिबन्धकत्वं तच्च न व्यभिचारे इत्यतः "प्रकृते"ति विशेषणं, तथाचानुमितिकारणीभूतज्ञान-प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं प्रकृतानुमिति-विरोधित्वम् तथाच (१) भ्रम-भिन्न-साध्याभाववति हेतुरित्याकारक-यद्धेतुविषय-

---

* सामान्यपदोपादानेनेत्यर्थः।

(१) पवञ्च इति घ पुस्तके।

कज्ज्ञानसामान्ये अनुमितिकारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावस्तत्त्वं फलितोऽर्थः, तेन घटाभाववद्वृत्तिर्हेतु(१)रिति ज्ञानस्य घटानुमिति-विरोधित्वादसम्भव इत्यतः "साध्याभाववती"ति। विशेषणान्तरप्रयोजनञ्च पूर्ब्बवदिति। तन्न एवमपि साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुर्घटाभाववद्वृत्तिश्चेति ज्ञानस्य घटानुमिति-विरोधित्वेनासम्भवात्। न च साध्याभाववद्वृत्तित्वं (२) न प्रतिबन्धकतायां विषयतयावच्छेदकं, * साध्याभाववद्वृत्तित्व (३) मेव यत्र घटानुमितौ (४) हेतुतावच्छेदकं तत्र तथात्वस्यापि सम्भवात्। न च तत्रावच्छेदकताया न पर्य्याप्ति(५)रिति † वाच्यं तथा सति केवलवृत्तित्व-विशिष्टहेतौ तत्पर्य्याप्त्यभावेन साध्याभाववती(६)त्यस्य उक्तव्यावृत्ति-दानस्यासङ्गतिरिति दिक्।

"अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्ये"ति, अनुमिति-विरोधित्वम् अनुमिति-कारणीभूतज्ञान-विरोधित्वमित्युक्तं तत्कारणञ्च प्रकृतव्याप्तिज्ञानं, तद्विरोधि च न साध्याभाववद्वृत्तित्व-ज्ञानं, वह्निप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने सत्यपि उक्तव्याप्ति-ग्रहात्, किन्तु

---

* तथाच तादृशप्रतिबन्धकतायां विषयतयाऽवच्छेदकत्वाभाववत्तादृशवृत्तिमद्धेतुत्वं तत्त्वमिति लक्षणं कर्त्तव्यमिति भावः।

† तथाच पर्य्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकत्वाभावो वक्तव्य इति भावः।

(१) हेतुरित्यत्र मेयत्वमिति घ पुस्तके।

(२) वृत्तिहेतुमिति घ पुस्तके।

(३) वृत्तिहेत्व इति घ पुस्तके।

(४) घटानुमिति इति घ पुस्तके।

(५) अवच्छेदकतायामपर्य्याप्ति इति घ पुस्तके।

(६) केवलसाध्याभाववती इति ग पुस्तकयोः।

अनुमिति-विरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं * तथा (१) तथाच-तादृशविरोधित्वघटितलक्षणकरणे असम्भवः, सद्धेतौ प्रकृतानुमितिविरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावात्, इतरथा तु व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति भावः † ।

यदि चानुमितिपदं प्रकृतव्याप्त्यनुमितिपरं तच्च साध्याभाववदवृत्तिर्हेतुरित्याकारकं, तथाच यद्धेतुनिष्ठतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्ये साध्याभाववदवृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञान–विरोधि-ज्ञान-विषयतावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वं व्याप्तिरित्यर्थः क्रियते तदा नायं दोष इति स्मर्त्तव्यम् ।

इति श्रीमद्भवानन्दीये दीधिति-प्रकाशे प्रगल्भ-
लक्षण-व्याख्या समाप्ता ।

अथ मिश्र-लक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्प्रजातीया

---

* साध्याभावावृत्तित्वं अनुमिति-विरोधि इत्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः ।

† अयं भावः तादृशानुमिति-विरोधित्वाभावस्य व्याप्तित्वे एतादृशव्याप्तिज्ञानमेवानुमिति-कारणं वाच्यं एवञ्च धूमवान् वह्नेरित्यादौ सर्व्वत्र व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः वह्निनिष्ठतादृशवृत्तित्वे अनुमितिकारणीभूतैतादृशानुमित्यविरोधित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वाभावसत्त्वात्, एतादृशानुमित्यविरोधित्वरूपव्याप्तिज्ञानं प्रति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभावादित्यर्थ इति ।

(१) तथा इति नास्ति ग पुस्तके ।

ये तत्तदधिकरण-वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वं, साजात्यञ्च समानासमानाधिकरण--धर्म्मावच्छिन्न–प्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण, साध्याभावञ्च पूर्व्वोक्त-द्वितीय-रीत्या प्रत्येतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो वा, तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यास्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः। तद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वोध्यः, तेन साध्याभाववद्व्यक्तिविशेष-वृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादि-विशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः। अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं वोध्यं, तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः। इत्थञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानो ग्राह्यः, तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः।

मिश्र-लक्षणे दीधिति-प्रकाशः।

मिश्रलक्षणमेव परिष्कृत्य दर्शयति "केचित्त्वि"ति। साजात्यं

सादृश्यं, तच्च तद्वृत्तिधर्म्मवत्त्वं, (१) तादृशधर्म्म एव तृतीयार्थेऽन्वेति, तृतीयार्थस्याभेदः धान्येन धनवानितिवत्, तथाचाह्लादकत्वेन चन्द्र-सदृशं मुखमित्यत्राह्लादकत्वाभिन्नचन्द्रवृत्तिधर्म्माश्रयो मुखमिति शाब्दबोधः। एवञ्च तादृशान्यतररूपेण यावत्साध्याभाव-सजातीया इत्यत्र तादृशान्यतररूपाभिन्नयावत्साध्याभाववृत्तिधर्म्म-वन्त इत्यर्थः। तथाच व्यतिरेकि-साध्यकेऽव्याप्तिस्तत्र तादृश-यावत्साध्याभाववृत्त्यन्यतररूपस्याप्रसिद्धेरतः "प्रत्येक"मिति। तेन तत्तदभावानां प्रातिस्विकरूपेण साजात्य-निरूपकता लभ्यते। यावतामभावानां प्रत्येकनिरूपितं यत्साजात्यं तद्वान् न कोऽप्यभावो व्यतिरेकि-साध्यके इत्यत"स्तत्त"दिति। तेन प्रत्येक-वृत्तित्वाभावस्य प्रत्येकसाध्याभावसाजात्यं लभ्यते। तदधिकरणेत्यत्र केवलेन तत्पदेन यावत्त्वविशिष्टसाध्याभावानुकर्षेण (२) वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्ह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां तत्तद्ह्रदमात्रवृत्तीनां यावतामधिकरणमप्रसिद्धम् अत"स्तत्तदधिकरणे"ति, यावत्पदादाने व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-साध्याभाव-सजातीयस्य तद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य (३) व्यभिचारिणि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति तदुपात्तम्। समानाधिकरण धर्म्मावच्छिन्न साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यापि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव-सत्त्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः "सजातीया" इति, तस्याप्यभाव-

---

(१) तद्गतधर्म्मवत्त्वं इति ग पुस्तके।

(२) अनुकर्षणे इति घ पुस्तके।

(३) साध्याभावसजातीयतद्वृत्तित्वाभावस्य इति घ पुस्तके।

त्वादिना सजातीतत्वात्तथैवातिव्याप्तिरत आह "साजात्यञ्चे"ति, "समाने"ति, समानञ्चासमानञ्च समानासमाने, ते अधिकरणे ययोस्तौ समानासमानाधिकरणौ तौ च तौ धर्म्मौ च ताभ्यामवच्छिन्ने (१) प्रतियोगिते (२) ययोरभावयोस्तत्त्वमित्यर्थः। तेन साध्याभावनिष्ठं यत् स्वप्रतियोगिता-समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-स्वप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावे लभ्यते। स्वप्रतियोगिता-समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च स्वप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका ये ये तत्तद्भेदकूटवत्त्वं, एवं स्वप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च स्वसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका ये ये तत्तद्भेदकूटवत्त्वं, तेन न स्वत्वाननुगमः, समनियताभावैक्यमते सर्व्वस्यैव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य समवायावच्छिन्नाकाशाद्यभावात्मक-समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावाभिन्नतया तद्भेदकूटवदभावस्याप्रसिद्धेः (३) समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणम्। वस्तुतस्तु समनियताभावैक्यमते आकाशाभावत्वाकाशाभावभिन्नत्वान्यतररूपेण सजातीयत्वमेव वाच्यं, लाघवादिति ध्येयम्। "पूर्व्वोक्तद्वितीये"ति, प्रथमरीतौ तु वक्ष्या-

---

(१) अवच्छिन्ना इति ग पुस्तके।

(२) प्रतियोगिता इति ग पुस्तके।

(३) चरमे इति अधिक पाठः घ पुस्तके।

काशोभयाभावस्य जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य तादृशस्य सजातीयो यस्तद्वृत्तित्वाभावस्तस्य धूमादावभावादसम्भव इति भावः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वस्य अभावस्य च विवक्षणे स्वाधिकरीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यभाव-प्रतियोगिताया दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वं तत्त्वं व्याप्यवृत्तित्वं बोध्यं, तेन (१) संयोगेन साध्यतायां व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव सर्व्वाधिकरणावच्छेदेन व्याप्यवृत्तितया तज्जातीयतद्वृत्तित्वाभावस्य व्यभिचारिणि-सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । तद्वृत्तित्वाभावोऽपि व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरण-वृत्तित्वस्याभावो बोध्यः । तेन वह्निमान् धूमात् संयोगि (२) एतत्त्वादित्यादौ वह्न्यभावस्य संयोगाभावस्य (३) च जले गुणादौ च व्याप्यवृत्तेः केवलान्वयितया तद्वृत्तितात्व-व्यापकप्रतियोगिताकस्य सजातीयाभावस्य (४) धूमादावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । व्यापकताघटकसम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तु व्याप्यवृत्तित्वं यत्किञ्चिद्व्यक्ति-वृत्तित्वान्तर्भावेण न वाच्यं, धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोलोकान्यत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तेः सजातीयो यस्तद्वृत्तित्वाभावस्तस्य वह्नावसत्त्वादेवातिव्याप्त्यनवकाशात् । ननु कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावस्याभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः उक्तसाध्याभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तेरधिक-

(१) तेन इत्यत्र अतः इति ग पुस्तके ।

(२) कपिसंयोगि इति ग पुस्तके ।

(३) कपिसंयोगाभावस्य इति ग पुस्तके ।

(४) सजातीयस्याभावस्य इति ग पुस्तके ।

रणे आत्मत्वस्य वृत्तेरत आह "प्रतियोगी"ति, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूत-यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वञ्चेह प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वम्। ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ आत्मत्वाद्यभावरूपस्य तादृशसाध्याभावस्य काले कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट-तदधिकरणमाकाशाद्येव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेति। वह्निमान् धूमादित्यादौ तद्धूम-संयोगस्य वह्निव्यापकतावच्छेदक-तद्धूम-संयोगाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गुणसामान्याभावत्वरूप-यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणे धूमस्य वृत्तेरव्याप्तिरतः साध्य-व्यापकतावच्छेदकीभूतेति, गुणसामान्याभावत्वस्य वह्नि-व्यापकतावच्छेदकत्वाभावान्न तत्र दोषः। सर्व्वस्यैवाभावस्य यत्किञ्चिद्यत्क्य-(१)धिकरण-वृत्तित्वविशिष्ट-स्वाभाव(२) पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-स्वाभावात्मक (३) तादृश-प्रतियोग्यधिकरण-वृत्तित्वात्, तादृशाभावाप्रसिद्धेरतो यत्किञ्चिदिति। केवलान्वयिसाध्यके सर्व्वस्यैव तादृशाभावस्य साध्य-व्यापकतावच्छेदक-प्रमेयत्वत्वाद्यवच्छिन्न-समानाधिकरणत्वात्(४) प्रतियोगितावच्छेद-

(१) व्यक्ति इति नास्ति ग पुस्तके।

(२) वृत्तित्वविशिष्टाभावाभाव इति घ पुस्तके।

(३) वृत्तित्वविशिष्टाभावाभावात्मक इति घ पुस्तके।

(४) सामानाधिकरण्यात् इति ग पुस्तके।

केति। प्रतियोगिपदोपादानमपि एतदर्थमेव अन्यथा घटादि-निष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-वाच्यत्वत्वावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वात्, सर्व्वाभावानामप्रसिद्ध्यापत्तेः (१)। अत्रच यत्प्रतियोगिताव्यक्तेर्यद-वच्छेदकं तदवच्छिन्न-तत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरण-वृत्तित्वं बोध्यं, तेन समनियताभावैक्य-नये ज्ञेयत्वत्वेन घटाभावस्यापि घटत्वेन ज्ञेयत्वाभावाभिन्नतया सर्व्वस्यैवाभावस्य ज्ञेयत्वत्वरूपताट्टश-प्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्न-ज्ञेयत्वरूप-प्रतियोगि-समानाधिकरण-त्वात् केवलान्वयिसाध्यके नाप्रसिद्धिः। इत्थञ्च ज्ञेयत्वत्वावच्छिन्न-घटानधिकरणत्वं चक्रवर्त्ति-लक्षणोक्त-दिशा बोध्यम्(२)। ताट्टश-(३) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वन्तु न वाच्यम्(४)। एतदभाव-भिन्नं प्रमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः, अभाव-मात्राधिकरणकाभावस्यातिरिक्तस्यानवस्थाभयेनानङ्गीकारेण, तत्रै तदभावभेदाभावस्यैतदभावात्मकतया ताट्टश-प्रतियोगितावच्छेद-कावच्छिन्न-सामानाधिकरण्य(५)नियमेन व्यधिकरण-धर्म्मावच्छि-न्नाभावस्यैव ताट्टशप्रतियोगि-व्यधिकरणतया तत्सजातीय-तद्वृत्ति-त्वाभावस्य प्रमेयत्वे सत्त्वादिति। अस्मद् विवक्षणे तु एतदभाव-भेदानधिकरण-वृत्तित्वविशिष्टैतदभाव-भेदाभाववानेतदभाव एव तद्वृत्तित्वाभावस्य प्रमेयत्वेऽसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति।

---

(१) सर्व्वेषामभावानामप्रसिद्ध्यापत्तेः इति ग पुस्तके।

(२) बोध्यमित्यत्र अवसेयं इति ग पुस्तके।

(३) न च ताट्टश इति ग पुस्तके।

(४) भिन्नत्वं वाच्यं इति ग पुस्तके।

(५) समानाधिकरणत्व इति ग पुस्तके।

केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-भावरूप-प्रतियोगि-समानाधिकरणं यद्यत्तत्तद्भिन्नत्वं तद्वाच्यम् (१)। ज्ञानवान् आत्म-महाकालान्यतरत्वादित्यादौ आत्मत्वाभावानां काले प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्, द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्व,-कालत्व--प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वान्यतराभाव एव * तादृशसाध्याभावस्तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेति, समनियताभावैक्यनये गोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन प्रमेयाभाव-समनियततया द्रव्यत्वाभावादेरपि गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभाव-समनियततया ज्ञेयत्वत्वेनाकाशाभावस्यापि आकाशत्वेन ज्ञेयत्वाभाव-समनियततया तत्तत्प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात् प्रतियोगि-समानाधिकरणभिन्नाभावाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति। सर्व्वस्यैवाभावस्य पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टाभावाभावात्मक-स्वप्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात् भावेति, आकाशाभावत्वेन घटाभावस्यापि ज्ञेयत्वत्वेन घटाभावाभिन्नतया सर्व्वस्यैव व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्य ज्ञेयत्वत्वावच्छिन्नभाव-समानाधिकरणत्वात् केवलान्वयिनि-तादृशाभावाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगीति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावोपि भाव-

---

* द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्तु जन्यगुणे कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरण इति तदपेक्ष्यान्यतराभावानुसरणम्, अन्यतराभावस्तु न जन्यगुणे, तस्य जन्यत्वेन कालत्वविशिष्टत्वादिति भावः।

(१) तद्वाच्यमित्यत्र वाच्यमिति ग पुस्तके।

भिन्नो वाच्यः (१) तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्धूमसंयोगाभावाभावस्य तत्तद्धूमसंयोगस्य निरुक्तप्रतियोगि-व्यधिकरणत्वशालिनोऽधिकरणवृत्तित्वाभावस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, कपिसंयोगाभावभिन्नं मेयत्वादित्यादौ पूर्व्वोक्तरीत्याकपिसंयोगाभावभेदाभावस्य कपिसंयोगाभावात्मकतया तस्य च कपिसंयोगरूपताद्दशप्रतियोगि-समानाधिकरणतया तद्भिन्नत्वाभावेनातिव्याप्तेर्व्वज्रलेपायितत्वात् । आकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः, तत्राकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वशालिनोऽधिकरणे आत्मत्वादेर्वृत्तेरिति दिक् ।

साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन वह्न्यभाववति धूमादेर्वृत्तावपि न क्षतिः । इत्थञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतापि तेनैव सम्बन्धेन वाच्या, तेन कालिकसम्बन्धेन वह्निव्यापकस्य घटस्य संयोगेनाभाववति धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः । अतएव प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वं व्यापकतायां निवेश्य कपि-संयोगाभावादेरपि व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावत्वमुपपाद्य पुनस्तद्वारणार्थं व्याप्यवृत्तीत्यादिविशेषणं "प्रक्षालनाद्धी"ति न्यायमनुसरतीति प्रत्युक्तम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वगर्भतां विना संयोगेन व्यापकत्वस्य (२) दुर्व्वचत्वात् संयोगेन साध्यतायामव्याप्तेः ।

---

(१) वाच्यः इत्यत्र ग्राह्यः इति ग पुस्तके ।

(२) व्यापकत्वस्यैव इति ग पुस्तके ।

केचित्तु व्यापकताघटकसम्बन्धेनाभावो वक्तव्यः, एवञ्च सम्बन्धभेदेन (१) व्यापकता न निवेशनीयेत्याहुः। साध्याभावस्याधिकरणतायाञ्च सम्बन्धभेदो न निवेशनीयः, कालः काल-परिमाणवान् कालत्वादित्यादौ, कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ च हेत्वधिकरणस्य कालस्य कालिकतया तादृशसाध्याभावात्मक (२) कालपरिमाणाभावाधिकरणत्वेऽपि आत्मनोदैशिकतया तादृशसाध्याभावात्मकाकाशाभावाधिकरणत्वेऽपि काले आत्मनि च तादृशाभावद्वयस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्ववैशिष्ट्याभावान्नाव्याप्तिरिति अलमतिविस्तरेण।

साध्याभावत्वरूपेणाभाव-प्रवेशे निर्व्वह्निवृत्तित्वाभावस्य साध्यभाववद्वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात् समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्य धूमादावभावादाह "तत्तदि"ति। तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापिका व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताका इत्यर्थः। "व्यक्तिविशेषे"ति, धूमाभाववज्जलवृत्तित्वस्य वह्नावसत्त्वादित्यर्थः। तत्तदयोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्तदयगोलकमात्रवृत्तेः साध्याभावस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावस्य वह्न्यादाव-

(१) सम्बन्धविशेषेण इति ग पुस्तके।

(२) तादृशसाध्याभावात्मक इति नास्ति घ पुस्तके।

सत्त्वादतिव्याप्तेरभावादाह "पार्थिवे"ति । पार्थिवत्वविशिष्टं (१) यन्निर्धूमवृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति वह्नेस्तैजसत्त्वादिति भावः । "व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नेत्यस्य व्यावृत्तिमाह "द्वित्वाद्यवच्छिन्ने"ति । निर्धूमवृत्तित्व-धूमवद्वृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्न-विरहस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-विषमव्यापकप्रतियोगिताकस्य, निर्धूमवह्न्यधिकरणवृत्तित्व-निर्धूमवह्न्यनधिकरणवृत्तित्वोभयाभावस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-समनियतप्रतियोगिताकस्य वह्न्यादौ सत्त्वादित्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभावोऽपि व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः । तेन संयोगात्मकवृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तेः पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवृत्तित्वाभावस्य च व्यभिचारिणि सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न च ह्रदवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वसामान्यस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वह्नौ (२) सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं – स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्म्मेणानवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तस्यास्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणात्तादृशी च प्रतियोगिता स्वान्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्ना स्वव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्ना च भवतीति, न एतादृशाभावमादाय दोषः । "वृत्तावपी"ति, इदञ्च सम्बन्धसामान्येन वृत्तित्वाभावविवक्षणेऽव्याप्तिरभिहिता, यदि च सम्बन्धत्वं नैकमिति यत्किञ्चित् सम्बन्धेनैव तादृशवृत्तित्वाभावो विवक्षणीयइत्युच्यते तदा व्यभि-

---

(१) विशिष्टमित्यत्र विशेषितमिति ग पुस्तके ।

(२) वह्न्यादौ इति ग पुस्तके ।

चारिण्यतिव्याप्तिरेव द्रष्टव्या। "इत्यञ्च" हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षणे च, "वर्त्तमानः" व्याप्यवृत्तितया वर्त्तमानः, तेन संयोगेन द्रव्यसामान्याभावस्य द्रव्यवृत्तेर्व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे गुणादौ संयोगेन वृत्तेरसिद्धावपि न क्षतिः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वस्याभावस्य च विवक्षणे तु वह्निमान् धूमादित्यादौ जातित्वावच्छिन्नाभावो न लक्षणघटकः संयोगेन द्रव्यसामान्याभावस्य च(१) तथात्वेऽपि उत्पत्तिकालावच्छेदेन तस्य द्रव्य-वृत्तितया व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरण-पर्य्यन्तानुसन्धानेनैवा(२)व्याप्तिनिर्णयः(३) सम्भवतीति तदुपेक्ष्याह "जातिमानि"ति। समवायेन साध्यतायामेवोक्ताभावमादायाप्रसिद्धिर्यद्यपि, तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धि-प्रतिपादनाय जातित्वरूपेण साध्योल्लेखः। इत्यञ्च जातिमान् सत्त्वादित्यादौ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणसमन्वयः (४)।

ननु द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टस्यानतिरिक्ततया द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वेन तदभावासत्त्वात्। न चैवं गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्ता गुणवृत्तिरिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेदेन गुणवृत्तित्वस्य सत्तायामभा-

(१) च इति नास्ति ग पुस्तके।
(२) अनुधावनेनैवा इति ग पुस्तके।
(३) निश्चयः इति ग पुस्तके।
(४) लक्षणसङ्गतिर्बोध्या इति ग पुस्तके।

वात् तादृशविशिष्टे अवच्छेदकत्वानवगाहिप्रत्ययस्य चेष्टत्वादत आह यद्वेति।

दीधितिः।

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम्। साधनस्य तादृशाभाव-प्रतियोगित्वं, तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम्। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्तादेर्गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक–तादृशाभाव-प्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः, ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च, प्रमेयत्व-व्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः। यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः-प्रत्येकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः।

इति दीधितौ मिश्र-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम्।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तादृशा"व्याप्यवृत्तयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-व्यधिकरणा वा "साध्याभावाः" साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावाः "तेषा"-मिति, तस्य च तस्य च तस्य च तेषामिति, स्वरूपैकशेषेण तत्तद-भाव-सजातीयत्व-लाभः । अत्रापि यावत्प्रत्येकतत्तत्पदानां, व्याप्य-वृत्तित्वस्य, द्वितीयरीत्या साध्याभावस्य च प्रयोजनं पूर्व्ववद्बोध्यम् । धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाव-व्यापकस्य वह्नित्वेन घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वेन (१) वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति वह्नेः(२)व्यापकत्वात् अतिव्याप्तिरतः "सजातीयस्ये"ति, धूमाभाव-सजातीयस्य तत्समानाधिकरणस्य(३) वह्न्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वेन वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो "व्यापकीभूतस्ये"ति । व्यापकत्वन्तु तदभावमात्रवृत्तिधर्म्मेण, दैशिकविशेषणतया च बोध्यं, तेन वह्न्यभावस्य अभावत्वादिना धूमाभाव-व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः, न वा महाकालभिन्नः कालत्वादित्यत्र कालत्वाभावस्य कालिकतया महाकाल-भेदाभाव-व्यापकत्वेऽपि क्षतिः । संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया(४) धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्न्यभावस्यापि धूमाभाव-व्यापकत्वात्, रूपवान् कपि-संयोगादि-

---

(१) प्रतियोगितावच्छेदकेन इति ग पुस्तके ।

(२) वह्नेरिति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) तत्समानाधिकरणस्य इति नास्ति ग पुस्तके ।

(४) अव्याप्यवृत्तितामते इति ग पुस्तके ।

*Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	Rs. 1	14
*Mīmāṁsā Darçana, Fasc. 10–19 @ /10/ each	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1–6 @ /10/ each	3	12
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each ...	6	14
Nyayabinduṭikā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6; Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	5	0
Padumawati, Fasc. 1--5 @ 2/	10	0
*Pariçiṣta Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Prākṛta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1--6; Vol. III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-2	2	8
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7--10; II, 1-6; III, 1--7; IV, 1--6; V, 1–8, @ /10/ each	19	6
Samaraieca Kaha. Fasc. 1-2, @ /10/	1	4
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1–4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1–3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	12	0
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Srauta Sutra Latyayan, Fasc. 4-9 @ /10/ each	3	12
,, ,, Asbalayana, Fasc. 4-11 @ /10/ each	5	0
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
,, Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27–45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10–19 @ /10/ each	6	4
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2–10, Vol. III, Fasc. 1–2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1--5, Part IV. Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each ...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II. Fasc. I @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-2	2	8
Tibetan Series.		
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiñ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Rtogs *brjod dpag hkhri* S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1--7; Vol. II. Fasc. 1--6 @ 1/- each	13	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	14	0
Arabic and Persian Series.		
'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1--13 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--3 @ 1/- each	3	0
Āīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7, Vol. II, Fasc. 1--5, Vol. III, Ditto Index to Vol: 2. Fasc. 1--5, @ 2/- each	36	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	17	8
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each	11	14

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... ... Rs. 5 10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each 2 0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each 3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each 31 8
Farhang-i-Rashīdi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each 21 0
Fihrist-i-Ṭūsi. or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ... 4 0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, Fasc. 1--9 @ /10/ each 5 10
Ditto of Āzādi, Fasc. 1--4 @ /10/ each 2 8
History of Gujrat 1 0
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ... 0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each 7 8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each 1 14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each 51 0
Ma'āsir-i-' Ālamgīrī, Fasc. 1--6 @ /10/ each 3 12
Maāsir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each 35 0
Maaseri Rabinsi, Part 1, Fasc. 1. ... ... 2 0
Maghāzi of Wāqidī, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1--15 @ /10/ each 9 6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes ; Vol. III. Fasc. 1 @ 1/ each 16 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1--19 @ /10/ each 11 14
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/ 0 10
Niẓāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each 1 8
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott 5 0
Riyāẓu-s-Salātīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/ 5 0
Tabaquāt-i-Nāṣirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each 14 0
Ditto Index 1 0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī of Ẓiyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each ... 4 6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1--6 @ /10/ each ... 3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each 3 0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/ 1 0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each 10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Assiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Materials for Flora of the Malayan Peninsula, by Sir Geo. King. and J. S. Gamble (Extra No. *J. A. S. B.* Vol. 14, & fasc. 1) ... 4 0
   Do Do (Extra No. J. A. S. B. Vol. 14 & Fasc. 2.) ... 3 0
   A Grammar and Dictionary of Kanawari, the Language of Kanawar in the Bashahr state, Punjab, compiled by Pandit Tika Ram Joshi, and edited by H. A. Rose. (Ex. No. Jl. broc. Vol. 5. 1909.) ... 3 0
   An Introduction to the Maillicli Dialect of the Bihari Language as spoken in North Bihar by Dr G. A. Grierson. Second Edition, Part I, Grammar. (Ex. No. Jl. broc. Vol. 5, 1909.) 5 0
   Sea Fishing (A lecture, by Dr Travis Jenkins). 0 8
6. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
7. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, Part I, A to E ; Part 2, F to M. Part 3, N to R 6 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I--III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
10. Kaçmīraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
11. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P. 24-12-10.

Vol. 1
pt. 3

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1266.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

TATTVACINTAMANI DIDHITI PRAKASA

BY

BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURUCHARANA TARKADARSHANATIRTHA

Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC. III.

Calcutta,

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.

5, Nandakumar Choudhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

•Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6–14 @ /10/ each		5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each		14	6
Aitereya Lochana.		2	0
•Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2–5 @ /10/ each		2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-		1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each		1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each		0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II. Fasc. 1–7 @ 1/ each		15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I. Fasc. 1–2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each		1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-3 @ /10/ each ...		3	12
*Bhāmatī, Fasc. 4–8 @ /10/ each		3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...		4	6
Baudhyostatrasangraha		2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1–4 @ /10/ each		2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1–6 @ /10/ each		3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3		1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each		3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/		3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1--14 @ /10/ each		8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25; Vol. III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...		36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8. @ 1/4/ each		2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/		1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each		8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12–17 @ /10/ each		3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each		10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc 1–3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1--2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1–7 @ /10/ each		4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each		3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each		3	2
Ditto Vol. II. Fasc. -2 @ 1/4/ each		2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista		2	0
Ditto Grihya Sangraha		0	10
Haralata		1	14
Karmapradiph, Fasc. I		1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1–7 @ /10/ each		4	6
Kātantra, Fasc 1–6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ 1/4/ each		17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3–9 @ /10/ each		4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each		3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1–11 @ /10/ each		6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each		19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4		1	4
Manuṭīkā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–9 @ 1/- each		9	0

त्वादौ च कपि-संयोगाभावस्यापि रूपाभाव-व्यापकत्वादतिव्याप्ति-रतो "व्याप्यवृत्ती"ति । अत्र तादृशाभावस्य हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकधर्म्मेण हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं बोध्यम् । तेन स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावस्य संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभिन्नस्य केवलान्वयिनो धूमाभाव-व्यापकतया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-वह्नित्वेन वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति संयोगेन, संयोगावच्छिन्न-तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-द्रव्यत्वत्वेन समवायेन च व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः । हेतोर्व्याप्यतापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या, तेनायमात्मा ज्ञानादित्यत्र विषयतासम्बन्धेन हेतुतायाम् आत्मविषयकज्ञानत्वेन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानं प्रति विषयतया व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः ।

केचित्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतो यो धर्म्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन व्यापकता बोध्या । यत्तदिति करणात् स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावस्य संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदक (१) संयोगेन वह्नेर्व्यापकत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

"तादृशे"ति, तादृश साध्याभाव-व्यापकीभूत-सजातीय-व्याप्यवृत्त्यभाव-प्रतियोगित्वमित्यर्थः । "तदवच्छेदकत्व"मित्यत्र तत्प-

(१) अवच्छेदकीभूत इति ग पुस्तके ।

देन (१) अव्यवहितोक्त-प्रतियोगित्व-परामर्शः। लक्षणयोः क्रमेण दोषमाह "द्रव्य"मित्यादिना, "तादृशाभावे"ति, द्रव्यत्वाभाव-व्यापक-सजातीय-व्याप्यवृत्त्यभावेत्यर्थः। समवायेन प्रमेय-सामान्याभावस्य (२) प्रमेयत्वमपि तादृश(३)प्रतियोगितावच्छेदकमत "स्तादृशे"ति, प्रकृत-साध्याभाव-सजातीयाभाव-प्रतियोगितेत्यर्थः। अतएव केवलान्वयि-साध्यक-पर्य्यन्तानुधावनम्। तत्र व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नस्यैव साध्याभावस्य सम्भवात् प्रमेयत्व-व्यधिकरण प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्धा प्रमेयत्वस्य तथानवच्छेदकत्वात् इति भावः। न च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्यात्माऽवृत्तितया तत्सम्बन्धमवच्छेदकी(४)कृत्य प्रमेयत्वेनात्मा नास्तीति प्रत्यय-विषयीभूतमभावमादाय प्रमेयत्वस्यापि व्यधिकरणतयाऽवच्छेदकत्वमिति वाच्यं, हेतुतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्, (५) अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ विषयितया वह्नित्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेरभावस्य धूमाभाव-व्यापकस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यतिव्याप्तेः, "प्रमेया"दित्यत्र तु तादृशः सम्बन्धो विषयत्वीय-स्वरूपसम्बन्धः, न च तेन सम्बन्धेन प्रमेयत्वं तथेति भावः।

सजातीयादि-पदपरित्यागेन लघु-लक्षणमाह "यद्वे"ति,

(१) तत्पदेनेत्यत्र तदा इति पाठः ग पुस्तके।

(२) सामान्याभावे इति घ पुस्तके।

(३) तादृश इति नास्ति ग पुस्तके।

(४) सम्बन्धं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकी इति घ पुस्तके।

(५) वाच्यत्वादिति इति घ पुस्तके।

"तादृशाः" साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाः, "साध्याभावा" इति स्वरूप-कथनम्, अत्र च व्याप्यवृत्तित्वमपि त्याज्यं, निष्प्रयोजनकत्वात्। व्यतिरेकिसाध्यके यावत्साध्याभावीय-प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्रसिद्धेराह "प्रत्येक"मिति, अत्र च तादृशाभावस्य साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदक(१)धर्म्मेण तेनैव सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं बोध्यं, तेन कालत्व-प्रकारक प्रमा-विषयो द्रव्यत्वादित्यत्र कालिक-सम्बन्धेन प्रमेयत्वाभावस्य स्वरूप-सम्बन्धावच्छिन्न-साध्याभाव-समनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-प्रमेयत्वत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्व-व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः, प्रमेयत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूत-स्वरूप-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न वा अयं घट एतद्घट-पटान्यतरत्वादित्यत्र तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-घटत्वत्वादिना कालिकतया हेतु-व्यापकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूत-समवाये(२)नाव्यापकत्वात्। इत्थञ्च तादृश-साध्याभावः, तादृश-साध्य-व्यापकत्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि, संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-द्रव्यत्वत्वेन संयोगेनाव्यापकत्वेऽपि च न क्षतिः।

केचित्तु स्व-प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्य-व्यापकता,

---

(१) तदवच्छेदकेन इति ख पुस्तके ।

(२) समवायसम्बन्धे इति ख पुस्तके ।

तेन संयोगेन द्रव्यत्वाभाव-निरासः। यत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकं यत्तेन धर्म्मेण तेन सम्बन्धेन च हेतुं प्रति व्यापकता-बोध्या, तेन कालत्व-प्रकारक प्रमा विषयो द्रव्यत्वादित्यादौ पूर्व्वोक्त-रीत्या नातिव्याप्तिरित्याहुः।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे मिश्र-लक्षण-व्याख्या समाप्ता।

अथ सार्व्वभौम-लक्षण-प्रकरणे दीधितिः।

परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः, येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वमपि बोध्यं, तेन व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-वह्न्यभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। साध्याभावश्च पूर्व्ववद्बोध्यः, तद्वद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्व-व्यापक-तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकः, तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववद्वृत्तित्व-वृत्तिना वा धर्म्मेणानवच्छिन्न-प्रतियोगिताको बोध्यः। तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो वह्नि-सामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छि-

न्न--वह्न्यभावाधिकरणीभूत--महानस--वृत्तित्वादेरभाव-स्तस्य धूमादौ, स्व-निष्ठ-साध्याभाववद्वृत्तित्व-विरहस्य हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः।

दीधिति-प्रकाशः।

सार्व्वभौम-लक्षणे समुदाय-पदादाने तत्तद्दोषाणामलग्नकतेत्याशयेन समुदाय-पदानन्तर्भावेन (१) तल्लक्षणमाह "परेत्वि"ति। साध्याभाववद्वृत्तित्वञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यस्य पूर्व्वोक्तत्वात्तदनुक्त्वा वृत्तिमद्वृत्तित्वस्य व्याख्यान-सम्वलितं प्रयोजनमाह "येने" त्यादिना, (२) यावत्पदानाने अतिव्याप्तिरेव (३)। अत्र वृत्तिमत्पदादाने असम्भवो नास्ति, तादात्म्य-सम्बन्धेन विषयिता-सम्बन्धेन च हेतुतायां व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न तादृश-साध्याभाववद्वृत्तित्व-त्वव्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्यैव सम्भवात्, तादात्म्येन विषयितया च सर्व्वस्यैव वृत्तिमत्त्वादिति ध्येयम्। जात्यादावित्यनेन सम्बन्धान्तरेण वृत्तिमन्निष्ठत्वं तदभावस्य दर्शितम्। "पूर्व्वव"दिति, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्य-वृत्तिः, प्रथम-रीत्या वह्निमान् धूमादित्यादौ सत्तावत् द्रव्यत्वादित्यादौ च तार्णतार्णोभयत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य (४)

(१) येनैव इति घ पुस्तके।

(२) येनेत्यादिनेत्यत्र येनेति इति पाठः घ पुस्तके।

(३) यावत्पदादाने अतिव्याप्तिरेव इति नास्ति ग पुस्तके।

(४) वृत्तित्वस्य इति घ पुस्तके।

पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभाववद्वृत्तित्वाभावस्य (१) च धूमे द्रव्यत्वे च असत्त्वात् (२) असम्भवः स्यात्। व्याप्यवृत्तित्वोपादानाच्च कपि-संयोगाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ तादृश-साध्याभावात्मक-कपिसंयोगवद्वृत्तित्वाभावस्य गुणत्वादि-निष्ठस्य द्रव्यत्वादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्य-व्यापकताघटकसम्बन्धेन वा बोध्यः। तेन वह्निमान् पर्व्वत रूपादित्यत्र संयोगेन साध्यतायां समवायावच्छिन्न-वह्न्यभाववत्समवेतत्वाभावस्य वह्न्यवयव-रूपादि-निष्ठस्य हेतावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। अत्र पूर्व्वोक्त-तत्तत् (३) साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व व्यापक व्यासज्यवृत्ति-धर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक-(४)त्व-विवक्षणे आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशस्य यावदन्तर्भूतस्यासत्त्वादव्याप्तिरतस्तदुपेक्ष्याह "स्वव्यापके"ति, स्वं प्रतियोगिता, तद्व्यापकं यत् तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं तद्व्यापक-प्रतियोगिताक इत्यर्थः। प्रतियोगिता व्यापक-साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापक प्रतियोगिताकत्व (५) विवक्षणे आलोकावृत्ति-वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्न वह्न्यभाववद्वृत्तित्वत्व व्यापकप्रतियोगिताकस्य निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्याप्यप्रतियोगिताकस्यालोकवृत्तेर्धूमेऽभावादव्याप्तिरतो व्यापकतावच्छेदके "तत्त"दिति।

(१) वृत्तित्वस्य इति घ पुस्तके।

(२) सत्त्वात् इति घ पुस्तके।

(३) तत्तदिति नास्ति घ पुस्तके।

(४) प्रतियोगिताक इति नास्ति ग पुस्तके।

(५) व्यापकप्रतियोगिताकत्व इति नास्ति घ पुस्तके।

तथाच तादृशाभावं शृङ्गग्राहिकतयोपादाय तद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिता-व्यापकत्वं बोध्यं, आलोकावृत्ति-वृत्तित्वाभाव-प्रतियोगिता व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न वह्न्यभाववद्वृत्तित्वत्व-व्याप्या, न तु तद्व्यापिका, समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न वह्न्यभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापिका न तु तद्व्याप्येति तादृशाभाव निरासः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तेः सम्भवादतिव्याप्तिः व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यापि साध्याभावतया तत्साधारण-साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं प्रति निर्द्धूमवृत्तित्वाभाव-प्रतियोगिताया अव्यापकत्वादतो व्याप्यतावच्छेदकेपि "तत्त"दिति। वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न साध्याभाववत्संयोगित्वत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य पर्व्वत संयोगित्व-तदन्य-संयोगित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य महानस-वृत्त्यालोकवृत्तेः, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ च व्यधिकरण धर्म्मावच्छिन्न साध्याभाववत्समवेतत्व-समनियतप्रतियोगिताकस्य घटसमवेतत्व घटान्यसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य घटत्वादिवृत्तेर्हेतावभावात्, एवं एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ तादृशसाध्याभाववत्समवेतत्वत्व-समनियत प्रतियोगिताकस्यैतत्क्षणावच्छिन्नैतद्रसवत्समवेतत्व-तदन्यक्षणावच्छिन्नसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य रूपादि-वृत्तेर्हेतावभावाच्चासम्भवः। तादृशप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्व-विवक्षणेऽपि (१)

(१) विवक्षणेऽपि इत्यत्र विशेषणेऽपि इति ख, घ पुस्तकयोः।

धूमनिष्ठवृत्तित्वत्वरूपेण वृत्तित्व सामान्याभावस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्यालोकादि वृत्तेर्धूमाद्यवृत्तित्वादसम्भव इत्यत "स्वत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वे"ति। धूमवान् वह्नेरित्यादौ (समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरण-धर्म्मेणाभावस्य) (१) हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतोऽतिरिक्तान्तम्। तत्रापि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-समानाधिकरण-धर्म्मानवच्छिन्न प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव सम्भवात्तयैवातिव्याप्तिरतः "तत्त"दिति। केवलान्वयि-साध्यके व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त धर्म्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्याभावस्या (२) प्रसिद्धिस्तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य गुरुतया तदपेक्ष्यवृत्तित्वस्यैव लघुतया अवच्छेदकत्वात् (३) अतः "समानाधिकरणेने"ति। अतएव साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकेत्यादि न कृतम्। न च वृत्तिमद्वृत्तिपदं व्यर्थं (४)अत्र कल्पे तत्पदानुपादानस्य (५) इष्टत्वात्। केचित्तु (६) तादात्म्येन विषयितया च हेतुतायां व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-

---

(१) ( ) चिह्नितस्थले समानाधिकरण-धर्म्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-वृत्तित्वाभावस्य इति पाठः घ पुस्तके।

(२) प्रतियोगिताकतादृशाभावस्या इति घ पुस्तके।

(३) तदवच्छेदकत्वात् इति ग पुस्तके।

(४) वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यम् इति घ पुस्तके।

(५) तत्पदानुपादानस्य इति नास्ति ग पुस्तके।

(६) केचित्तु इति नास्ति घ पुस्तके।

साध्याभाववतस्तादात्म्यस्य (१) केवलान्वयितया तादात्म्यत्वावच्छिन्न(२)प्रतियोगिताकस्याभावस्याप्रसिद्धिरतो गुरुधर्म्मस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामानाधिकरण्येनेत्यस्यावैयर्थ्यं (३) अतएव वृत्तिमद्वृत्ति-पदमप्यत्र कल्पे सार्थकमित्याहुः।

वस्तुतो (४) विशिष्टस्यानतिरिक्ततया महानस-वृत्तित्वत्वादिकमपि न (५) साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तं, अतस्तदवच्छिन्नाभावमादाय तथैवासम्भवः, अतः स्वाविषयक-प्रतीति-विषय-तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तत्वं निर्व्वाच्यं, अतो वृत्तित्वत्वमपि न तादृश-साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तं, वृत्तित्वत्वाविषयक-प्रतीत्या तादृश-साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्याविषयीकरणात्, एवञ्च वृत्तित्वत्वावच्छिन्न-वृत्तित्वाभावमादाय पूर्व्वोक्ताव्याप्ति-वारणाय एतत्कल्पेऽपि (६) वृत्तिमद्वृत्ति-पदं सार्थकम्। अत्र च तत्तत्साध्याभावं प्रतियोगितावच्छेदकाद्यविशेषितं तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तद्वद्वृत्तित्वे स्वाविषयक-प्रतीति-विषयकत्वं ग्राह्यं, तेनालोकावृत्तित्वेनालोकावृत्तेरभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकतया आलोकावृत्ति-

---

(१) साध्याभाववत्तादात्म्यस्य इति ग पुस्तके।

(२) तादात्म्यत्वावच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छिन्न इति घ पुस्तके।

(३) त्यस्य न वैयर्थ्यमिति घ पुस्तके।

(४) वस्तुतस्तु इति घ पुस्तके।

(५) तादृश इत्यधिकपाठः घ पुस्तके।

(६) अपि इति नास्ति घ पुस्तके।

त्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताक (१) तद्वृत्तित्वत्वस्यालोकावृत्तित्वा-विषयक-प्रतीत्यविषयत्वेऽपि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिः।

तादृश--वृत्तित्वाभाव--प्रतियोगिता--समानाधिकरणत्वाद्यपेक्षया(२) लाघवादाह "वृत्तित्व-वृत्तिना वे"ति, तादात्म्येन विषयितया च हेतुतायां केवलान्वयिनि विरुद्ध-घटत्व पटत्वाभ्यामेव तादृश-वृत्तित्वाभावः सुलभः। साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-वृत्तित्व-वृत्ति-धर्म्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य धूमत्वाद्यभावस्य धूमादावभावात् अव्याप्तेर्व्वारणाय "तद्वृत्तित्वाभाव" इत्यनेन तद्वृत्तित्व-प्रतियोगिकत्वमभावे विशेषणम्।

ननु धूम-निष्ठ-वृत्तित्वाभाव-धूमत्वाभावयोः समनैयत्यात् धूमत्वाभावोपि वृत्तित्व-प्रतियोगिक एवेत्यव्याप्तिः। न चैवं तत्त-त्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-वृत्तित्व-वृत्तिना धूम-निष्ठ-वृत्तित्व-त्वेनावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वान्नायमभावो लक्षण-घटक इति वाच्यं तथा सति केवलान्वयिन्यप्रसिद्ध्यापत्तेः, घटत्वेन तादृश-वृत्तित्वा-भावस्य (३) वृत्तित्वत्वेन घटाभावाभिन्नत्वात्। न च तत्र साध्या-भाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-वृत्तित्व-वृत्ति-धर्म्मेणानवच्छिन्नापि घटत्वे-नावच्छिन्ना प्रतियोगितास्तीति वाच्यं प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्, धूम-निष्ठ-वृत्तित्वाभावेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-वृत्ति-

(१) आलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्न प्रतियोगिताक इति नास्ति ख पुस्तके।

(२) सामानाधिकरण्यापेक्षया इति घ पुस्तके।

(३) भावस्यापि इति घ पुस्तके।

त्व-वृत्ति-धर्म्मानवच्छिन्न-धूमत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगितायाः सत्त्वादिति चेन्न साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-वृत्तित्व-वृत्ति-धर्म्मेणानवच्छिन्न-वृत्तित्व-निष्ठ-प्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात्, धूमत्वाभावस्तु धूम--निष्ठ--वृत्तित्वत्वरूप--तादृश--धर्म्मावच्छिन्न-वृत्तित्व-निष्ठ-प्रतियोगिताक इति न तमादायाव्याप्तिः (१)। न च धूम-त्वत्वेन धूमत्व-निर्व्वह्नि-वृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य धूमावृत्तितयाऽव्याप्तिरिति वाच्यं तत्र पूर्व्वोक्त-रीत्या धूमत्वत्व-विशिष्ट-तादृशान्यतरत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तस्य च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-तादृश-वृत्तित्व-वृत्तित्वात्, स्व-न्यूनवृत्ति-समानाधिकरण-धर्म्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणाद्वा ।

स्वव्यापकेत्यस्य फलमाह "आलोकाद्यवृत्तित्वेने"ति, निर्व्वह्नि-वृत्तित्वत्वन्तु घटादि-साधारण्या आलोकाद्यवृत्त्यभाव-प्रतियोगितायाया न व्यापकमिति भावः। तादृश-वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगितेत्यस्य फलमाह "यद्वे"ति, वह्नित्वावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव(२) प्रदर्शनार्थम् "इन्धने"ति,(३) साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्व(४)प्रदर्शनाय "वह्न्यभाव" इत्युक्तम् । महानस-वृत्तित्वाभावस्य पर्व्वतीय-धूमादौ सत्त्वेऽपि धूमत्वावच्छेदेनासत्त्वात्, अन्यथा निर्धूम-वृत्तित्वाभावस्यार्द्रेन्धनज-वह्नौ

---

(१) ताकोनेति तमादायाव्याप्तिः इति ग पुस्तके ।

(२) अभावत्व इति ख घ पुस्तकयोः ।

(३) इन्धनत्वेनेति इति क ख पुस्तकयोः ।

(४) न्धावच्छिन्न इति ग पुस्तके ।

सत्त्वादतिव्याप्तिस्तथाचासम्भव इति भावः। महानसावृत्ति-हेतु-स्थले महानस-वृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात्तमादायासम्भवस्य स्फुटता न स्यादतोऽसम्भवमेव स्फुटीकर्त्तुं साधारण शब्देनाह "स्वनिष्ठे"ति, स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तद्विरहस्येत्यर्थः। प्रमेयहेतुक-स्थलेऽपि एक-प्रमेय-निष्ठ-तादृश-वृत्तित्वस्य प्रमेयान्तरे योऽभावस्तस्य तत्रासत्त्वादसम्भव इत्येतत्सूचनायाह "हेत्वन्तरवृत्ते"रिति, हेतुता-वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तित्व-प्रदर्शनायाह "हेत्वन्तरवृत्ते-"रिति (१) कश्चित्। "वृति"रव्याप्तिरसम्भवश्च (आद्यविशेषणा-भावेऽव्याप्तिः, द्वितीयाभावेऽसम्भव इति भावः (२)।

यत्तु (३) साध्य-समानाधिकरणत्वं हेतो(४)र्विशेषणं, (५) तेन जात्यभाववान् सत्त्वादित्यादौ जात्यभावाभाववत्समवेतत्वस्य तादृशा(६)भावो व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव एव, तस्य च सत्त्वादौ सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति तन्न घटावृत्तित्वादेरपि जात्यभाव-व्याप-कतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाववत्समवेतत्वाभावस्य पटत्वादि-वृत्तेः सत्तायामभावादेवातिव्याप्त्यनवकाशात्। (परन्त्ववृत्तिसाध्यके अवृत्तिहेतुके वा अतिव्याप्ति-वारणाय साध्य-समानाधिकरणत्वं

(१) रिति तु इति क ख पुस्तकयोः।

(२) ( ) चिह्नमध्यस्थपाठो नास्ति क, ख, घ पुस्तकेषु।

(३) अत्र इति अधिक पाठः ख पुस्तके।

(४) हेतौ इति क पुस्तके।

(५) तद्वतो विशेषणं इति ख पुस्तके।

(६) एतादृशा इति क ख पुस्तकयोः।

हेतौ साध्यहेत्वोर्व्वा (१) तादृशवृत्तिमत्त्वं विशेषणमिति तत्त्वम्) (२)।

अत्रापि महाकालान्यत्वादि-साध्यके कालिकसम्बन्धेन हेतौ वक्ष्यमाणातिव्याप्तिर्बोध्या, कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तेर्महाकालान्यत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव (३) सम्भवात्। परन्तु तदतिरिक्त-दोषाणामत्रासम्भव इति कृत्वैव परेत्विति कृत्वा एतस्य लक्षणस्य पृथगुपन्यास इति ध्येयम्।

दीधितिः।

अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाव-समुदायाधिकरण-वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं, तादृश-वृत्तित्वाभावश्च स्व--व्यापक--तादृशवृत्तित्वत्व--व्यापक–प्रतियोगिताको बोध्यः, प्रयोजनञ्चोक्तप्रायम्। साध्याभावाधिकरण-वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति। साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः, तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे, संयोगेन च तथात्वे वह्न्यवयवत्वे, पर्व्वत-वह्न्यवयव-संयोगे च

---

(१) साध्ये हेतौ वा इति क ख पुस्तकयोः।

(२) ( ) चिह्नितस्थले परन्त्ववृत्तिहेतुकेऽतिव्याप्तिवारणाय यत्समानाधिकरणत्वं हेतौ तादृशवृत्तित्वं वा विशेषणमिति तत्त्वम् इति पाठः ग पुस्तके।

(३) धर्म्मावच्छिन्नस्यैव इति क ख पुस्तकयोः।

पर्व्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्ध-द्वयावच्छिन्न-वह्न्यभाव-द्वयानधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। तथा स्व-व्यापकीभूत-साध्यतावच्छेदक-व्यापक-प्रतियोगिताकोऽपि बोध्यः, तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-कूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र सद्धेतौ, पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्त्तमाने द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्व्वा, नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभाव-कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्याहुः।

दीधिति-प्रकाशः।

प्रमेयं घटत्वादित्यादौ साध्याभाव-समुदायाधिकरण-समवेतत्वत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य समवेतत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-समवेतत्वाभावस्याभावादि-वृत्तेर्हेतावभावादव्याप्तिरतो "वृत्तिमद्वृत्तय" इति, तदर्थश्च पूर्व्ववद्बोध्यः। व्यधिकरण धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य साध्याभाव-समुदायाधिकरण-वृत्तित्वाभावस्य व्यभिचारिणि सत्त्वादतिव्याप्तिरत उक्तं "यावन्त" इति। तादृश-साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकत्व-विवक्षण एव समुदायपद-व्यावृत्ति-दानं सङ्गच्छते इत्याशयेन प्रथमत एव तादृश-वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे "तादृशे"ति, "स्वव्यापके"ति, स्वं प्रति-

योगिता, तद्व्यापकं यत्साध्याभाव-समुदायाधिकरण-वृत्तित्वत्वं तद्व्यापक-प्रतियोगिताक इत्यर्थः । "उक्तप्राय"मिति, वह्निमान् धूमादित्यत्र (१) आलोकावृत्ति-वृत्तित्वत्वा(२)वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्न्यभाव-समुदायाधिकरण-वृत्तित्वाभावस्य धूमेऽसत्त्वात् "स्वव्यापक तादृशवृत्तित्वत्वे"ति । तादृशवृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगितेत्यस्य व्यावृत्तिस्तु न वह्निमान् धूमादित्यादौ, तत्र महानसादेः साध्याभाव-समुदायाधिकरणत्वाभावात्,किन्तु प्रमेयं घटत्वादित्यत्र, साध्याभाव-समुदायाधिकरणीभूत-घट-समवेतत्वाभावस्य तादृशस्य घटत्वेऽसत्त्वात्तादृश-वृत्तित्वत्व-व्यापकत्वं प्रतियोगितायामिति (३)। "व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नस्यैवे"ति, निर्धूम-वृत्तित्वाभाव-प्रतियोगिता न साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापिका साध्याभावत्वेन साध्याभावस्य केवलान्वयितया तद्वृत्तित्वत्वस्य धूमादिनिष्ठ-वृत्तित्वेऽपि सत्त्वादतस्तादृश-वृत्तित्वाभावो व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक एव वृत्तिमति सम्भवतीति भावः । प्रतियोगिता-व्यापकतादृश-वृत्तित्वत्वेत्यत्र समुदायपद-व्यावृत्तिस्तु आलोकावृत्ति-वृत्तित्वं नास्तीत्यभावस्य धूमादावव्रत्तेरव्याप्ति-वारणाय पूर्व्ववदिति ध्येयम् ।

न च व्याप्यदले समुदायपदादाने धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः तत्र(४) जगद्वृत्तित्वाभाव-प्रतियोगितायाः साध्याभाव-

---

(१) इत्यादौ इति ग पुस्तके ।

(२) आलोकावृत्तित्वा इति घ पुस्तके ।

(३) प्रविष्टमितिशेषः ।

(४) अत्र इति नास्ति ग पुस्तके ।

कूटाधिकरण(१)वृत्तित्वत्वस्याव्याप्यत्वात्(२) निर्धूम-वृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितायाः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकत्वाच्च तादृशाभावाप्रसिद्धेः, किन्तु वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरुक्त-क्रमेणेति वाच्यं(३) व्याप्यदले हि समुदाय-पदादाने आलोकावृत्त्यभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकत्वाभावात्तमादायाव्याप्तिरसम्भवेन स्व-व्यापकेत्यादि-पूर्व्वदलमेव न देयं, तथाच वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षण-गमनात्, किन्त्वतिव्याप्तिरेव, अतएव पूर्व्वदलं परित्यज्य "साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकस्ये"ति केवलमुक्तम् । व्याप्यदिशि (४) समुदायपद-दाने चालोकावृत्त्यभावोऽपि तादृश-समुदायाधिकरणवृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताक इति तमादायाव्याप्ति-भयेन पूर्व्वदलं सप्रयोजनमिति भावः । "धूमे" इति सप्तम्यन्त-त्वयं "नातिव्याप्ति"रित्यनेनान्वितम् (५) । "तथात्वे" साध्यत्वे, ननु समवायेन वह्निमति धूमस्य वह्न्यन्तरस्य च संयोग-सत्त्वेऽपि तस्य वृत्त्यनियामकत्वात् तादृशसाध्ये धूमो वह्न्यवयवत्वञ्च विरुद्धं, तच्च साध्यसमानाधिकरण्य-निवेशेनैव वारणीयम्, आकाशादि-साध्यक-विरुद्धादि-वारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वादत आह "पर्व्वत-वह्न्यवयवसंयोगि चे"ति, समवायेन संयोगेन च (६) साध्यत्वेऽपि पर्व्वत-

---

(१) भावाधिकरण इति ग पुस्तके ।

(२) वृत्तित्वत्वस्याव्यापकत्वादिति घ पुस्तके ।

(३) उक्तक्रमेणैतत्कर्यामिति वाच्यं इति घ पुस्तके ।

(४) व्याप्यदले इति घ पुस्तके ।

(५) अन्वेति इति क, घ पुस्तकयोः ।

(६) वह्नेः इति अधिकं घ पुस्तके ।

वह्न्यवयव-संयोगो व्यभिचारी। इदमुपलक्षणं काल-भिन्नमात्मत्वादित्यत्र दैशिकसम्बन्धावच्छिन्न-काल-भेदाभाव-कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-काल-भेदाभाव-द्वयाधिकरणाप्रसिद्ध्या, प्रमेयमात्मत्वादित्यत्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रमेयत्वाभाव-घटित-कूटाधिकरणं काल-भिन्नमेव तद्वृत्तित्वाभावस्यात्मत्वेऽसत्त्वादव्याप्तिरपि द्रष्टव्या। "सम्बन्धद्वये"ति, पर्व्वतस्य संयोगावच्छिन्न-वह्न्यभावानधिकरणत्वं, वह्न्यवयवस्य समवायावच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वमित्यर्थः (१)। यद्यप्युत्पत्ति-कालावच्छेदेनोभयोरभावद्वयाधिकरणत्वमस्त्येव (२) तथापि संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्ति-वारणाय विवक्षणीयस्य तावदभावस्य व्याप्यवृत्तिता-निरूपकाधिकरणत्वस्य पर्व्वते वह्न्यवयवे चासम्भव इत्यभिप्रायेणेदम्। वस्तुतस्तु तत्तदधिकरणे साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्व-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-साध्य-वत्ता-ग्रह-विरोधिता-नियामकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणता वाच्या। न तु सम्बन्धसामान्येन दैशिकसम्बन्धेन वा, द्रव्यं गुणादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणे काले गुणस्य वृत्तेः। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशत्वाभावस्याभावे साध्ये तदभावस्याकाशत्वाभावस्य दैशिकतयाधिकरणे आत्मनि आत्मत्वादेश्च वृत्तेरव्याप्तेः। तथाच संयोगी-सत्त्वादित्यत्रापि नातिव्याप्तिः, संयोगाभावस्य द्रव्य-वृत्तितायाः संयोगवत्ता-ग्रहाविरोधित्वेऽपि गुण-वृत्तिताया विरोधित्वात्, गुणे

---

(१) करणत्वमिति बोध्यं इति क ख पुस्तकयोः।

(२) करणत्वमेव इति क घ पुस्तकयोः।

च सत्तायाः सत्त्वात्। केवलान्वयिनि च तादृश-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-साध्यवत्ता-ज्ञानं भ्रमरूपमेव प्रसिद्धं,भवति हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यभाववत्ता-ज्ञाने नियमतो घटत्वविशिष्ट-वाच्यत्ववत्ता-धी-प्रतिबन्धः। तथाच व्याप्यवृत्तित्वं तदनुरोधेन स्वातन्त्र्येण विशेषणं न देयम्, अतएवाह "पर्व्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नाभाव-द्वयानधिकरणत्वेऽपी"ति ध्येयम्। किन्तु (१) कपि-संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपि-संयोग-घटित-तादृश-साध्याभाव-कूटस्य स्व-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-साध्यवत्ता-ग्रह-विरोधि-ग्रह-विषय-सम्बन्धाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तित्वमभावे विशेषणमावश्यकं, कपि-संयोगस्तु यत्किञ्चिदधिकरणेऽपि न व्याप्यवृत्तिरिति तत्र व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षण-समन्वय इति ध्येयम्।

अत्र (२) सम्प्रदाय-मते वृत्तिमत्त्वमपि अभावे विशेषणं देयं, तेनाकाशाभाव-साध्यके नाव्याप्तिः। (वस्तुतस्तु व्याप्यवृत्तित्व-विशेषणदानेनैवावृत्तिरूपोऽभावो वारित इति ध्येयम्) (३)। अत्र पूर्व्वोक्त-द्वितीय-रीत्या साध्याभावे उक्ते, नानाविपक्षके प्रायस एवाव्याप्तिस्तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभाव-कूटाधिकरणाप्रसिद्धेरतोऽन्यथा साध्याभावं निर्व्वक्ति "तथे"ति। "स्वे"ति, स्वं प्रतियोगिता, तद्व्यापकीभूतं यत्साध्यतावच्छेदकं तद्व्यापिका या

---

(१) किन्त्वित्यत्र यदि च इति घ पुस्तके।

(२) अत्र च इति क पुस्तके।

(३) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थपाठो नास्ति घ पुस्तके।

तदभावप्रतियोगिता तादृशाभाव इत्यर्थः (१)। "स्व-व्यापके"त्यस्य व्यावृत्तिमाह "पृथिवीत्वाभावादा"विति, वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगावच्छिन्न-तत्तद्वृदावृत्तित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणं गुणाद्येव प्रसिद्धम्, अतस्तत्र कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः, किन्तु कूटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या, तादृशाव्याप्तिस्तु(२) निरुक्तसाध्याभाव-विवक्षणेऽपि, सत्तावान् जातेरित्यादौ भविष्यतीति तन्नोदाहृतम्। पृथिवीत्वाभावस्य विपक्षः पृथिवी तदवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य यावत्-पृथिवी-वृत्तित्वात् कूटाधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरत"स्तत्त"दिति। "तत्र सद्धेतौ" "नाव्याप्ति"रित्यनेनान्वयः। यावतामेकाधिकरण्यं सम्भवतीति विवक्षायामप्युक्ताव्याप्तिरुद्धर्त्तुं शक्यत इत्यत आह "पृथिवीत्वादा"विति, जातित्वावच्छिन्नाभावस्य साधन-समानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेऽपि वारण-सम्भवादाह "आदौ"ति, तथाच जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तेजोऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च तादृशस्य कूटाधिकरणे जात्यादावृत्तेरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या। समवायेन हेतुतायां तादृशसाध्याभाव-कूटाधिकरणे जात्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्यातिव्याप्ति-विरहात् द्रव्यत्वमुपेक्ष्याह "द्रव्यत्वप्रकारके"ति, सर्व्वं द्रव्यमिति भ्रम-विषयत्वस्य जात्यादावपि सत्त्वादाह "प्रमे"ति। साध्याभावस्य साधन-समानाधिकरणत्व-विशेषणेऽपि

(१) तद्व्यापिका यदभावप्रतियोगिता तदभाव इत्यर्थ इति ख पुस्तके।

(२) कूटाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिस्त्वित्यर्थः।

प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदक-व्यापकत्व-विवक्षण-प्रयोजनमाह "नाप्यभावत्वादिने"ति, आदिपदेन (१) प्रमेयत्वेन प्रमेयादेः साध्यता-लाभः। एवञ्चात्र व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताको भावत्वेनाभावाद्यभाव एव लक्षण-घटक इति ध्येयम्। "तत्तत्साध्ये"ति, घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य पटत्वाभावाभावस्य पटत्वस्य चैकाधिकरण्याभावेन तद्घटित कूटाधिकरणाप्रसिद्धेरिति भावः।

यावतामैकाधिकरण्यं सम्भवतीति विवक्षायामपि व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-समूहेन घटत्वस्यैकाधिकरण्य-सम्भवात् तद्घटित-कूटाधिकरण-घट-वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादव्याप्तिरेव, अतएव भूतत्व-मूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय (२) यादृश-साध्याभाव-कूटाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृश-कूटवद्वृत्तित्वाभाव इत्युक्तावपि तत्राव्याप्तिरिति (३) ध्येयम्। न च प्रमेय-साध्यके घटत्वाभावत्वेन प्रमेय-सामान्याभावस्य पटत्वाभावत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य च (४) साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकस्य तादृश-व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावेन समं सम्भवदैकाधिकरण्यस्याधिकरणे घटादौ प्रमेयत्वादि-हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरिति वाच्यम्। स्व-न्यूनवृत्ति-समाना-

---

(१) आदिपदेनेत्यत्र आदिना इति क, घ पुस्तकयोः।

(२) व्याप्तिवारणाय इति घ पुस्तके।

(३) अव्याप्तिरेवेति इति ग पुस्तके।

(४) पटत्वाभावत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य च इति नास्ति ग पुस्तके।

धिकरण-धर्म्मानवच्छिन्न-प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदक-सम-नियतत्व-विवक्षणात्। यावत्प्रमेयनिष्ठ-प्रतियोगितायाश्च स्व-न्यून-वृत्ति समानाधिकरणमेव घटत्वाभावत्वादीति तदवच्छिन्न-प्रमेय-सामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात्। अत्र च तदभाव-निरूपि-ताया यत्किञ्चित्प्रतियोगिता-व्यक्तेः समनैयत्यं वाच्यम्। तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वावच्छिन्न-वह्न्यभाव-प्रतियोगिताया वह्नि-ध्वंस-प्रागभाव-निष्ठाया, घटत्वेन वह्न्यभावस्यापि वह्नित्वेन घटाभावाभिन्नतया घटादि-निष्ठायाः, स्वीय-विशिष्टाभावादि-निष्ठाया व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगिताया अव्याप-कत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। इदन्तु प्रतियोगि-भेदेऽपि प्रति-योगितावच्छेदकैक्येन प्रतियोगितैक्यमते (१) उक्तम्। प्रतियोगि-भेदेन प्रतियोगिता-भेदे तु यदभावीय-यत्किञ्चिदवच्छेदका-(२) वच्छिन्न-प्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदक-समनैयत्यं वाच्यं, तेन नानाव्यक्तिसाध्यक-संग्रहः। न च प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ घट-त्वेन प्रमेयत्वा(३)भावस्यापि (४) घटत्वेन वाच्यत्वाभावाभिन्नतया घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगितात्वेनापि न प्रमेयत्वत्व-समनैयत्यमिति वाच्यम्। प्रमेयत्व-भिन्नत्वेन प्रमेयत्वं नास्तीति धी-बलात् प्रमेयत्व-भेदस्यापि तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्न-

---

(१) मतेन इति क पुस्तके।

(२) यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदक तद इति ग पुस्तके।

(३) प्रमेयत्वाद्य इति क पुस्तके।

(४) अपि इति नास्ति घ पुस्तके।

तादृशाभाव-प्रतियोगितायाः प्रमेयत्वमात्र-निष्ठतया प्रमेयत्वत्व-समनियतत्वात्। एवञ्च (१) वह्नि-भिन्नत्वेन वह्निर्नास्तीति धी (२) बलात् तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताया वह्नित्व-समनियतत्वात्, तदभावोपि लक्षण-घटको भवतीति ध्येयम्। पृथिवी-समवेतवान् मेयत्वादित्यत्र पृथिवी-समवेतत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि पृथिवी-समवेतमिति धी(३)विशेष्यत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः पृथिव्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताको वाऽभावः साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताक इति न तत्रातिव्याप्तिरिति।

दीधितिः।

तन्न द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः। अपिच इदं पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरण-गुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः, द्रव्यत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वत्व-सम-व्याप्तत्वात्। किञ्च रूपाभाव-साध्यके सङ्केतौ साध्याभाव-समुदाय--निविष्ट--सकलरूप---व्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेः।

---

(१) च इति नास्ति घ पुस्तके। (३) मेतद्धी इति घ पुस्तके।
(२) धो इत्यत्र प्रतीति इति पाठ घ पुस्तके।

यावतामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेऽपि इदं पृथिवी-वृत्ति-गुण-शून्यं सत्तान्य-पृथिवी-समवेत-शून्यं वा वायुत्वात्, रूपवदन्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। तत्र तादृश-साध्याभाव-स्तोमस्य नियमतो रूपादि-घटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः। वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभाव-सहस्र-समानाधिकरणत्वात्, समानाधिकरण—यावदभावाधिकरण-प्रसिद्धिर्दुर्व्वारैव।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु स्व-व्यापक-साध्यतावच्छेदकेत्यस्य स्वावच्छेदक-समानवृत्तिक(१)स्व-व्यापकीभूत-साध्यतावच्छेदकेत्यर्थस्तथाच नेदं दूषणं, साध्यतावच्छेदकोभयत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया प्रत्येक-पर्य्यवसित-वृत्तिक-तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकान्यतरत्वासमान-वृत्तिकत्वादत आह "अपि चे"ति "द्रव्यत्वादित्यादा"विति, आदिपदात् जलादि-वृत्तित्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वत्वानामवच्छेदकानां संग्रहः (२)। ननु सार्व्वभौम-मते विशिष्टमतिरिक्तमेवेति द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावो नोक्त-साध्यतावच्छेदक समनियत-प्रतियोगिताकः, अनतिरिक्ते तु परम्परया पृथिव्यन्यत्व-द्रव्यत्व-सम्बन्धस्यैव तत्र साध्यत्वान्नोक्त-

---

(१) प्रतियोगितावच्छेदक-पर्य्याप्त्यवच्छेदक-धर्म्मावच्छिन्न-पर्य्याप्तिकेत्यर्थः।

(२) मह इति च पुस्तके।

दोष (१) इत्यत आह "किञ्चे"ति। केचित्तु विशिष्टे (२) पर्य्याप्तैव विशिष्टाभाव-प्रतियोगिता, तथाच समनैयत्यं समनियतावच्छेदकत्वं (३) * द्रव्यत्वाभाव-प्रतियोगिता च (४) पृथिव्यवच्छेदेनापि द्रव्यत्वे वर्त्तते (५) न तु तदवच्छेदेन तत्र पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्य-

---

* समनियतावच्छेदकत्वमित्यस्य समनियतावच्छेदकत्वकत्वमित्यर्थः। एवञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छेदकता-समनियतावच्छेदकताक-प्रतियोगिता, साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितापदेन विवक्षणीया। अथवा अवच्छेदकता-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-समनियतप्रतियोगितैव तादृशप्रतियोगितापदार्थः। समनियतत्व-घटक-व्याप्यत्वव्यापकत्वे साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितायाश्चोभयत्रैवावच्छेदकता-सम्बन्धेन बोध्यं इति भावः। केचित्तु समनियतावच्छेदकत्वं समानावच्छेदककत्वं एवञ्च प्रतियोगित्व-साध्यतावच्छेदकयोरेकावच्छेद्यत्वं विवक्षितम्। तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छेदकं यादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकं भवति, तादृशप्रतियोगिता इति प्रतियोगितान्तार्थः। नोक्तसाध्यतावच्छेदकेत्यादेरपि नोक्तसाध्यतावच्छेदक-समानावच्छेदककप्रतियोगिताक इत्यर्थः इत्यभिप्रायः। किञ्च समनियतो "अवच्छेदो" अवच्छिन्नत्वं ययोः तौ समनियतावच्छेदकौ तयोर्भावः समनियतावच्छेदकत्वं, अवच्छिन्नत्वयोः समनैयत्यं तादात्म्येन। तथाच साध्यतावच्छेदके यदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामपि तदवच्छिन्नत्वस्य लाभः। एवञ्च साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेद्यत्वाभिन्ना या अवच्छेद्यता तद्वती या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभाव इति फलितम्। साध्यतावच्छेदक-समनियतावच्छेदकप्रतियोगिताक इत्यत्र साध्यतावच्छेदकपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छेदोऽर्थः, तथाच तादृशावच्छेदेन समनियतो अवच्छेदो यस्याः सा तादृशी प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव इत्यर्थ इति प्राहुः।

(१) साध्यत्वे नोक्तदोषः इति घ पुस्तके।

(२) विशिष्ट इति क, घ पुस्तकयोः।

(३) अवच्छेदककत्वमिति ग पुस्तके।

(४) योगिता तु इति क ख घ पुस्तकेषु।

(५) वर्त्तते इति नास्ति क ख घ पुस्तकेषु।

त्वत्वमिति द्रव्यत्वाभावो (१) नोक्त-साध्यतावच्छेदक-समनियता-वच्छेदक-प्रतियोगिताक * (२) इत्यतः "किञ्चे"तीत्याहुः ।

परे तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नयोः समनैयत्यं वाच्यं, तेन द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव-निरासः । द्रव्यत्वत्वावच्छिन्न-पृथिव्यन्य-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नयोः समनैयत्याभावादिति (३) । वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्नित्वेन घटाभावं वह्नित्वावच्छिन्न-वह्न्यभावं चादाय लक्षण-समन्वयः । प्रमेयवानभिधेयात् (४) सत्त्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन समवाय-सम्बन्धेन च साध्यतायां वाच्यत्वत्वादिना सत्तात्वादिना वा घटाभाव-मादाय लक्षण-समन्वयः (५) । तथाच स्व-व्यापक-साध्यतावच्छेदकेत्यास्य (६) स्वावच्छिन्न-व्यापक(७)साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽर्थः (८) स्वं प्रतियोगि-

---

* समनियतावच्छेदक इत्यत्रावच्छेदकपदं अवच्छेदकत्वपरं, तथाचावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-समनियतप्रतियोगिताक इति प्रतियोगिताकान्तस्यार्थः इत्याशयः ।

(१) द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावो इति क ख पुस्तकयोः ।

(२) योगितावच्छेदक इति ग पुस्तके ।

(३) इति नास्ति क पुस्तके ।

(४) प्रमेयवान् मेयत्वात् इति घ पुस्तके ।

(५) इत्यप्याहुरिति अधिकपाठः घ पुस्तके ।

(६) दकेत्यादेरिति घ पुस्तके ।

(७) स्वावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक इति ग पुस्तके ।

(८) प्रतियोगिताकेत्यर्थः इति ग पुस्तके ।

तावच्छेदकं (१) अतएव विशिष्टाभाव-निरासः (२)। अतएवात्र स्वन्यूनेत्यादि न देयमित्यत आह किञ्चेती(३)त्याहुः, तन्न प्रमेयवानभिधेयादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायां तादृश-समनियत-प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरिति।

"अप्रसिद्धे"रिति, कालस्य सकल-रूपाधिकरणत्वेऽपि साध्यवत्ता-ग्रह-विरोधि-सम्बन्धेनानधिकरणत्वादिति पूर्व्वोक्त-युक्त्या (४) तस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् (५) इति ध्येयम्।

संयोगाभाव-साध्यके संयोग-रूप-साध्याभावस्य यत्किञ्चिदधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वाभावात् तादृश-साध्याभावो व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव एव, तत्कूटाधिकरणस्याप्रसिद्ध्यभावात् रूपाभावानुसरणम्। रूपस्याव्याप्य-वृत्तित्वेऽपि जलादि-परमाणु-रूपाणां व्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटाधिकरणस्याप्रसिद्धिर्बोध्या। "यावता"मिति, तथाच व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावमादायैव सम्भवदेकाधिकरणस्य (६) तत्तद्रूपस्याधिकरणे वृत्तित्वस्य प्रसिद्धि-सम्भवान्नाव्याप्तिरिति भावः। "पृथिवी"ति; पृथिवीपदमेतत् पृथिवीपरम्, अन्यथा घटवायुवृत्ति(७)द्वित्व–पट–वायुवृत्ति(८)

(१) स्वं प्रतियोगितावच्छेदकं इति नास्ति ग पुस्तके।

(२) अतएव विशिष्टाभावनिरास इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) त्यत आह किञ्चेती इति नास्ति ग पुस्तके।

(४) युक्त्या इत्यत्र रीत्या इति पाठः घ पुस्तके।

(५) वक्तव्यत्वादित्यत्र वाच्यत्वादिति घ पुस्तके।

(६) सम्भवदेकाधिकरणस्य इति क पुस्तके।

(७) वृत्ति इति नास्ति क, घ पुस्तकयोः।

(८) वृत्ति इति नास्ति क, घ पुस्तकयोः।

द्वित्वयोर्वायौ सम्भवदेकाधिकरण्ययोरधिकरणत्वस्य वायोरेव (१) सम्भवात् तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावा(२)दतिव्याप्तेरभावात्। * नन्विदं पृथिवी-वृत्ति-गुण-शून्यं वायुत्वादिति सद्धेतुरेव, जन्य(३) वायावुत्पत्तिकालावच्छेदेन नित्ये च महाप्रलयावच्छेदेन पृथिवी-वृत्ति(४)गुण-सामान्याभाव-सत्त्वादत आह "सत्तान्ये"ति। समवेतत्वावच्छिन्नाभावे साध्ये नातिव्याप्ति-सम्भावना, सम्भवदेकाधिकरण्य(५)समवेतकूटस्याधिकरणे वायौ हेतोर्वृत्तेः। पृथिवी-समवेत-प्रतियोगिकाभावत्वेन साध्यतायां सद्धेतुत्वं, पृथिवी-समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वान्न साध्यः, लाघवेन तदभाव-प्रति योगितायाः समवेतत्वाद्य(६)वच्छेद्यत्वात्। पृथिव्यवच्छिन्नाभावस्य सम्भवेऽपि समवेताभाव-समनियततया समवेतमात्रस्यैव तत्तदभाव-तया (७) तद्घटित-कूटाधिकरणत्वस्य वायौ सम्भवादतः"पृथिवी"ति, "सत्तान्ये"ति च। अत्रापि पृथिवी-पदमेतत् पृथिवीपरं, पृथिवी-वृत्ति-पदं वा पृथिवी-पर्य्याप्त-वृत्तिक-परम्। तेन न पूर्व्वोक्त-रीत्या वायोरपि तादृशाभाव-कूटाधिकरणतेति ध्येयम्। वायुत्वस्य विरुद्ध-तया साध्य-सामानाधिकरण्य-विशेषणेनैव वारणादाह,"रूपवदन्य-

---

* ननु घटवायुद्वित्व-पटवायुद्वित्वादीनां अव्याप्यवृत्तित्वेनैव तादृशकूट-निविष्टत्वं नास्तीति चेन्न व्याप्यवृत्तित्वं देशानवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपं पारिभाषिकं निर्व्वाच्यं, तथाच तेषां कालावच्छिन्नवृत्तिकत्वेपि देशानवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपं व्याप्यवृत्तित्व-मक्षतमेवेति भावः।

(१) वायावेव इति क पुस्तके।

(२) हेतावसत्त्वा इति क पुस्तके।

(३) जन्ये इति क पुस्तके।

(४) वृत्ति इति नास्ति क पुस्तके।

(५) करण्यापन्न इति घ पुस्तके।

(६) तत्वमात्रा इति घ पुस्तके।

(७) तदभावतया इति घ पुस्तके।

त्वादि"ति, रूपाभावस्योत्पत्तिकाले पृथिव्यामपि सत्त्वादाह, "अन्यत्वादि"ति। एतस्य हेतोर्गुणादौ प्रकृत-साध्य-सामानाधिकरण्यमिति मन्तव्यम्।

ननु सत्तान्य-पृथिवी-समवेताभावस्य सत्तान्य-द्रव्यसमवेताभावाभिन्नतया सत्तान्यद्रव्यसमवेत-मात्रस्यैव तदभावतया सम्भवदेकाधिकरण्यानां वायुमात्रसमवेत (१) तदभावकूटानामधि(२) करणे वायौ हेतोर्वृत्तेर्नातिव्याप्तिरित्यस्वरसादाह "वस्तुत" इति। तादृशाभावो व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताको घटत्वादिना रूपसामान्याभावाभावः। तथाच सर्व्वाण्येव रूपाणि तादृशाभाव-सहस्रेण सम्भवदेकाधिकरण्यानीति तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः।

दीधितिः।

किञ्च हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः। अन्यथा धूमादावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः, व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा, तथाच सत्तादि-साध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः। साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः। साधन-समानाधिकरणत्वेन साध्याभावा

---

(१) वेततया इति ग पुस्तके।

(२) भावकूटाधि इति ग पुस्तके।

विशेषणीयाः इति चेत् ? विशेष्यन्तां, तथापि भूतत्व-भूर्त्तत्वाद्योरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभाव-समुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादि-साध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणता-विशेषेण हेतावतिव्याप्तिः, तादृश-साध्याभाव-समुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः । एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक--रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-व्याप्यवृत्ति--स्व--समानाधिकरण -यावदभावाधिकरण-वृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं व्याप्तिः । केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः, एवं साध्यस्य गुण-सामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्ति-कालावच्छेदेन वर्त्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः । उक्तरूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाः क्वचिद-प्रसिद्ध्यादि-सम्पादकाः पुनरभावा न हेतु-समानाधिकरणाः । उक्त-समुदायाधिकरण-वृत्तित्व-तदभाव-वृत्तिमत्त्वानि पूर्व्वोक्त-रीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

इति दीधितौ सार्व्वभौम-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु यादृश-साध्याभावस्तोमेन समानाधिकरणो यादृश-साध्याभावस्तादृशकूटवद्‌वृत्तित्वाभावा यावन्तस्तद्वत्त्वं विवक्षितं, प्रकृते च तत्तद्रूपस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव स्तोम(१)समानाधिकरणस्याधिकरणं तत्तद्रूपाधिकरणमेव प्रसिद्धं तद्‌वृत्तित्वाभावस्य वायुत्वे सत्त्वादेव नाव्याप्तिरतः "किञ्चे"ति ।

(ऐकाधिकरण्यावच्छेदक-यावत्त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं निरुक्तसमुदायाधिकरणत्वं व्यक्तव्यं, निखिल-रूप-वृत्ति-यावत्त्वन्तु नैकाधिकरण्यावच्छेदकम्, अपि तु तद्रूप-व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-यावत्त्वमिति, तदवच्छिन्नाधिकरणं प्रत्येक-रूपाधिकरणमेव प्रसिद्धम् अतः "किञ्चे"त्यपि कश्चित्) (२) ।

यत्तु साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगितात्व व्यापकं यदधिकरण-वृत्त्यभाव-प्रतियोगितात्वं तदेव निरुक्त-समुदायाधिकरणं वाच्यं, प्रकृते च रूपसामान्याभावनिष्ठाया यावद्‌ रूपनिरूपितायाः प्रतियोगिताया एकत्वात् तत्तद्रूपाधिकरण-निष्ठाभाव-प्रतियोगितात्वं तादृश-प्रतियोगितात्व-व्यापकमेवेति तत्तद्रूपाधिकरणमेव तादृशकूटाधिकरणं प्रसिद्धमतः "किञ्चे"ति, तन्न प्रथमत एव तथा विवक्षणे भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणाति-व्याप्तेरलग्नतापत्तः, तत्रापि तादृशान्यतराभावनिष्ठायाः प्रतियोगिताया एकत्वात्, मनोनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्य तादृश-

(१) स्तोमेन इति घ पुस्तके ।

(२) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति क, ख, घ पुस्तकेषु ।

प्रतियोगितात्व-व्यापकत्वात्, मनसोऽपि निरुक्तकूटाधिकरणत्वे-नातिव्याप्तेरभावात् ।

साध्याभाव-समुदायाधिकरण-वृत्तित्वस्य समवेतत्वत्वादिना-ऽभावः सम्बन्धत्वेन वा ? आद्ये "धूमादा"विति, तादृश-साध्या-भावकूटवत्समवेतत्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमति परमाणौ वर्त्त-मानस्य धूमेऽभावादित्यर्थः । अन्त्ये "साध्यतावच्छेदकेत्यादि", कालस्य वृत्तिमन्मात्राधिकरणत्वात्, साध्याभाव एव तत्र कथमतः "साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेने"ति, तथाच कालिकसम्बन्धेन साध्य-सत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन तदभावो न विरुद्धः, लक्षणे च तेन सम्बन्धेनाभावस्यैव निवेशादिति भावः । "कालादा"वित्या-दिना दैशिकतया विषयितया च सर्व्वाधिकरणीभूत-दिक्-सर्व्व-विषयक-ज्ञानादि-संग्रहः । "व्यभिचारिणि"धूमवान् वह्नेरित्यादौ, न तु चरम-ध्वंस-भिन्नमाकाशाभावादित्यादौ, तादृशसाध्याभाव-कूट(१)वच्चरमध्वंससम्बन्धित्वा(२)भावस्य घटादि-प्रागभावात्मक-वृत्तिमद्वृत्तेर्हेतावभावादिति । "सत्तादौ"त्यादिना संयोगेन समवायेन वा प्रमेयसामान्य-जात्यन्यत्वादेः (३) साध्यतायाः संग्रहः । "साधनसमानाधिकरणत्वेने"ति, इत्यञ्च सर्व्वत्र सद्धेतौ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशस्य साधन-सामानाधि-

---

(१) कूट इति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) सम्बद्धत्वा इति घ पुस्तके ।

(३) जात्यन्यत्व इति नास्ति ग पुस्तके ।

करण्यात् (१) तमादायैव लक्षण-समन्वयः (२)। व्यभिचारिणि (३) व्यभिचार-निरूपकाधिकरण-वृत्ति(४)समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशत्वा(५)त्तमादायैव नातिव्याप्तिः। इत्थञ्च यथा साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकत्वस्य व्यावृत्तिस्तथा पूर्व्वमावेदितम्। न चैवमपि सत्तावान् जातेरित्यादौ गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावस्य कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावस्य च तादृशत्वात् तद्घटित-कूटाटिकरण-(६)सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति वाच्यं, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्वस्य गुरुतया लाघवेन गुणान्यत्व-विशिष्टत्वस्यैवावच्छेदकतया गुणान्यत्व-विशिष्टद्रव्यत्वादावपि सत्त्वेन च तादृशाभाव प्रतियोगितायाः सत्तात्व-समनियतत्वाभावात्।

ननु भूतत्वं वहिरिन्द्रिय-ग्राह्य-जातीय-विशेषगुणवत्त्वं, मूर्त्तत्वं परिच्छिन्न-परिमाणवत्त्वं, तच्च तादृशविशेषगुण-परिमाणपर्य्यवसन्नं, तथाच स्पर्शवदन्यत्व-समानाधिकरणं यत् भूतत्वं मूर्त्तत्वञ्च शब्द-मनः परिमाणरूपं तच्च न पृथिव्यादावििति कथमतिव्याप्तिरत आह "आद्यो"रिति, भूतभेद-मूर्त्तभेदान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववान् भूतमूर्त्तान्यतरत्वादित्यादौ इति उभयत्वादि-पदार्थः। भूतत्व-मूर्त्त-

(१) समानाधिकरणत्वात् इति घ पुस्तके।

(२) लक्षणसङ्गतिः इति घ पुस्तके।

(३) व्यभिचारिणि तु इति घ पुस्तके।

(४) व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्ति इति नास्ति घ पुस्तके।

(५) तादृशत्वादित्यत्र समानाधिकरणत्वात् इति पाठः घ पुस्तके।

(६) कूटाधिकरणे इति घ पुस्तके।

त्वोभयाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सद्धेतुरेवेत्यतो "अन्यतरत्वे,"ति । स्पर्श-सामान्याभावस्य उत्पत्ति-कालावच्छेदेन पृथिव्यादावपि वृत्तेरतो "ऽन्यत्वे"ति, "तादृश-साध्याभाव-समुदायवति" भूतत्व-मूर्त्तत्वाद्यात्मक-साधन-समानाधिकरण-साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकाभाववति ।

ननु यावत्त्वं फलतस्तादृश प्रतियोगिताकत्वे विशेषणं, तथाच साधनाधिकरणे स्वाश्रयद्वारक-सम्बन्धेन सम्बद्धं यावत्साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकत्वं स्वाश्रयद्वारकसम्बन्धेन यत्तदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावोऽर्थः। भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयनिष्ठञ्च तादृशान्यतराभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वमेकमेव, तत् प्रतियोगितायाऐक्यात्तस्या एव च निरूपकता-सम्बन्धेन प्रतियोगिताकत्वात्मकत्वात्, तथाच मूर्त्तत्व-निष्ठं यदन्यतराभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं यच्च व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं स्पर्शवदन्यत्व-समानाधिकरणं स्वाश्रयद्वारकसम्बन्धेन तावदधिकरणं मन एव, तद्वृत्तित्वाभावस्य तु स्पर्शवदन्यत्वेऽसत्त्वादेव नातिप्रसङ्गः । साधन-समानाधिकरणाभाव-निरूपिता यावती (१) साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिता (२) प्रत्येकं तत्तन्निरूपकाभावाधिकरणं यत्तदेव वा तादृश-कूटाधिकरणं, भवति हि तादृशान्यतराभाव-त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिता-निरूपक-मूर्त्तत्वात्मकाभाव-घटित-कूटाधिकरणं मनोऽपीति नातिप्रसङ्गः। इत्थञ्च पृथिवी द्रव्यत्व प्रकारक-

(१) यावत्यः इति घ पुस्तके ।

(२) प्रतियोगिताः इति घ पुस्तके ।

प्रमा-विषयत्वात्, अभाववान् मेयत्वादित्यादौ चातिव्याप्त्यव्याप्त्योश्च वारणाय प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदक-व्याप्यत्व-व्यापकत्व-विवक्षणमपि सङ्गच्छते। न चैवमपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्व-मते पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्जलान्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावयोरपि साधन-समानाधिकरण-तादृशाभावतया तद्घटित-कूटाधिकरणत्वस्य गुण एव सम्भवादिति वाच्यं साध्यतावच्छेदक-विशिष्ट-साध्यवद्वृत्तित्व-साध्यतावच्छेदक-व्यापकीभूत-स्व-समानाधिकरण--धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वोभयाभाववत्त्व-रूपेण प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेना-भावस्य विशेषणात्। पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यत्र पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्य द्रव्यत्व-रूप-साध्यवद्वृत्तित्व-साध्यतावच्छेदक--व्यापकीभूत-स्व-समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वोभय-सत्त्वान्नोक्तं प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं, तथाच साधन समानाधिकरणस्तादृश-प्रतियोगि-व्यधिकरणो व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव एव, तद्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरण-धर्म्माव-च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदक-विशिष्टेति। सद्धेतौ साधन-समानाधिकरणाभाव-मात्रस्यैव साध्यवद्वृत्तित्वात्तादृशाभावाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगिताकत्वान्तम्। प्रमेय-साध्यके साध्यतावच्छेदक-विशिष्ट--साध्यवद्वृत्तेर्व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्याकाशात्मक-साध्य-वृत्त्याकाशत्वावच्छिन्न-प्रति-योगिताकत्वात्तादृशाभावाप्रसिद्धिरतो व्यापकीभूतेति। प्रमेयत्व-व्यापकीभूत-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वन्तु समवाय-सम्बन्धेन

प्रमेय-सामान्याभावे प्रसिद्धम् । वह्निमान् धूमादित्यादौ घटत्वेन वह्न्यभावस्यापि वह्नित्वेन घटाभावाभिन्नतया तादृशाभावा प्रसिद्धिरतः स्व-समानाधिकरणेति । न चैवमपि वृत्तित्वाभाव-स्याव्याप्यवृत्तित्वानङ्गीकारे संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, तत्र संयोग सामान्याभावे संयोगवद्वृत्तित्व-संयोगत्व-व्यापक-स्व-समाना-धिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वोभय-सत्त्वेन निरुक्त-प्रति-योगि-व्यधिकरणत्वस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव एव सम्भवा-दिति वाच्यं तादृश-साध्यवद्वृत्तित्वस्य किञ्चिदनवच्छिन्नस्य विव-क्षितत्वात्तस्य च संयोगाभावेऽसत्त्वात् (१) । संयोगाभावस्य द्रव्य-वृत्तितायामुत्पत्तिकालादेरवच्छेदकत्वात् । न चैवमपि संयोगा-भाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगस्यापि निरुक्त-प्रतियोगि-व्यधि-करणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यं तादृश-प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-विशिष्टः सन् यो हेत्वधिकरणेऽनवच्छिन्नवृत्तिस्तादृशाभावस्य साधन-समा-नाधिकरणाभावान्तेन विवक्षितत्वात्, संयोग-रूपाभावस्य हेत्वधि-करणे किञ्चिदनवच्छिन्न-वृत्तिकत्वाभावादेव नाव्याप्तिः । संयो-गाभावस्य गुणादौ अनवच्छिन्न-वृत्तिकत्वात् द्रव्येऽवच्छिन्नवृत्ति-कत्वाच्च संयोगी सत्त्वात् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्व्वा । इत्थञ्च साध्याभावस्याधिकरणता साध्यवत्ता-ग्रह-विरोधि-सम्बन्धे-नापि न विवक्षणीया । कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकि आकाशाभावस्याभावे साध्ये तदभावस्याकाशाभाव-रूपस्या-

(१) अभावादिति घ पुस्तके ।

त्तानि निरुक्त-प्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-विशिष्टत्वाभावादेवाव्याप्तेर-भावात्।

तदयं निर्गलितार्थः; निरुक्त प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-विशिष्टानवच्छिन्न-वृत्तिक-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभाव-निरूपिता यावती साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिता प्रत्येकं तत्तन्निरूपका-भावस्यानवच्छिन्नवृत्त्यधिकरणं यत्तद्वृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्ति-मद्वृत्तयस्तद्वत्त्वम्। पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ जलाद्यन्यत्वविशिष्ट-द्रव्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिः, संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगरूपाभावं, सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वा-वच्छिन्नाभावञ्चादायाव्याप्तेश्च वारणाय विशिष्टान्तं वृत्तिकान्तं वृत्त्यन्तञ्चाभाव-विशेषणम्। संयोगी सत्त्वादित्यादौ तादृश(१) निरुक्त-प्रतियोगि-व्यधिकरणो हेत्वधिकरणेऽनवच्छिन्न-वृत्तिर्यः संयोगाभावस्तन्निरूपिता यावती साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रति-योगिता तन्निरूपकाभावस्याधिकरणं जगदेव, तद्वृत्तित्वत्व-सम-नियत-प्रतियोगिताकाभावो व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव एव वृत्तिमद्वृत्तिरित्यतिव्याप्तिरित्यतोऽनवच्छिन्न-वृत्तिकेति। तादृश-वृत्तित्वाभावश्च तादृश-वृत्तित्वत्व-व्यापक-व्यासज्यवृत्ति-धर्म्मानव-च्छिन्न-प्रतियोगिताको ग्राह्यः। तेन प्रमेयं (२) सत्त्वादित्यत्र घट-समवेतत्व-घटान्य-समवेतत्वोभयाभावस्य तादृश-वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकस्य घटत्वादिवृत्तेः सत्तादावभावात् पूर्व्वोक्त-

(१) तादृश इति नास्ति घ पुस्तके।

(२) जातिमान् इति घ पुस्तके।

रीत्या असम्भव-वारणायानवच्छिन्नान्तम्। साधन-समानाधिकरण-तादृशाभाव कूटवद्वृत्तित्वस्यालोकावृत्तित्वाभावात्तादृश वृत्तित्वत्व-व्यापकत्वस्यालोकावृत्त्यभाव-प्रतियोगितायामसम्भवात्तादृशवृत्तित्वत्व-व्याप्यत्वं प्रतियोगितायां न देयमेवेति। शेषं दर्शितदिशावसेयमत आह "किञ्चे"ति।

केचित्तु स्व-निष्ठ-साधन-समानाधिकरण-तादृश-साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-तादृश-यावदभाववत्त्वं निरुक्त-समुदायाधिकरणत्वं, भूतत्व-मूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ च तादृशं स्वं मनोऽपीति, तद्वृत्तौ स्पर्शवदन्यत्वे नातिप्रसङ्गः। अत्र च साधन-समानाधिकरण-पदादाने निर्वह्नि-निष्ठ-साध्याभाव कूटस्य वह्नित्वावच्छिन्न-वह्न्यभाव-घटितस्याधिकरणे साधनाधिकरणत्वाभावात् स्व-निष्ठ साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-यावत्साध्याभाववद्वह्निमदेव, तद्वृत्तित्वाभावस्य धूमादावभावादव्याप्तिः स्यादतः साधन-समानाधिकरणेति (१)। साधनाधिकरण-पदादाने रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ सत्तावान् जातेरित्यादौ च स्व-निष्ठ-साधन-समानाधिकरण-साध्याभाव-कूटाधिकरण वृत्त्यर्थवद्रूपघटितस्य सत्तात्वावच्छिन्नाभाव-घटितस्य च यावत् साध्याभावस्य यदधिकरणं तस्य, हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य चाप्रसिद्धिः। सद्धेतौ तादृशं स्वं जगदेव, व्यभिचारिणि विपक्ष एव। मूर्त्तं वेगादित्यादौ अमूर्त्त-निष्ठं यन्मूर्त्तत्व-गन्धवत्त्वोभया-

(१) अतः साधनसमानाधिकरणेति इति नास्ति घ पुस्तके।

भाव-मूर्त्तत्व-पृथिव्यन्यत्वोभयाभावादि-घटित-तादृश-साध्याभाव-कूटवत्त्वं तस्य हेत्वधिकरणेऽसत्त्वात्, स्व-निष्ठ-साधन-समानाधिकरण-साध्यतावच्छेदक-व्यापक-प्रतियोगिताकाभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं मूर्त्तमेव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादव्याप्तेः, भूतत्वाभाव-मूर्त्तत्वाभावान्यतरवान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ पृथिव्यादि निष्ठ-भूतत्व-मूर्त्तत्व-घटित-साध्यतावच्छेदक-व्याप्य-प्रतियोगिताकाभाव-कूटवत्त्वस्य साधनाधिकरणेऽभावात् तादृशं स्वं पृथिव्यादि-भिन्नमेव, तद्वृत्तित्वाभावस्य च हेतावसत्त्वादव्याप्तेश्च वारणाय साध्यतावच्छेदक-व्याप्यत्व-व्यापकत्वे प्रतियोगिता-विशेषणे। मूर्त्तं मनस्त्वादित्यादौ पृथिव्यादेः स्व-निष्ठ-साधन-समानाधिकरण-साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकाभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-मूर्त्तत्व-मनोन्यत्वोभयाभावादि-घटित-साध्यतावच्छेदक-व्यापक-प्रतियोगिताकाभाव-कूटानधिकरणत्वेन तादृशं स्वं पृथिव्यादि-भिन्नमेव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तेः, भूतत्वाभाव-मूर्त्तत्वाभावान्यतरवान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादावात्मादेर्न स्व-निष्ठ-साधन-समानाधिकरण-तादृशसाध्याभाव–कूटाधिकरण--साधनाधिकरण--वृत्ति-मूर्त्तत्वादि-घटित-साध्यतावच्छेदक-व्याप्य-प्रतियोगिताकाभाव-कूटवत्त्वं तादृशञ्च स्वं मूर्त्तादिकमेव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तेर्वारणाय द्वितीयदले प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-व्याप्यत्व-व्यापकत्वे विशेषणे। एवञ्च तादृशं यद्यत् स्वं तावद्विशेष्यक–धी- -विशेष्य-वृत्तित्वत्व-समनियत–प्रतियोगिताकत्वं

वाच्यं, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्व्वतादि-रूपं यत्तादृशं स्वं तद्वृत्तित्वत्व(१)समनियत-प्रतियोगिताकाभावासत्त्वेऽपि न क्षतिः । न च संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं (२) साध्याभाव-कूटाधिकरणतायाः किञ्चिदनवच्छिन्न-वृत्ति-निरूपितताया विवक्षितत्वात्, एतादृशी चाधिकरणता न द्रव्ये । न चैवं संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोग-घटितस्यानवच्छिन्नाधिकरणताया अप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति वाच्यं साधन-समानाधिकरण-साध्याभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेन विशेषितत्वात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यदभाव–प्रतियोग्याधेयतायां हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्ति-निरूपितत्व-यदभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभाव-स्तादृशाभाव एवाभावान्तार्थः । प्रमेयं घटादित्यादौ समवायित्व-साधन-समानाधिकरण-साध्याभाव-कूटाधिकरण-समवेतत्वोभयाभावस्य घटत्वादिवृत्तेर्घटेऽभावात् वृत्तित्वत्व-व्याप्यत्वं प्रतियोगितायां विशेषणं इत्यस्वरसादाह "किञ्चे"तीत्याहुः ।

तत्र समवेतवान् द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विशेष्यत्वादित्यादावव्याप्तेः असमवायि-जात्यादि-निष्ठ घटमात्रसमवेत-घटत्ववह्नित्र-समवेतोभयाभाव-घटान्यमात्र-समवेत-घट-समवेतोभयाभावादि-घटित-साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकाभाव-कूटवत्त्वस्य

(१) पर्व्वतादिरूपतादृशस्ववृत्तित्वत्व इति ख घ पुस्तकयोः ।
(२) वाच्यमिति नास्ति घ पुस्तके ।

हेत्वधिकरणेऽसत्त्वात्तादृशं स्वं साध्यवदेव तद्वृत्तित्वा-भावस्य जातित्व-प्रकारक-प्रमा-विशेष्यत्व-वृत्तेर्हेतावभावात्, एवं वह्निमान् धूमादित्यत्राप्यव्याप्तिः निर्व्वह्नि-निष्ठ-तद्वह्नि-तद्भिन्नवह्न्युभयाभाव-एतद्वह्नि–एतद्वह्निभिन्नवह्न्युभयाभाव–घटित-कूटवत्त्वस्य हेत्वधि-करणेऽवृत्तेस्तादृश-धूम-जनक-वह्निमतां पर्व्वत-महानसादीनां वह्न्य-वयवमादायापि वह्नि-द्वयवत्त्वादेकमात्र-वह्निमतो धूमाधिकरण-स्याप्रसिद्धेस्तादृशं स्वं वह्निमदेव तद्वृत्तित्वाभावस्य धूमेऽसत्त्वात्। किञ्च तावद्विशेष्यकधी-विशेष्य-वृत्तित्वत्व-समनियतत्यत्र-तावन्मात्र-विशेष्यकधी-विशेष्यत्वं, तावद्विशेष्यकधी-विशेष्यत्वं वा वाच्यम्? आद्ये असम्भवः सद्धेतौ जगत एव तादृश-स्वत्वेन मात्र-पद-व्यावृत्त्य-प्रसिद्धेः, अन्त्ये व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तादृश-विपक्षात्मक-स्वविशेष्यकं सर्व्वमितिधी-विशेष्यत्वस्य केवलान्वयित्वात्, तद्वृत्ति-त्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमति सम्भवात् इति। प्रमेयं सत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः घट-समवेतत्व घटान्यसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृश-वृत्ति-त्वत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य घटत्वादिवृत्तेः सत्तादावभावा-दित्यलमसद्ग्रहेण।

यत्तु स्व-निष्ठ-साध्यभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरण-वृत्तित्वाभावाः साधन-समानाधिकरण-वृत्तिमद्वृत्तयो(१) यावन्तस्तद्वत्त्वं वक्तव्यं(२) (वह्निमान् धूमादि-

(१) साधनाधिकरण-वृत्तिमद्वृत्तयः इति ख ग पुस्तकयोः।

(२) वाच्यमिति घ पुस्तके।

त्वादौ च तादृशं स्वं वह्निमदेव न तु निर्व्वह्निः, निर्व्वह्नि-निष्ठ-वह्नित्वावच्छिन्नाभाव-घटित-कूटस्य हेत्वधिकरणेऽवृत्तेर्व्वह्निमद्वृत्ति-त्वाभावस्य च व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव साधन-समानाधि-करण-वृत्तिमद्वृत्तेरतस्तमादाय लक्षण-समन्वयः। धूमवान् वह्ने-रित्यादौ च तादृशं स्वं निर्द्धूम एव न तु धूमवान्, तस्य स्व-निष्ठ-साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरणायोगोलक-निष्ठ धूमत्वाव-च्छिन्नाभाववत्त्वाभावात् । निर्द्धूम-वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य च साधन-समानाधिकरण-वृत्तिमद्वृत्तित्वात् तस्य च हेतावभावान्नाति-व्याप्तिः)। (१)

द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयः सत्त्वादित्यत्र स्व-निष्ठ-साध्य-तावच्छेदक--व्यापक-प्रतियोगिताक-गुणावृत्ति-द्रव्यत्वाभावोभया-भाव-कर्म्मावृत्ति-द्रव्यत्वाभावोभयाभाव-घटित-कूटाधिकरणं यत्साध-नाधिकरणं तद्वृत्तेरभाव-कूटस्याधिकरणं स्वं द्रव्यमेव, एवं स्व-निष्ठ-गुणावृत्त्यभाव-घटितस्य साध्याभाव-कूटस्याधिकरणं यत्साध-नाधिकरणं तद्वृत्तेरभाव-कूटस्याधिकरणं स्वं गुण एव, एवं स्व-निष्ठ-कर्म्मावृत्त्यभावघटित-साध्यभाव-कूटस्याधिकरणं यत्साधनाधि-करणं तद्वृत्तेरभाव-कूटस्याधिकरणं स्वं कर्म्मैव, तथाच तादृशं स्वं सत्तावन्मात्रमेव, तद्वृत्तित्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य साधनाधिकरण(२)वृत्तिमद्वृत्ते र्व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाववत्स्यैव सम्भवादतिव्याप्तिः, भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् भूत-मूर्त्तान्यतरत्वादि-

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थितपाठो नास्ति क, ख, ग पुस्तकेषु।

(२) साधनाधिकरण इति नास्ति घ पुस्तके ।

त्यत्र स्व-निष्ठ-साध्यतावच्छेदक-व्याप्य-प्रतियोगिताक-घटान्यत्व-विशिष्ट-मूर्त्तत्वाभाव-घटित-कूटाधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तेरभाव-कूटस्याधिकरणं स्वं घट एव, एवं स्व-निष्ठ-पटान्यत्व-विशिष्ट-मूर्त्तत्वाभाव-घटित-कूटाधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तेरभाव-कूटस्याधिकरणं स्वं पटाद्येव, तथाच तादृशं स्वं भूतमात्रं मूर्त्तमात्रं च, हेत्वधिकरण-वृत्ति-वृत्तिमद्वृत्तेस्तादृशस्य वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव सम्भवादतिव्याप्तेर्व्वारणाय साध्यतावच्छेदक-व्याप्यत्व-व्यापकत्वे प्रतियोगिता-विशेषणे।

पृथिवी द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वादित्यत्र स्व-निष्ठ-तादृशाभावाधिकरण साधनाधिकरण--वृत्ति--साध्यतावच्छेदक-व्यापक-प्रतियोगिताक-जलाद्यवृत्त्यभाव--तेजोऽवृत्त्यभाव--घटित--कूटवत्त्वस्य साधनाधिकरणे ऽवृत्तेस्तादृश-कूटाधिकरणं स्वं सामान्याद्येव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तेर्व्वारणाय चरम-दले साध्यतावच्छेदक-व्याप्यत्वं प्रतियोगितायां विशेषणम्। अत्र च साध्यतावच्छेदक-व्यापकत्वं नोपादेयम्। अभाववान् मेयत्वादित्यादौ घटत्व-पटत्वात्मकस्य साध्यतावच्छेदक-व्याप्य-प्रतियोगिताकस्य वक्ष्यमाण-प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाभावादेवाप्रसिद्धि-सम्पादकत्वाभावादिति ध्येयम्। द्रव्यम् गुणादित्यत्र स्व-निष्ठ साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्वं द्रव्यमेव गुणादि निष्ठ साध्याभाव-कूटस्य द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-घटितस्य साधनाधिकरणे वृत्तेः, द्रव्य वृत्तित्वाभावस्य च

गुणत्वादि वृत्तेर्गुणे (१) ऽसत्त्वादव्याप्तेर्व्वारणाय साधनाधिकरण-वृत्तिमद्वृत्तय इति। तादृश-वृत्तित्वाभावो व्यधिकरण-धर्म्माव-च्छिन्न-प्रतियोगिताक एव।

पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यत्र स्व-निष्ठ-साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्वं सर्व्वमेव द्रव्यं, स्व-निष्ठ-पृथिवीत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-घटित-कूटाधिकरण--साधनाधिकरण वृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्वं पृथिव्यन्य-द्रव्यमेव, स्व-निष्ठ-पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-घटित-साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण वृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्वं पृथिव्यपि, एवञ्च द्रव्यवृत्ति-वृत्तिस्तादृश-कूटाधि-करणीभूत-द्रव्यवृत्तित्वाभावो व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव एवे-त्यतिव्याप्तिरतः प्रथम-दले प्रतियोगि-व्यधिकरणेति; तदर्थश्च स्व-विशिष्ट-हेत्वधिकरणावच्छेदेन यत्साध्यतावच्छेदक-धर्म्माश्रय-विशिष्ट-वृत्तित्वं यच्च साध्य-वृत्ति-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं तदुभयाश्रयान्यत्वम्। एवञ्च पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य स्व-निष्ठ-तादृशाभावत्वात् साधनाधिकरण-नानाविपक्ष-स्थले स्व-निष्ठ-तादृश साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-तत्तद्विपक्षान्य-वृत्तित्व-विशिष्ट--द्रव्य-त्वत्वावच्छिन्न--साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्वमप्रसिद्धमेव। एतत्-पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ च तादृशं स्वमेतत्पृथिव्येव

(१) हेताविति घ पुस्तके।

तद्वृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वेऽसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकत्व विशेषण-साफल्याय (१) परमखण्डा-भाव-घटकं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेति। तथाच पृथिवीत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावादिरपि न तथा हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यवद्वृत्तिरतः स्वविशिष्टेति।

द्रव्यं गुणादित्यादौ स्व-निष्ठ तादृश-साध्याभाव कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्याभाव कूटवत्त्वं न कुत्रापि, घट-निष्ठ-तादृश-साध्याभाव-कूटाधिकरण- साधनाधिकरण-पटनिष्ठ--पटान्य-वृत्तित्व विशिष्ट–द्रव्यत्वाभाव-घटित-कूटस्य घटेऽवृत्तेः पटनिष्ठ-तादृश-साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण घट वृत्ति घटान्य-वृत्तित्व विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-घटित-कूटस्य पटेऽवृत्तेरित्यव्याप्ति-वारणाय चरमदलेऽपि प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वमभावे विशेषणम्। तदर्थन्तु साध्यतावच्छेदक–विशिष्ट साध्यवद्वृत्तित्व–साध्य-वृत्ति-धर्मावच्छिन्न -प्रतियोगिताकत्वोभयाभाववत्त्वम्। पटान्यत्व-विशिष्ट--द्रव्यत्वाभावस्य गुणादावेतादृश-प्रतियोगि- वैयधिकरण्य-वत्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य तादृश-साधनाधिकरण-वृत्तित्वाभावान्ना-व्याप्तिः। पृथिव्यन्य द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यत्र पृथिव्यन्यत्व विशिष्ट-द्रव्यत्वाद्यभावस्य साध्य-द्रव्यत्ववद्वृत्तित्व-द्रव्यत्ववृत्तिधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वोभयवत्त्वान्नोक्तं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं, तथाच स्व-निष्ठ-तादृशसाध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-घटादि-

---

(१) साध्यतावच्छेदक-समनियतत्व-विशेषण-साफल्याय इति घ पुस्तके।

वृत्तेरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याश्रयस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-यावदभावस्याधिकरणं स्वं द्रव्यमात्रं, तद्वृत्ति-वृत्तिस्तादृश वृत्तित्वाभावो व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक एव तस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेर्व्वारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति। तादृश-कूटाधिकरण वृत्तित्वाभावश्च तादृश-कूटाधिकरण वृत्तित्वत्व-व्यापक व्यासज्यवृत्ति-धर्म्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताको बोध्यः। तेन वाच्यं द्रव्यत्वादित्यादौ तादृश-कूटाधिकरण-वृत्तित्वत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य घट-वृत्तित्व-घटान्यवृत्तित्वोभयाभावस्य साधन-समानाधिकरण-घटत्वादि-वृत्तेर्द्रव्यत्वेऽसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिरिति।

तदपि न साधीयः-वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमे संयोगि सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तेः, तत्र संयोगाभावे द्वितीय-दल-निरुक्त-प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाभावेन व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशत्वेन तत्कूटाधिकरण-वृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव सम्भवात्। प्रथमत एव वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे च "किञ्चे"त्यादि-वक्ष्यमाण-दोषाणामलग्नकतापातात् (१)। किञ्च तादृशं यद्यत् स्वं (तावन्मात्रविशेष्यकधी-विशेष्य-वृत्तित्वाभावः), (२) तावद्विशेष्यक-

---

(१) अव्याप्यवृत्तित्वे महाकालान्यो घटादित्यत्र महाकालवृत्तित्वाभावोपि खण्डकालावच्छेदेन घटादावेव प्रसिद्धस्तथा च तादृशाभावाप्रसिद्धिप्रयुक्तदोषदानमसङ्गतमिति भावः।

(२) ( ) चिह्नमध्यस्थपाठो नास्ति घ पुस्तके।

धी-विशेष्य-वृत्तित्वाभावो वा (१) वक्तव्यः, तथाच तावन्मात्र-विशेष्यकत्वोक्तौ प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्राप्रसिद्धिः, जगत एव तादृशस्वत्वेन (२) मात्रपद-व्यवच्छेद्याप्रसिद्धेः। मात्रपदानन्तर्भावे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, तत्र जगत एव विपक्षात्मक-तादृश स्व विशेष्यकसर्व्वमिति धी-विशेष्यत्वात् जगद्वृत्तित्वत्व-व्यापक प्रतियोगिताकाभावस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादिति दिक्।

कालान्यत्वे साध्ये कालिकसम्बन्धेन हेतुर्विरुद्ध एव, तद्वारणञ्च साध्य-समानाधिकरणत्वेनैव सम्भवतीत्यत आह "मद्दे"ति। "तेन सम्बन्धेन" कालिकविशेषणता-विशेषेण। एवं (३) इदमेतद्रूपाभिन्नं गुणत्वात् ज्ञानाद्वित्यादौ समवायेन विषयितया च हेतावतिव्याप्तिस्तादृश- कूटाधिकरणैतद्रूपभिन्न-समवेतत्वत्व--समनियत-प्रतियोगिताकस्य एतद्रूपभिन्नविषयित्वत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य वा व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादिति।

वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तिता-मते तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन वृत्तिमद्वृत्ति-तादृशवृत्तित्वाभाव-समुदायवत्त्वं वाच्यं, एवञ्च महाकालान्यो घटात् एतद्रूपाभिन्नं गुणत्वादित्यत्र खण्ड-कालावच्छेदेन घटादिवृत्तेस्तादृश कूटाधिकरण-महाकालवृत्तित्वाभावस्य एतद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादिवृत्तेस्तादृश-कूटाधि-

---

(१) वा इति नास्ति घ पुस्तके।

(२) स्वत्वेनेत्यत्र भिन्नत्वेन इति घ पुस्तके।

(३) एवं इति नास्ति ग पुस्तके।

करणेतद्रूपभिन्न-समवेतत्वाभावस्य च हेत्वधिकरण-महाकालानवच्छेद्यत्वात् हेत्वधिकरणेतद्रूप-भिन्नानवच्छेद्यत्वाच्च नातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृत्तित्वञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्व्यक्तेर्यदधिकरणं तदवच्छेदेन तद्व्यक्ति-वृत्तित्वं, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यं गुणादित्यादौ च महाकालाद्यवच्छेदेन घटादि-निष्ठस्य साध्याभाव-कूटाधिकरण-संयुक्तत्वत्व-समवेतत्वत्व-व्यापक व्यासज्य-वृत्ति-धर्म्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य तादृश-संयुक्तत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य समवेतत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य वाऽभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेनासत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

वृत्तित्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्व-नयेपि तादृश-साध्याभाव-कूटाधिकरण-वृत्तित्वस्यावच्छेदकता-सम्बन्धेन योऽभावो हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थाधिकरण-वृत्तिस्तादृश यावदभाववत्त्वं यद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्त्वं व्याप्तिरिति । महाकालान्यो घटादित्यत्र तादृश--साध्याभाव--कूटाधिकरणीभूत-महाकाल--वृत्तित्वस्यावच्छेदकता--सम्बन्धेनाभावः खण्डकाले वर्त्तते, न तु महाकाले इति हेत्वधिकरणावच्छेदेनासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । इत्यञ्च प्रमेयं घटत्वादित्यत्र साध्याभाव-कूटाधिकरणीभूत-जगत्समवेतत्वस्यावच्छेदकता-सम्बन्धेनाभावो जात्यादौ तस्य च घटरूपहेत्वधिकरणावच्छेदेनासत्त्वादव्याप्तिरतो हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थाधिकरण-वृत्तीति । लक्षणस्थ-वृत्तिमद्वृत्तिपदस्यापि स एवार्थः । शेषं पूर्व्वोक्त-दिशावसेयम् ।

(केचित्तु हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न यावदाधेयता-

वृत्तिधर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावभिन्नत्वं वृत्तिमद्वृत्ति-पदस्यार्थः। तथाच महाकालवृत्तित्वाभावोऽपि निरुक्त-वृत्तिमद्वृत्तिरेव। कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नाधेयता महाकालावच्छिन्ना खण्डकालावच्छिन्नाऽपि, महात्ववृत्तित्वत्वं न यावदाधेयतावृत्ति, तावदाधेयतावृत्ति-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव आकाशादौ प्रसिद्धः। आकाशादेः स्वरूपसम्बन्धेन-वृत्तिमत्त्वे तु तादृशाधेयतात्वावच्छिन्न-घट-निष्ठ-प्रतियोगिताकाभाव-रूप-व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्धः, एवं तादृशाधेयतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदो-घट एव प्रसिद्धस्तादृशाभाव-भिन्न एव महाकालवृत्तित्वाभाव इति नातिव्याप्तिरिति तन्न महाकाल-वृत्तित्वाभावस्य वृत्तित्वाभाव-समनियततया लाघवात् वृत्तित्वत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकमिति वृत्तित्वत्वस्य तादृश-यावदाधेयता-वृत्तित्वात् तदवच्छिन्न-वृत्तित्वाभावस्य लक्षणाघटकत्वादित्यतिव्याप्तिर्व्वज्रलेपायितैव।

परे तु विशेषणताविशेषसम्बन्धेन तादृश-वृत्तित्वाभावो विशेषणता--विशेषावच्छिन्न--वृत्तिमद्वृत्तियद्धेतु-प्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वे वर्त्तते तत्त्वं व्याप्तिरिति, तादृश-सम्बन्धावच्छिन्न-महाकाल-वृत्तित्वाभावस्तु महाकाल-भेद एव प्रसिद्ध इति।) (१)

"एतेने"त्यादि। "एतेन" महाकालान्यत्वादि-साध्यके कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्यापकत्वेन। एवमीश्वर-

(१) ( ) चिह्नमध्यस्थितपाठो नास्ति क ख ग पुस्तकेषु।

ज्ञान-भिन्नं घटादित्यत्र विषयितया हेतावतिव्याप्तिर्बोध्या । एत-द्रूपाभिन्नं गुणत्वात् ज्ञानादेत्यादौ तु साध्य-व्यापकतावच्छेदक-तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-कूटाधिकरणस्या-प्रसिद्धेर्यादृश-साध्याभाव-स्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृश-स्तोमवद्वृत्तित्वाभावस्योक्तौ च तादृशस्तोमवद्वृत्तित्वस्य गुणत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अतएव पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यत्व-विशिष्टद्रव्यत्वाभाव-पटान्यत्व-विशिष्टद्रव्यत्वाभावानामपि साधन-समानाधिकरण-तादृश-साध्याभावतया तत्कूटाधिकरण-गुणादि-वृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः, तत्र घटान्यत्व-विशिष्टद्रव्यत्वाभाव-घटितस्तोमाधिकरण-साधनाधिकरणं पट एव, तद्वृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वेऽसत्त्वात् । सत्तावान् जातेरि-त्यादौ विशिष्ट-सत्ताभावादीनां हेतु-समानाधिकरणानां साध्य-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्नत्वाभावादेव नाव्याप्तिः । (सत्ता-वान् जातेरित्यत्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-घटित-कूटाधिकरणं हेत्वधिकरण-द्रव्यं तादृशाभाव-कूटवद्द्रव्य वृत्तित्वाभावमादाय, वह्निमान् धूमादित्यत्र च पर्व्वतीय-वह्न्यभावं परित्यज्य तादृश-महानसीयवह्न्यभावादि-घटित-कूटाधिकरणं हेत्वधिकरण-पर्व्वत-स्तादृशाभाव-कूटवत्पर्व्वतादि-वृत्तित्वाभावमादाय वाव्याप्ति-वार-णाय साध्य-व्यापकतावच्छेदकेत्यादि ।) (१) अभावस्य साध्य-तावच्छेदक-सम्बन्धेन बोध्यः, तेन समवायेन वह्न्यभाववति

---

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति क ख ग पुस्तकेषु ।

धूमस्य वृत्तावपि न दोषः। इत्थञ्च साध्य-व्यापकतापि तेनैव सम्बन्धेन बोध्या, तेन कालिकसम्बन्धेन वह्निव्यापकस्य घटादेः संयोगेनाभाववति धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः। इत्थञ्च व्याप्य-वृत्तित्वं किञ्चिदनवच्छिन्ना या वृत्तिस्तद्वत्त्वं, तेन धूमवान् वह्ने-रित्यादौ धूमाभावस्याप्ययोगोलकेऽनवच्छिन्न वृत्तिकत्वाद्व्याप्य-वृत्तित्वम्। तद्विशिष्टस्य साधन-समानाधिकरणत्वं तद्विशिष्ट-तादृश-साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावश्च बोध्यः, तेन संयोगी घटादित्यत्र साधन-समानाधिकरण-संयोगाभाव-घटित-कूटस्य व्याप्यवृत्तित्व-विशिष्टस्याधिकरणं गुण एव, तत्र हेतुतावच्छेदकीभूत-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा नाव्याप्तिः। न वा संयोगेन धूमाभावस्य केवलान्वयि-तया तद्वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्म्माव-च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावति व्याप्तिः। पृथिवी-द्रव्यत्वप्रकारक-प्रमा-विषयत्वादित्यादौ जला-वृत्त्यभाव-तेजोऽवृत्त्यभाव घटितस्य साध्य-व्यापकतावच्छेदक-रूपाव-च्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य साधन-समानाधिकरणस्य साध्यताव-च्छेदक समवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव- कूटस्याधि-करणे जात्यादौ हेतोरवृत्त्या अतिव्याप्तिरतः कूटतापन्नस्य साधन-समानाधिकरत्वं वाच्यम्। तदर्थञ्च यादृश-साध्याभावस्तोमस्या-धिकरणं साधनाधिकरणं तादृश-स्तोमवद्वृत्तित्वाभावः। इत्यञ्च जलावृत्त्यभाव-घटित-स्तोमाधिकरण--साधनाधिकरणं जलमेव, तद्वृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमाविषयत्वेऽसत्त्वादेव नाति व्याप्तिः। वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तत्संयोगात्मकाभावस्य

साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावान्नाव्याप्तिर्घटत इति तदु-पेक्ष्य संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यत्राव्याप्ति वारणाय व्याप्यवृत्तिपद-मिति दर्शयति "केवलान्वयिन" इति । व्याप्यवृत्तित्व-विशिष्ट-तादृशाभाववद्वृत्तित्व-विवक्षायाः फलं दर्शयितुं यत्किञ्चिदधिकरणे व्याप्यवृत्तिसाध्याभावमादायाव्याप्तिं प्रसज्य निषेधति "एवं साध्यस्ये"ति, गुणसामान्याभावस्य गुणादौ व्याप्यवृत्तित्वेपि तद्वि-शिष्टस्य द्रव्यत्वाधिकरणेऽवृत्तेर्गुणवद्द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्ति-रित्यर्थः ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वं किञ्चिदवच्छिन्न-वृत्तिक-भिन्नत्वम् । दैशिक-कालिकाव्याप्यवृत्तिभेदेनोदाहरणद्वयं संयोगाभाववान् मेय-त्वात् गुणवद्द्रव्यत्वादिति । अभावः साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन बोध्यः, तेन कालत्वप्रकारक-प्रमाविषयः कालत्वादित्यादौ साध्यस्य कालिकसम्बन्धेन व्यापकं भावत्वाभावत्व सत्त्व कर्म्मत्व गुणत्वादि, तेषाञ्च दैशिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावानां साधन-समा-नाधिकरणानां कूटाधिकरणस्याप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । इत्थञ्च धूमवान् वह्निः पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ नाना-विपक्षके व्यभिचारिणि विशेषणताविशेषेण तत्तद्विपक्षावृत्तित्वा-त्मक-साध्यव्यापकतावच्छेदक -रूपावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव-कूटस्य साधन-समानाधिकरणस्याधिकरणस्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्ति-रित्याहुः । न च विवक्षाद्वये कालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रति-योगिताके आत्मत्वाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः, तदात्मत्व-घटित-तादृशाभाव कूटवदात्मवृत्तित्वाभावस्यात्मत्वेऽभावादिति वाच्यं

साध्याभावतावच्छेदकसम्बन्धेन साधनाधिकरणवृत्तित्वस्याभावे विवक्षणात्। आत्मत्वाभावस्याभावत्वावच्छेदकस्यात्मत्वे कालिकसम्बन्धस्तस्यात्मन्यभावादेकव्याप्त्यनवकाशात्।

"अप्रसिद्धेर"ति, रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ कूटाधिकरणाप्रसिद्धेः, सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्याधिकरणे जात्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः। आदिना सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं रूपवदन्यत्वा(१)दित्यादौ पृथिवीमात्रसमवेतं तादृशाभावमादाय पृथिव्या एव कूटाधिकरणत्वेन तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यस्य परिग्रहः। तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावेत्यत्र (२) तादृश-कूटाधिकरणवृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षण (३) एव वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य व्यावृत्तिः सङ्गच्छते, अन्यथा तादात्म्यादि साधारण-वृत्तित्वत्वव्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्यैवाभावस्यावृत्तिमात्र-वृत्तित्वाभावादव्याप्तेरभावादतस्तदेव प्रथमतो दर्शयति "तादृशसमुदायाधिकरण-वृत्तित्वे"ति, तादृशवृत्तित्वाभावश्च तादृशवृत्तित्वत्व-व्यापक-व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताको बोध्यः, तेन प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वसमनियत-प्रतियोगिताकस्य घटवृत्तित्व-घटान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य, वह्निमान् धूमादित्यत्र पर्व्वतान्य-संयुक्तत्व-

(१) रूपवदन्यत्वादित्यत्र वायुत्वा इति पाठः घ पुस्तके।

(२) तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावेत्यत्र इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) सम्बन्धविवक्षण इति घ पुस्तके।

पर्व्वत-संयुक्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ एतत्चणावच्छिन्नैतद्रसनिष्ठवृत्तित्वैतदन्यचणावच्छिन्नवृत्तित्वोभयाभावस्य च तत्र हेतावसत्त्वेऽपि नासम्भवः। धूमनिष्ठवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामान्याभाव-स्वीकारे तु स्व-न्यूनवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां देयम् (१)।

यत्तु। तादृश-कूटाधिकरण-वृत्तित्वातिरिक्त-वृत्तित्व-वृत्ति-धर्म्मानवच्छिन्न-वृत्तित्ववृत्ति-प्रतियोगिताकोऽभावो बोध्यः। वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृश-वृत्तित्व-वृत्तिधर्म्मेणानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य धूमत्वाद्यभावस्य धूमादावभावाद्वृत्तित्व-वृत्ति-प्रतियोगितेति। तन्न, धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तेः। तत्र निर्धूमवृत्तित्वापेक्षया तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात् व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशत्वेन तस्य च वह्न्यादावपि सत्त्वात्।

अत्र कश्चित् (२) यदि उक्तवृत्तित्वाभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थानधिकरणवृत्तित्व प्रतियोगिकत्वं प्रक्षिप्यते तदा नाऽयं दोषः। महाकाले वृत्तित्वाभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थानधिकरणवृत्तित्व-प्रतियोगिकत्वाभावात् * वृत्तिमद्वृत्तीत्यनेन वा वृत्तिमदवृत्तित्व-साध्यवद्वृत्तित्व-प्रतियोगिकत्वोभयानधिकरणत्वं विवक्षितम्। महाकालवृत्तित्व-

---

* तथा च तादृशवृत्तित्वाभावाप्रसिद्धेरेव तत्र नातिव्याप्तिरिति भावः।

(१) विशेषणं देयमिति घ पुस्तके।

(२) अत्र केचिदिति घ पुस्तके।

त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-महाकालवृत्तित्वाभावस्य साध्यवद्वृत्तित्व-प्रतियोगिताकत्वविरहादुभयानधिकरणत्वं तस्य च हेतावसत्त्वात्, तत्र नातिव्याप्तिरिति तन्न साधीयः, महाकालवृत्तित्वत्वापेक्षया वृत्तित्वत्वस्यैव लघुतया तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यवद्वृत्तित्व-प्रतियोगिकत्वस्य महाकाल-वृत्तित्वाभावे सत्त्वेन व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशत्वेन तस्य च हेतौ सत्त्वादिति। तस्मात् पूर्व्वोक्त विवक्षयैवातिव्याप्त्युद्धारः।

केचित्तु साधन–समानाधिकरण–व्याप्य–वृत्ति–साध्याभाव-घटित (१) कूटे साध्य-समानाधिकरणत्वमपि विशेषणम्। व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्याभाव-घटित-कूटे साध्य-समानाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरिति प्राहुः।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे सार्व्वभौमीय-लक्षण-व्याख्या समाप्ता।

अथ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-खण्डने

दीधितिः।

"तद्विशिष्टे"(२)ति*। विशेषणतावच्छेदकविशिष्ट-

---

* मूले "तद्विशिष्टे"ति अभावविषयतानिरूपित-प्रतियोगित्व-निष्ठ-सांसर्गिक-विषयतानिरूपित--घटत्वादि-विशिष्ट--विषयतावच्छेदकत्व--सम्बन्धेनाभावलौकिक-प्रत्यक्षं प्रति प्रकारतासम्बन्धेन घटत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुत्वादित्यर्थः। एतादृशकार्य्य-

(१) घटित इति नास्ति ग पुस्तके।

(२) १३१ पृः ११ पः मूलं द्रष्टव्यम्।

ज्ञानस्य विशिष्ट-वैशिष्ट्य-प्रत्यय-हेतुत्वात्, अभाव-प्रत्ययो हि घटत्वादि-विशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न स्वातन्त्र्येण, घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः। तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्म्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं, अथावगाहते तर्हि भ्रम एव, नच ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः। यदि पुनरानुभविको लोकानां

कारणभावस्यावश्यकः, अन्यथा द्रव्यत्वविशिष्ट-प्रतियोगिताकत्वेन घटाभाव-प्रत्यक्षापत्तेः। इत्यञ्च उक्तसम्बन्धेन पटत्वेन घटाभावप्रत्यक्षं पटत्वे भविष्यति तत्र च घटत्वोपस्थित्यभावान्न-तादृशाभावप्रत्यक्षमिति भावः। यद्वा स्वीयाभावविषयतानिरूपित-घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिता-संसर्गावच्छिन्न--प्रकारता-निरूपित--प्रकारतासम्बन्धेन अभावत्व-प्रकारक-लौकिकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वीयप्रकारतासम्बन्धेन घटत्व-प्रकारकोपस्थितेर्हेतुत्वं निर्व्विकल्पकानन्तरं घटो नास्तीति प्रतीतिवारणाय-द्रव्यत्वेन घटो नास्तीति द्रव्यत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटाभावप्रत्यक्षवारणाय च विषयभेदेनावश्यं स्वीकार्य्यं, इत्यञ्च घटत्वेन पटो नास्तीति व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षं उक्तसम्बन्धेन पटत्वेऽपि भविष्यति तत्र चोक्तसम्बन्धेन घटत्वोपस्थित्यभावात् व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावनिरासः, अतएव घटत्वेन घटो नास्तीति स्वातन्त्र्येण घटत्वावगाहिप्रतीतेरपि वारणम्। तथा चायमनुमानाकारः पटत्वं घटनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत् घटत्वविशिष्टविषयतानिरूपिताभावविषयताशालिप्रत्यक्ष-सामग्र्यात्मक-घटत्वोपस्थित्यभावादिति प्रतियोग्यवृत्तिधर्म्म-पक्षकानुमानम्। एतादृशकार्य्यकारणभावे मानाभावादाह दीधितौ "विशेषणतावच्छेदके"ति।

स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि-प्रत्ययो, न तदा तादृशाभाव-निवारणं गीर्व्वान-गुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम् ।

इति दीधितौ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-खण्डनं समाप्तम् ।

इति श्रीमद्रघुनाथशिरोमणि-कृतायां दीधितौ अनुमानखण्डे व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्ना-भाव-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-खण्डने

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-ज्ञानं नाभावप्रत्यक्षमात्रे(१) हेतुः, इदन्त्वादिना अभाव-प्रत्यक्षे व्यभिचारात् (२) न तावदभाव-प्रत्यक्षविशेषे, मानाभावात् अत आह "विशेषणतावच्छेदकविशिष्टे" ति। विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन च नाभावः प्रत्यक्षः अननुभवात्, विवेचितञ्चेदं शब्दालोकसारमञ्जर्य्यामस्माभिः । ननु भ्रमरूपमेव तज्ज्ञानं नासम्भवि तादृश-भ्रमाभावदशायां तादृशाभावधीरसिद्धेवे-त्यत आह "अभावप्रत्ययो ही"ति । "विशेषणस्यापि" विशेषणत्व-

(१) मात्र इति नास्ति घ पुस्तके । तत्र च प्रत्यक्षे इति पाठः ।

(२) इदन्त्वादिना प्रत्यक्षे व्यभिचारादित्यत्र इदन्त्वेनाभावप्रत्यक्षोदयादिति पाठः घ पुस्तके ।

रूपविषयत्वावच्छिन्नस्यापि(१)।"तदवच्छेदकत्वं"प्रतियोगितावच्छेदकत्वं,"न स्वातन्त्र्येणे"ति, प्रतियोगि-विशेषणतानवच्छेदेन इत्यर्थः, तदेव द्रढ़यति "घटो नास्तीत्येवे"ति। दण्डी पुरुष इत्यत (२) दण्डत्व-विशिष्ट-वैशिष्ट्य-ज्ञाने पुरुषांशे विशेषणतावच्छेदक-दण्डत्वस्य यादृशी प्रकारता घटो नास्तीत्यत्रापि अभावांशे विशेषणतावच्छेदक-घटत्वस्य तादृशी प्रकारता, न तु घटस्येव घटत्वस्याप्यभावांशे साक्षात्प्रकारता, तथा सति घटीयोऽभावो घटत्वीय इत्याकारकः प्रत्ययः (३) स्यादिति भावः। एवकारेण कदापि घटत्वेन घटो नास्तीति स्वातन्त्र्येण घटत्वावच्छेदकत्वावगाहि-प्रत्ययो न भवतीति सूचितम्। "तस्यापि" व्यधिकरण-धर्म्मस्यापि। "भ्रम एवे"ति प्रतियोगिनि वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानमवच्छेदकत्वं नावगाहते इत्युक्ति-भङ्ग्याऽवच्छेदकत्वं प्रतियोगि-वैशिष्ट्य-घटितमित्युक्तं, तस्य च प्रकृते अभावात् भ्रम* इत्यर्थः। ननु तत्र घटो नास्तीत्येव प्रतीतिस्तथैवास्तु, अत्र तु स्वातन्त्र्येण अवच्छेदकत्वावगाहनादेवावच्छेदकत्वं न प्रतियोगि-वैशिष्ट्य-घटितं, घटत्वेन पटो नास्तीत्यनुभवस्य

---

* न च तादृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वेऽपि स प्रत्ययो घटत्व-विशिष्टांश एव भ्रमो, न तु अभावांशेऽपि, इत्यभावांशे तस्य प्रमात्वमिति वाच्यम्। अभावग्राहकमानेन नियमतस्तत्तद्धर्म्मविशिष्ट-प्रतियोगिकत्वेनैवाभाव-ग्रहणात्, इत्यञ्च तादृशरूपेणाभाव-ग्रहणे अभावांशेऽपि तादृश-प्रत्ययस्य भ्रमत्वमिति भावः।

(१) विशेषणत्वरूपविषयतयावच्छिन्नस्यापि इति घ पुस्तके।

(२) दण्डी पुरुष इति प्रतीतौ इति घ पुस्तके।

(३) प्रत्यक्षः इति घ पुस्तके।

दूरपङ्कवत्वादित्यत आह "यदि पुन"रिति। आहार्य्य-प्रत्ययस्य वस्त्वसाधकत्वादाह "स्वरसवाही"ति। लोकानामीदृशानुभवो-"यद्यानुभविकः" अनुभवसिद्ध इत्यर्थः। केचित्तु घटत्वेन घटो नास्तीति पाठः, समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-प्रत्ययो यदि प्रतियोगिन इव प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्यभावांशे वैशिष्ट्याव-गाही तदा इत्यर्थः। "तादृशाभाव-निवारणं" तत्तुल्य-व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्तद्वारणं (१) इति व्याचक्रुः।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-खण्डन-
प्रकरण-व्याख्या-समाप्ता।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाव-
प्रकरणं समाप्तम्।

---

(१) तत्तुल्याभावव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावनिवारणमिति ग पुस्तके।

अथ पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरणे

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः । केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेत् । न, साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं, साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा, केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः ।

अथ पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरणे

दीधितिः ।

"साध्ये"ति, साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु, तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत्, तस्मिन् सति "साधिकरणत्वं" तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं, सति सप्तम्या अवच्छेदकत्व-लाभात्, तच्चेहान्यूनवृत्तित्वं, एवञ्च साध्यवद्वृत्ति-सकल-पदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः ।

अथ पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरणे

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु असामानाधिकरण्यं न तदनधिकरण-वृत्तित्वं केवलान्वयिन्यव्याप्तेः, "केवलान्वयिनी"त्यादि-ग्रन्थ-विरोधाच्च । नापि तदधिकरणावृत्तित्वं, साधिकरणत्वपद-वैयर्थ्यात्, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेश्चातः "साध्ये"त्यादि । केवलान्वयिनि साध्यवदवृत्ति-गगनादेरधिकरणाप्रसिद्ध्याऽनधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेराह "तदभाववत्त्व"मिति । ननु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, साध्यवद-वृत्ति-धूमत्वादेरभावस्य धूमादावसत्त्वादत आह "तदवच्छिन्ने"ति । अवच्छिन्नत्वस्य कुतो लाभ इत्यतः "सती"ति । नन्ववच्छेदकत्वं अनतिरिक्तवृत्तित्वं तथा चातिव्याप्तिः धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमवदवृत्ति-सकलपदार्थाभाव-कूटस्य वह्न्यधिकरणतानतिरिक्तवृत्तित्वात्, वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमदवृत्ति-सकलपदार्थ-मध्य-निविष्ट-ह्रदत्वाद्यभावस्य धूमाधिकरणतातिरिक्तवृत्तित्वादव्याप्तिर्वा इत्यत आह "अन्यूनवृत्तित्व"मिति । धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमवदवृत्तिह्रदत्वाभाववत्त्वस्य वह्न्यधिकरणताया अन्यूनवृत्तित्वादतिव्याप्तिरत आह "साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थे"ति, तत्र तादृशायोगोलकत्वाभावस्य वह्न्यधिकरणताया अन्यूनवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति । साध्यवदवृत्तित्वस्य सम्बन्ध-भेदेन भिन्नत्वात्सामान्याभावो न घटत इति भावः ।

दीधितिः ।

यथा सन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं, हेतु-तावच्छेदकसम्बन्ध-लाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः, एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्व्वत्रिकत्वात् सकल-तच्छून्या-प्रसिद्धिः । अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव(१) सम्बन्धेन वाच्य स्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वात् । अत एव न संयोगेन समवायेन वा, इदं न जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च । नापि साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन, इदमेतद्रूप-भिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । नापि विषयतया घट-भिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तिः, सविषयमात्रस्यैव घटभिन्न-विषयत्वात्, घट-निर्व्विकल्पकेऽपि घटत्वादि-भानात् । नापि सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेर-

(१) तेनैव इति सोसाइटीमुद्रितपुस्तके पाठः नायं प्रकाशकृद्भवानन्दसम्मतः ।

भावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम्। विशेषणता-विशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्यं, सर्व्वत्रैव तत्तद्वृत्तित्वे तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारक-प्रमा-विषयत्वे वा तत् सुलभं, तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्न-सामान्याभावो वाच्य इति।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु तादृश-सकलपदार्थाभाववत्त्वं यदन्यूनवृत्ति-तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यदधिकरणेत्यत्राधिकरणतापदं व्यर्थमत आह "यद्यपी"ति, तथाप्यनतिप्रयोजनकत्वादाह "हेतुतावच्छेदके"ति, "तत्" अधिकरणत्वम्। संयोगेन साध्यवदवृत्तेरयोगोलकत्वादेः संयोगेनाभावस्य वह्न्यधिकरणत्वान्यूनवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो "येन येने"ति वीप्सा। "एतेन" "येन येने"त्यादि-विवक्षणेन *। "साध्यव"दिति, साध्यवदसमवेतस्याकाशाभावादेः केवलान्वयित्वादिति (१)

---

* दीधितौ समवायेनेत्यस्य जातिमान् सत्त्वादित्यादावित्यर्थः। न च वह्निमान् धूमादित्यादावपि साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यवदवृत्ति-सकल-पदार्थमध्यनिविष्टाकाशाभाव-शून्यत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति-सम्भवे समवाय-सम्बन्धावच्छिन्न साध्यताक-स्थलानुसरणमफलमिति वाच्यम्। साध्यसाधनभेदेन लक्षणस्य विभिन्नतया वह्निसाध्यकव्याप्तिलक्षणे साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तत्र नाव्याप्तिः सम्भवति, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निमदसंयुक्ताभावस्य हेत्वधिकरणत्वान्यूनवृत्तित्वादिति समवायावच्छिन्न-साध्यकानुसरणमिति भावः।

(१) साध्यवदसमवेताकाशाभावादिः केवलान्वयीति इति पाठः घ पुस्तके।

भावः । "सकलतच्छून्ये"ति, सम्बन्ध-सामान्येन तच्छून्येत्यर्थः । "तदभावः" साध्यवदवृत्तेरभावः । "तादृशेन" साध्यतावच्छेदकेन, "जातिम"दिति, जातिमदसमवेतमसमवेतमेव तस्य च समवायेनाभावः केवलान्वयीति भावः । "अतएव" जातिमान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेरेव । दूषणान्तरमाह "इदं न जातिम"दिति, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तित्व-विवक्षायान्तु प्रकृते स्वरूप-सम्बन्धस्यैव तथात्वात्तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तेर्जात्यभाववत्त्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात्तदभावस्य हेत्वधिकरण-ताया अन्यूनवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः सम्भवतीति, संयोगत्व-समवाय-त्वादिनैव तादृश-विवक्षणेऽव्याप्तिरुक्ता, रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ रूपभिन्ने समवायेनासम्बद्धं रूपत्वादि तदभावस्य गुणत्वान्यून-वृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः सम्भवतीत्यत"एत"दिति । समवेत-मात्रस्यैव एतद्रूप-भिन्ने समवेतत्वादेतद्रूप-भिन्नासमवेतमसमवेत-मेव, समवायेन तदभावः केवलान्वयीति भावः । (एतद्घट-भिन्नं सत्त्वादित्यादौ तु एतद्घटभिन्नासमवेतस्यैतद्रूपादेरभावस्य सत्त्वान्यूनवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः सम्भवतीति तन्नोक्तं) (१) "एतद्घटभिन्न"मिति, घटभिन्नाविषयकं निर्विषयकमेव, तस्य च विषयतया अभावः केवलान्वयीति भावः । "इत्यत्रापी"त्यपिना एतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यस्य संग्रहः । "द्रव्यं सत्त्वादित्यादा"

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितोऽधिकपाठः घ पुस्तके ।

वित्यादिना एतद्रूपभिन्नं गुणत्वात् घटभिन्नं मेयत्वादित्यादि-परिग्रहः। "स्वरूपसम्बन्धेन" कालिकविशेषणतया। यत्त्व-तत्त्वयोरननुगमात् (१) साध्यवदसमवेतस्य समवायेनाभावः साध्यवद-संयुक्तस्य संयोगेनाभाव इत्येवं क्रमेण निवेशे अतिगौरवं, (२) तत्र च विशेषणताविशेषेण साध्यवद्वृत्तेरभावस्यापि निवेशने तेनैव सामञ्जस्ये शेष-वैयर्थ्यञ्चेत्याशयेनाह "विशेषणते"ति, विशेषणता च तत्तद्व्यक्तित्वस्य अभावस्य प्रमाविषयत्वस्य वा ग्राह्या। "सर्व्वैर्वे"ति, पूर्व्वोक्त-यावद्व्यभिचारिणीत्यर्थः, तेन केवलान्वयिनि तत्त-द्व्यक्तित्वादौ साध्यवद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः *। तत्र तत्तद्व्यक्तित्वं तत्तद्व्यक्तिस्वरूपं, तच्च विलक्षणविशेषणता सम्बन्धेन(३) स्वस्मिन्नपि वर्त्तत इत्याशयेनाह "तत्तद्व्यक्तित्व" इति, तत्तद्व्यक्तित्वं तत्तद्व्यक्तिमात्रवृत्तिरसाधारणो धर्म्मो रूपादिः, स च समवायादि-नैव वर्त्तते न विशेषणतया इत्यत आह "तत्तदन्यान्यत्व" इति, तत्तदन्यान्यत्वमपि तत्तद्व्यक्तित्वमेव तदुक्तं "न हि घट-भिन्न-भेदो घटत्वादतिरिच्यते" इति, तथाच स एव दोष इत्यत आह "तत्-प्रकारके"ति, तथाचैतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ एतद्रूपत्व-प्रकारक-प्रमाविषयत्वं विशेषणताविशेषेण साध्यवद्वृत्ति तेन सम्बन्धेन

---

* तत्राहत्तावेव तत्प्रसिद्धमिति भावः।

(१) यत्त्वतत्त्वाननुगमादिति घ पुस्तके।

(२) अतिगौरवादिति घ पुस्तके।

(३) विशेषणता विशेषेण इति घ पुस्तके।

तदभावस्य गुणत्वा(१)न्यूनवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। "तत्" साध्यवदवृत्तित्वम्। एवञ्च सामान्याभाव-निवेशोऽपि सम्यगित्याशयेनाह "तेनैवे"ति। "तदवच्छिन्ने"ति, साध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः।

दीधितिः।

केचित्तु (२) नञ्व्यत्यासेन असाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत्, तानि सामानाधिकरण्यानधिकरणानि यस्य तत्त्वं, साध्यसामानाधिकरण्याभाव-व्यापकाभाव-प्रतियोगि-सामानाधिकरण्य-सामान्यकत्वमिति फलितार्थः। अत्र च साध्य-सामानाधिकरण्यं, साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन वृत्तिः, परञ्च (३) सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः। तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ, द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्व-

---

(१) गुणत्वाधिकरणत्वा इति घ पुस्तके।

(२) केचिदिति हस्तलिखित पुस्तके पाठः।

(३) परन्तु इति हस्तलिखित पुस्तके।

गुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च (१) कालपरिमाण-स्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः। सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्व-लाभाय साधिकरणत्वमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्।

दीधिति-प्रकाशः।

"केचित्त्वि"ति। साध्य-विरोधित्वं साध्याभाव-व्याप्यत्वं तच्च केवलान्वयिन्यप्रसिद्धमत आह "साध्यासामानाधिकरणानि" इति। ननु साध्यासमानाधिकरणानां गगनादीनां हेत्वसामानाधिकरण्याद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह "साध्य-सामानाधिकरण्याभावे"ति, आर्द्रेन्धन-प्रभव-वह्नि-सामाधिकरण्य-व्यक्तेरभावस्य धूम-सामानाधिकरण्याभाव--व्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः "सामान्ये"ति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेतु-सामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वेन व्यापकत्व-स्फोरकम्। तेनायोगोलकीय-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्यापि द्वित्वादिनाऽभावस्य धूम-सामानाधिकरण्याभाव-व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः, न वा द्रव्यं गुण-कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावव्याप्तिरिति। "साध्यवति" साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यवति। तेन गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-

(१) काले स्पन्दे च इति नास्ति हस्तलिखित पुस्तके।

सत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । "परञ्च सामानाधिकरण्यं" हेतु-सामानाधिकरण्यम् । "हेतुमति" हेतुतावच्छेदक-विशिष्ट-हेतुमति । "तेनैव" हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेनैव । तेन द्रव्यं गुण-कर्म्मान्यत्व विशिष्ट-सत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । क्रमेण सम्बन्ध-भेद(१)विवक्षयाः प्रयोजन(२)माह "तेने"त्यादिना * पृथिवी-त्ववति कालिकसम्बन्धेनावर्त्तमानस्य चरम-ध्वंसादेर्हेत्वधिकरणे-काले वृत्तेर्नातिप्रसङ्गः । अतएवोत्तरत्र पृथिवीत्वं विहाय द्रव्यत्वेत्युक्तम् † । सत्त्वहेतौ हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य साध्य-सामानाधिकरण्याभाव-व्यापकत्वं न स्वस्मिन्, गुणत्वे तु स्वस्मिन्नेव तदिति तथाक्तम् । (३) परसामानाधिकरण्ये ‡ हेतुताव-च्छेदकसम्बन्धस्य (४) फलमाह "न वा संयोगेने"ति, वह्नि-मानेतद्रूपादित्यादौ वह्निमति समवायेनावर्त्तमानं कालपरि-

---

* साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धाविवक्षणे पृथिवी घटादित्यत्र कालिकेन हेतौ व्यभिचारिण्यति व्याप्तिः पृथिवीत्वाधिकरणे महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैववृत्तेः सम्बन्धसामान्येनावृत्तौ गगनादौ च हेतु-सामानाधिकरण्याभावात्, तद्विवक्षणे तु नातिव्याप्तिरिति सङ्गमयति "पृथिवीत्वे"त्यादिना इति भावः ।

† पृथिवी सत्त्वादित्यादौ च समवायेन पृथिवीत्ववत्यवर्त्तमाने गुणत्वे हेतु सामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः सम्भवति, क्रियामात्रस्यैव कालोपाधित्वा-दिति भावः ।

‡ हेतु-सामानाधिकरण्ये इत्यर्थः ।

(१) सम्बन्धभेद इति नास्ति घ पुस्तके ।

(२) प्रयोजनमित्यत्र फलमिति पाठः घ पुस्तके

(३) तदुदाहृतमिति ख पुस्तके ।

(४) हेतुतावच्छेदक सम्बन्धेनेत्यस्य इति घ पुस्तके ।

माणं * स्पन्दत्वञ्च तच्च कालिकतया एतद्रूपाधिकरणे काले स्पन्दे च समवायेन वर्त्तत इत्यव्याप्तिर्नेत्यर्थः। "स्पन्दत्वादे"-रिति "वृत्तावपी"त्यत्रानुषज्यते। "तेनैवे"त्यस्य फलमाह "समवायेने"ति। "तदधिकरणे" एतद्रूपाधिकरणे पर्व्वतादौ। "सम्बन्धविशेषेण" हेतु सामानाधिकरण्ये हेतौ प्रविष्टेन। वह्निमानाकाशादित्यादौ चा(१)काश-सामानाधिकरण्याप्रसिद्धा तद्विनाकृत-लक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभावादिति भावः। "तच्चिन्त्य"-मिति, एतद्रूप-भिन्नं गुणत्वात् ज्ञानाद्वेत्यादौ महाकालान्यो घटादित्यत्र च कालिकसम्बन्धेन हेतौ चातिव्याप्तिरत्रास्वरसः। साध्यतावच्छेदक–सम्बन्धेन साध्यवति विशेषणताविशेषेण वृत्तित्वाभाव-(२)-व्यापको हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेतुमति तेनैव सम्बन्धेन वृत्तित्वाभाव इत्युक्तौ च नायं दोष इति स्मर्त्तव्यम्।

दीधितिः।

यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति "ने"त्यादि।

---

* कालिकसम्बन्धेनैतद्रूपाधिकरणे महाकाले वर्त्तमानं कालपरिमाणं, क्रियामात्रस्यैव कालोपाधित्वात् तदधिकरण-क्रियावृत्ति-स्पन्दत्वमिति महाकाल-खण्डकालभेदेन द्वयमुपात्तम्।

(१) वह्निमानाकाशादित्यादौचेति नास्ति ग पुस्तके।

(२) वृत्तित्वस्याभाव इति घ पुस्तके।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु स्वोक्तविवक्षायां मूलोक्तदोषासङ्गतिरत आह "यथाश्रुत" मिति। ननु साध्यासामानाधिकरण्य-पदस्य साध्यवदवृत्तित्वमेव लक्षण-कर्त्तुर्विवक्षाविषयः, अतएव केवलान्वयिनि तत्प्रसिद्धिर्निरधिकरणे दर्शिता, तथाच साध्यानधिकरणाधिकरणत्वस्य दूषणमसङ्गतमत आह "यथासम्भव"मिति। यावन्तोऽर्थाः सम्भवन्ति तावतां दूषणस्यासाम्प्रदायिकत्वादिति भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि स्व-समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-साध्य-समानाधिकरण्यं, पर्व्वतीय-वह्नेर्म्महानसीय-धूम-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वात्, द्रव्यत्वादेरव्याप्यवृत्त्यव्याप्यतापत्तेश्च। न च प्रतियोगि-विरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभाव-विशेषणं देयं; संयोगादौ साध्ये सत्तादेरनैकान्तिकत्वाभाव-प्रसङ्गात्, न हि प्रतियोगि-विरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति, अधिकरण-भेदेनाभाव-भेदाभावात् ।

दीधितिः ।

नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह "द्रव्यत्वादे"रिति। प्रतियोगि-विरो-

धित्वं प्रतियोगि(१)-तदधिकरणावृत्तित्वं, व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । "अधिकरणे"ति, तथा सत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः । संयोगात्यन्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगि-सामामाधिकरण्यं अव्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूत-द्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूत-द्रव्यवृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वं, गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-गुण-वृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूत-गुण-निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं; एतानि च न भेदकानि अविरोधात् । सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगि-समानाधिकरणे च न तथात्व-व्यतिरेक इति भावः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रतियोगि-विरोधित्वं यदि प्रतियोग्यभाव-व्याप्यत्वं * प्रति-

---

* संयोगाभावस्य न द्रव्यान्तर्भावेन प्रतियोग्यभाव-व्याप्यः, तत्र संयोगाभावाभाव-सत्त्वात्, तथाच हेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोग्यभावव्याप्यत्वविशिष्टाभावाप्रतियोगित्वं लक्षणं कर्त्तव्यं, एवञ्च संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र नाव्याप्तिः तत्र संयोगाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । संयोगि सत्त्वादित्यत्र च गुणान्तर्भावेन प्रतियोग्यभावव्याप्यत्व-विशिष्टत्वेन संयोगाभावस्य लक्षण-घटकत्वान्नातिव्याप्तिः स्यादिति भावः ।

(१) प्रतियोगीति नास्ति हस्त-लिखित-पुस्तके । सोसाइटी-मुद्रित-पुस्तक एवैतादृशः पाठो वर्त्तते ।

योग्यनधिकरणवृत्तित्वं वा, व्याप्य-वृत्तित्वञ्च यद्यनवच्छिन्ना या वृत्तिस्तद्वत्त्वं स्वाधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्वाक्तिवृत्त्यत्यन्ताभावा(१)-प्रतियोगित्वं वा तदा नातिव्याप्तिरत आह "प्रतियोगि-विरोधित्व"मिति। "तदधिकरणे"ति, प्रतियोग्यधिकरणेत्यर्थः। "न सिध्ये"दिति, अधिकरणानामनन्तत्वान्नास्तीति प्रतीति-नियामकानन्त कल्पने गौरवादतिरिक्तोऽभावः कल्प्यते इत्येवाभाव-सिद्धौ बीजं, तच्चाधिकरण-भेदेनाभाव-भेदाभ्युपगमे न सम्भवतीति भावः। ननु संयोगात्यन्ताभावो गुणे प्रतियोग्यसमानाधिकरणो व्याप्यवृत्तिश्च। द्रव्ये प्रतियोगि-समानाधिकरणोऽव्याप्य-वृत्तिश्चेति व्यवहारात् प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यासामानाधिकरण्य-व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्व-(२)लक्षण-विरुद्ध-धर्म्म-संसर्गित्वं संयोगाभावादि-भेदकं स्यादत आह "संयोगात्यन्ताभावस्ये"ति। "द्रव्य" इति अव्याप्यवृत्तित्वञ्चेत्यत्रानुषज्यते। "गुणे"इत्यपि "व्याप्यवृत्तित्वञ्चे"त्यत्रानुषज्यते। "अविरोधा"दिति, संयोगाधिकरण-द्रव्य-वृत्तित्व-संयोगानधिकरण–गुणवृत्तित्वयोराकाशाभावादौ दर्शनादिति भावः। "सामान्यतो" "न तथात्वव्यतिरेक" इत्यन्वयः। तथाच स्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिनि न स्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वाभावः, न वा प्रतियोग्यधिकरणवृत्तौ प्रतियोग्यधिकरण-वृत्तित्वाभाव इत्यर्थः।

---

(१) वृत्त्यभावा इति ष पुस्तके।

(२) व्याप्याव्याप्यवृत्तित्व इति ष पुस्तके।

तत्त्वचिन्तामणिः।

नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि-साध्यवत्कत्वं व्याप्तिः। मूले वृक्षः कपि-संयोगवान्नेत्यवाधित-प्रतीतेस्तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात्। न चैवं भेदाभेदः, अवच्छेदक-भेदेन तत्सत्त्वाभ्युपगमात्। साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि-साध्यवद्यस्येति षष्ठ्यर्थ-व्याप्य-व्यापकभावानिरूपणात्। साध्य-साधनयोर्व्याप्ति-निरूप्यत्वात्। वह्निमत्पर्व्वतस्य धूमवन्महानस-निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगित्वाच्च, विशेषाभावकूटादेवाभाव-व्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात्।

दीधितिः।

ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः, स चाधिकरणत्वं, साध्य-साधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह "साध्ये"ति। साध्यत्व-साधनत्वे व्याप्ति-प्रतियोगित्वानुयोगित्वे। यत्तज्ज्ञामेव व्याप्तिनिर्व्वक्तव्येत्यत आह "वह्निम"दिति। ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। न च धूम-समा-

नाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदको वह्नि-त्वावच्छिन्नो वह्निः, धूमवान् वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरत आह "विशेषे"ति । य एव प्रत्येकं वह्निमद्भेदा धूम-समानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरण-वृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्य-भेद-बुद्धिं जनयन्ति, तत्प्रतियोगिताव-च्छेदको-वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"साध्यवती"ति, न तु साध्ये इति भावः । "सचे"ति, तथाच साध्यवान् यस्येत्यस्य साध्यवान् यदधिकरणमित्यर्थः । ननु यथा चैत्रस्य पुत्रवानयं देश इत्यत्र चैत्रस्य सम्बन्धित्व (१) पुत्रेऽन्वेति न तु पुत्रवति, तथा ससम्बन्धिकपदत्वात् साध्यवान् यस्येत्यत्रापि यत्सम्बन्धित्वं साध्य एवान्वेति तच्च व्याप्तिनिरूपकत्वमित्यत आह "साध्यसाधनयोरपी"ति । सामानाधिकरण्यमेव साध्यवान् यस्ये-त्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्ध इत्यन्वयः । साध्य-साधनयो धर्म्मिणोर्न व्याप्ति-निरूप्यत्वमत आह"साध्यत्वे"ति। "यत्तद्भ्यामेवे"त्येवकारेण साध्य-साधन-व्यवच्छेदः । तथाच यत्समानाधिकारणान्योन्या-भावाप्रतियोगि यत्तेन सममितिरीत्या वाच्यमित्यर्थः (२) । "न च धूमसमानाधिकरणे"त्यादि, यद्यपि वह्नित्व-विशिष्ट-वह्निरेव तत्तद्वह्नित्वादिना धूमसमानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगिताव-

---

(१) चैत्रसम्बन्धित्वमिति घ पुस्तके ।

(२) रीत्येत्यर्थ इति घ पुस्तके ।

च्छेदक इत्ययुक्तमेतत्तथापि यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं तदन्य-रूपावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यमित्यर्थे तात्पर्य्यं, *। तत्त-द्वह्नित्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकमपि वह्नित्वेन प्रतियोगितानव-च्छेदकमिति मतान्तरमङ्गीकृत्येदमुक्तमित्यन्ये। वह्नि-समानाधि-करण-विशिष्टाभाव-कूट-प्रतियोगितावच्छेदकतया धूमवान् वह्ने-रित्यादौ नातिव्याप्तिरित्यव्याप्ति-परतया व्याचष्टे "य एवे"ति, "प्रत्येक" प्रातिस्विक-रूपेण तत्तद्भेदत्वादिना, धूमसमानाधि-करणाः (१)।

तत्त्वचिन्तामणिः।

नापि साधन–समानाधिकरण-यावद्धर्म्म–निरू-पित-वैयधिकरण्यानधिकरण-साध्य-सामानाधिकरण्यं, साधन-समानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्या-प्रसिद्धेः, महानसादौ समवायितया वह्नि-वह्निमतोर-त्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्त-लक्षणा-भावाच्च।

दीधितिः।

"साधने"ति, वैयधिकरण्यं तदनधिकरण-वृत्तित्वं

---

* तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यमित्यर्थ इति भावः।

(१) धूमसमानाधिकरणा इति नास्ति क, ख, ग पुस्तकेषु।

तच्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धम्, अतिप्रसञ्जकञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ अतः समानाधिकरणोपादानम्। धूमादेरपि न वह्न्यादि-समानाधिकरण-द्रव्यत्वाद्यनधिकरण-वृत्तित्वमतो "याव"दिति। यद्यपि पृथिवीत्वादि-समानाधिकरण-घटत्वपटत्वाद्यनधिकरण वृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्र-वृत्तित्वञ्च निखिल घट-पटादि-रूपाणां तथापि तादृश-धर्म्मानधिकरण-मात्रवृत्तित्वानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यं, न हि पृथिवीत्व-समानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्म्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि, धूमत्वादिकन्तु वह्न्यादि-समानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्र-वृत्तितावच्छेदकम्। तदवच्छेदकत्वञ्च (१) तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वं तेन मेयत्व-समानाधिकरण-गुणत्वाद्यनधिकरण-मात्रवृत्तितानधिकरण-गगनादि-वृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्य-साध्यक-मेयत्वे नातिप्रसङ्गः।

दीधिति प्रकाशः।

"प्रमेयत्वादे"रितिमूल * मनूद्याह "वैयधिकरण्य"मिति।

---

* प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरितिमूलमित्यर्थः।

"पृथिवी"ति,* द्रव्यत्वानधिकरण-वृत्तित्वस्य पृथिवीत्वेऽसत्त्वादिति भावः। धूमवान् वह्नेरित्यत्रायोगोलकीय-वह्न्यनधिकरण-वृत्तित्वं धूमे वर्त्तत इति अखण्ड-हेत्वनुधावनम्। साधनाधिकरणे येन सम्बन्धेन धर्म्मस्य वृत्तित्वं तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणं यत्साध्यताव-च्छेदकसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वञ्चात तादृश २ वैयधिकरण्यं, तेन (३) (साधनसमानाधिकरणधूमस्यैव समवायसम्बन्धेनानधिकरणे संयो-गेन संयोगेनानधिकरणे समवायेन वह्नेर्हेत्तावपि नक्षतिः।) (४) "धूमादेरपी"ति, समवायेन धूमस्य साध्यतायां व्यभिचारिणि वह्न्या-वतिव्याप्तिर्बोध्या (५)। संयोगेन (६) साध्यतायां द्रव्यत्वानधिकरणे गुणादौ संयोगेन वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेर्द्रव्यत्वमादाय नातिव्याप्तिः सङ्गच्छते। "द्रव्यत्वादे"रिति, तथाच द्रव्यं पृथिवीत्वादित्या-दावव्याप्तिरित्यर्थः। "तदनधिकरणे"ति, साधन-समानाधिकरण-घटत्वानधिकरणेत्यर्थः। तथाच मात्रपदे दत्तेऽपि रूपवान् पृथिवी-त्वादित्यत्राव्याप्तिरित्यर्थः। "तादृशे"ति साधन-समानाधिकरणे-

---

* तद्वह्नि-तद्धूमयोर्व्याप्तिरेव धूमसामान्यवह्निसामान्ययोर्व्याप्तिः, इत्यञ्च पर्व्व-तीयधूमानधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य पर्व्वतीयवह्नौ सत्त्वाद्विशेषव्याप्तिरक्षतै-वेत्यभिप्रायेणेदं, अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः।

(१) अवच्छेदकत्वन्तु इति हस्त-लिखित-पुस्तके।

(२) तादृश इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) तेन सम्बन्धभेदमादाय न दोषः इति घ पुस्तके।

(४) ( ) मध्यस्थितः पाठो नास्ति घ पुस्तके।

(५) वतिव्याप्तिरित्यर्थ इति घ पुस्तके।

(६) धूमस्येत्यधिकं घ पुस्तके।

त्यर्थः । "नह्नी"ति, नीरूप-पृथिव्यभावादिति भावः । "धूमत्वादिकन्त्वि"ति, तथाच व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः । नन्वन्यूनवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं मेयत्वादावपीति तत्साध्यकाव्याप्तिरत आह "तदवच्छेदकत्व"मिति । "तच्छून्यधर्म्मे"ति, धर्म्मत्वं वृत्तिमत्त्वं । तत्प्रयोजनमाह "तेने"त्यादिना । द्रव्यवान् मेयत्वादित्यत्र समवायेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वसमानाधिकरण-गुणत्वानधिकरणमात्र-समवेतत्व-शून्यगगनादि-वृत्तित्वेऽपि तच्छून्यानि यावन्ति वृत्तिमन्ति सत्तादीनि(१) तदवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु धर्म्मत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं वाच्यम् * । अन्यथा गगनादेरपि संयोगेन सम्बन्धितयोक्तदोषापरिहारात्,

---

* ननु धर्म्मपदं व्यर्थं तथाहि तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदनधिकरणेतरावृत्तित्वे सति तदनधिकरणवृत्तित्वं, अत्र विशेष्यदलमनादृत्य-तदनधिकरणेतरावृत्तित्वस्यैव मात्रपदार्थत्वे तदनधिकरणेतरावृत्तित्वशून्यत्वं गगने नास्तीति कृत्वा-गगनवारणसम्भवे किं धर्म्मपदेनेति चेन्न धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय तदनधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यत्र वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् । एवं सति गुणत्वानधिकरणेतरावृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या संयोगसम्बन्धेन द्रव्यादि-साध्यकमेयत्वादिहेतौ अवच्छेदकत्वलक्षणाव्याप्तिवारणाय तादृश-यावद्धर्म्मानधिकरणेतरत्ववन्निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदके स्वाधिकरणत्वस्य-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वरूपधर्म्मत्वस्यचोभयाभावस्तादृशं यद्‌यत्स्वं तदेवावच्छेदकमिति पारिभाषिकावच्छेदकलक्षणं निर्व्वाच्यम् । तथाचात्र द्रव्यवान् मेयत्वादित्यादौ तादृशानवच्छेदक-गगनादौ द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभावो नास्तीति पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशावच्छेदकं यद्‌यत्स्वं तद्भिन्नमेव साध्यतावच्छेदकमिति

(१) सत्तादीनि इति नास्ति ग पुस्तके ।

एवमभाव-द्रव्यान्यतरत्वेन समवायेन साध्यतायां मेयत्वादि-हेतौ व्यभिचारिणि तादृश-गुणत्वानधिकरणमात्र-समवेतत्वशून्येऽभावे वृत्तिमति तादृशान्यतरत्वस्य सत्त्वादनवच्छेदकत्वं स्यात्, तथाच संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वादावतिव्याप्तिः तादृश-गुण-त्वाद्यनधिकरणमात्र-संयुक्तत्वशून्यस्य संयोगेन वृत्तिमतोऽप्रसिद्धया द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वाभावात्। एवं तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वमित्यत्रा-वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम्, अन्यथा वह्नि-समानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिता-शून्या-योगोलकीय-वह्नौ धूमत्वस्यापि कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वादवच्छेद-कत्वापातात्। इत्थञ्च समवायेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वादि-हेतौ तादृशगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तिता-शून्ये धर्म्मे सत्त्वादौ साध्य-तावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरवच्छेदकत्वलक्षणा-व्याप्तिः। न च तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वाभाव-वृत्ति-मत्त्वोभयाभाववद्-यावत्स्वाश्रयकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यम्। अभावीयविशेषणतया वृत्तिमत्त्वीयसम्बन्धविशेषेण चोभयाभाव-स्योभयवत्यपि सत्त्वात्, अन्यतरसम्बन्धेनाभावस्याननुगमात्। एवं सत्ताद्रव्यत्वोभयवान् जातिमत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणरीत्याऽति-प्रसङ्गश्चेत्यस्वरसादाह "वस्तुतस्त्व"ति।

तत्रातिव्याप्तिरिति सत्त्वा वृत्तिमत्त्वरूपधर्म्मत्वोपादानमिति निष्कर्षः। एतन्मते-वस्तुत इत्यादि दीधिति-ग्रन्थस्याभासस्तु सत्ताद्रव्यत्वोभयवान् जातिमत्त्वादि-त्यादिरिति भावः।

दीधितिः ।

वस्तुतस्तु तादृश-धर्म्मानधिकरण-मात्रवृत्ति-स्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यम् । तेन सत्ता-द्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्व--विरहेऽपि उभयत्वावच्छिन्नाधिकरणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तादृशधर्म्मे"ति, साधनसमानाधिकरणधर्म्मेत्यर्थः । "स्वं" अवच्छेदकत्वेनाभिमतम् । तथाच संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां सत्त्वादिहेतौ संयोगेन द्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतायास्तादृशगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य नावच्छेदकत्व-क्षतिः । तादृश-धर्म्मानधिकरणमात्रवृत्ति-स्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य सत्त्वस्य गुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावात् अतिप्रसङ्ग (१) इत्यधिकरणतापर्य्यन्तानुधावनम् । तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च तादृश-धर्म्माधिकरणावृत्तित्वं, इतरांशस्य वैयर्थ्यात् । न च स्वावच्छिन्नाधिकरणता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन

---

(१) अतिप्रसङ्गमिति घ पुस्तके ।

वाच्या, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ कालिकसम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकत्वाधिकरण-वृत्तित्वेन धूमत्वस्यानवच्छेदकत्वापातात्; तथाच कालो घटवान् कालपरिमाणात्, ईश्वरज्ञानं घटवत् नित्यज्ञानत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन विषयतासम्बन्धेन च साध्यतायां तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति वाच्यम्। येन येन सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणता तादृशी तेन तेन सम्बन्धेन स्वावच्छिन्न-प्रकारकज्ञानभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारकं ज्ञानं तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्, विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्। महाकालान्यत्वविशिष्ट-घटत्वस्य ईश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्ट-घटत्वस्य च तत्रावच्छेदकत्वादिति कश्चित्। ननु तच्छून्यधर्म्मपर्य्याप्तिवृत्तिकत्वं वाच्यम्। सत्ता-द्रव्यत्वोभयत्वञ्च न सत्तापर्य्याप्तिवृत्तिकमत आह "गुणान्ये' ति।

दीधितिः।

"प्रमेयत्वादे"रिति। ननु व्यतिरेकित्वेन धर्म्मो विशेषणीयः। वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृश्य कस्यापि (१) न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्र-स्फोरणाय, तथाच साधन-समानाधिकरण-धर्म्मनिरूपित--वैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्न-धर्म्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्व-

---

(१) कस्यापि तादृशस्य इति हस्तलिखित पुस्तके।

शून्यधर्म्मता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्य्यवसितं, अतो दोषान्तरमाह "महानसादा"विति। तथाच तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्वद्भिन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः।

दीधिति-प्रकाशः।

व्यतिरेकित्वं अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तच्च नाकाशाभावे, व्यतिरेकि यावद्धर्म्माधिकरणाप्रसिद्धा (१) तदनधिकरणमप्रसिद्धं, प्रातिस्विकरूपेण धर्म्मस्योपादाने चावच्छेदकस्यैव तथोपादानमुचितं किं व्यतिरेकित्व-विशेषणेनेत्याह "वस्तुतस्त्वि"ति। "तादृशस्ये"ति। एवञ्च यावत्पदं तत्तद्धर्म्म-वैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तत्तद्भेदकूटस्य बोधनाय। ननु धूम-समानाधिकरण-पर्व्वतत्वादि-वैयधिकरण्यावच्छेदक-महानसीय-वह्नित्वाद्य-भिन्नतया वह्नित्वादेर्न तादृशावच्छेदक-भेद-कूटवत्त्वमत आह "यावत्तादृशे"ति। तथाच तादृशावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्व-विशिष्टवह्नित्वे पर्य्याप्तत्वेऽपि शुद्धवह्नित्वे तदभावः प्रतीति-बलादभ्युपेयत इति भावः। यद्यप्यवच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे तदवच्छिन्नभेदोपि शुद्धवह्नित्वे सम्भवति, एको न द्वावितिवत्, तथापि तदनभ्युपगमेनेदम्। "तथाचे"ति, इत्थञ्च साधन-समानाधिकरणो धर्म्मो वह्निरेवेति ध्येयम्।

---

(१) यावद्धर्म्माणामधिकरणाप्रसिद्धा इति ध पुस्तके।

दीधितिः ।

एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं, समवायितया महानसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीति प्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात्, सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्य-विवक्षायान्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

दीधितिप्रकाशः ।

मूलस्य न्यूनतां परिहर्त्तुं तदधिकरणावृत्तित्वरूपमपि वैयधिकरण्यं दूषयति "एतेने"ति । "सम्बन्धविशेषेणे"ति, एतत्तत्त्वं प्रागेव निरूपितम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः, उपाधिश्च साध्य-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः, व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । व्यभिचारे चावश्य-मुपाधिः । प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थान-नियमलक्षणं, गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्योन्याभाव-प्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च, किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धस्तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि,

अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चित्साध्य-व्यापक-साधनाव्यापकधर्म्म-निषेधो न धूमादौ, प्रकृतसाध्य-व्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मश्च सिद्ध्यसिद्धिभ्यां न निषेद्धु-शक्यः, यावत्साध्य-व्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्याप-कत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्य-व्यापकत्वं निषिध्यते इति चेन्न व्यधिकरणत्वात्। यावत्साधना-व्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य, यावत्साध्य-व्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न सोपाधेरपि तथात्वात् तथाहि साधनस्य वह्नेरव्यापकं यावदार्द्रेन्धनन्तत्प्रत्येक-मव्यापकं साध्य-धूमस्य, द्वितीये साध्य-धूमस्य व्यापक-मार्द्रेन्धनं तद्व्यापकं महानसीय-वह्नेः। नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वं, साध्या-व्यभिचारित्वस्यैव गमकत्व-सम्भवात्, तच्च दूषितम्।

दीधितिः।

उपाधिपदस्य साध्य-समव्याप्त-वचनतया आत्मा-श्रय-प्रसङ्गादाह "साध्य-व्यापके"ति। व्यापकत्वं व्याप्ति-निरूपकत्वं आत्माश्रयादि-ग्रस्तमत आह "तद्वन्निष्ठे"ति। यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्य-

वृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्दह्निन्नत्व--प्रकारक--प्रमाविषयत्वाभावादि-रेवास्ति। यदि च तस्यापि विशेषणान्तर-विशिष्टस्य ह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभाव-सम्भवस्तदा साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकीभूत-साधन--समानाधिकरणात्यन्ताभाव--प्रतियोगितावच्छेदक-धर्म्मवत्त्वं दलद्वयार्थौ बोध्यः।

दीधिति-प्रकाशः।

"आत्माश्रये"ति, साध्य-निरूपित-व्याप्तेः साध्यादि-निष्ठायाः प्रवेशादात्माश्रयः*। "आत्माश्रयादौ"ति, धूमवान् वह्निरित्यादौ† धूम-निरूपित-धूमनिष्ठ-व्याप्तेरपि लक्ष्यतया धूमनिष्ठ-व्याप्ति-निरूपकत्वस्य धूम-निष्ठस्यापि प्रवेशादात्माश्रयः, धूमसामग्र्यादि-निष्ठस्य प्रवेशेत्वन्योन्याश्रयः। धूमसामान्यादिनिष्ठस्य धूमव्याप्तिनिरूपकत्वस्यापि धूमसामग्रीव्यापकत्व-घटितोपाधि-घटितत्वात्, तत्र च धूम-निष्ठस्य धूमसामग्री-निष्ठ-व्याप्ति-निरूपकत्वस्य घटकत्वादिति। ननु यत्रोपाधिरव्याप्य-वृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रोपाधि-लक्षणा-सत्त्वादनौपाधिकत्व-लक्षणातिव्याप्तिरत आह "यत्रे"ति।

---

* साध्य-समव्याप्ताव्याप्यत्वं साधने, इत्यर्थलाभेन धूमस्यापि धूम-समव्याप्यत्वात् तदव्याप्यत्व-घटितव्याप्तौ धूमनिष्ठ-धूमनिरूपितव्याप्तेरपि निवेशादिति भावः।

† अत्रापि साध्य-व्यापकाव्याप्यत्वं साधने, इत्यर्थ-लाभेन धूमस्यापि धूमव्यापकत्वात् तदव्याप्यत्व-घटितव्याप्तौ धूमनिष्ठ-धूमनिरूपितव्याप्तेरपि निवेशादिति भावः।

इदमेतद्वृत्तत्ववत् द्रव्यत्वादित्यत्रैतत्कपि-संयोगोऽव्याप्यवृत्तिरुपाधिः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनादि-र्नानाव्यक्तिकोपाधिः। "अन्तत" इति, व्यभिचार-निरूपकाधिकरण-तत्तद्व्यक्ति-भिन्नत्वस्यैवाखण्डस्य सर्व्वत्र सम्भवादिति भावः *। "तद्व"दिति, तत्पदेनाव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिकोपाधिश्च संगृह्यते। तत्र तत्र तत्कपि-संयोगवद्भिन्नत्वप्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वाभाव आर्द्रेन्धनवद्भिन्नत्व-प्रकारक प्रमाविशेष्यत्वाभावश्चाखण्डो व्याप्यवृत्तिरेक (१) उपाधि-रित्यर्थः। तद्वद्भिन्नत्वाभावस्य तदभिन्नत्वात् तत्प्रकारक-प्रमा-विशेष्यत्वस्य च विशेष्य-भेदेन भिन्नत्वात् † गुरुतरानुसरणम्। "तस्यापि" अखण्डस्यापि, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे विशिष्टाभावस्य सम्बन्धाभावात्मकत्वे वा विशेष्यस्य न तत्प्रतियोगित्व-मत आह "द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वे"ति, "सम्भव" इति, द्वित्वावच्छिन्नाभाव-स्यातिरिक्तस्य केश्चिदनभ्युपगमात् क्लृप्ताभावस्यैव तादृशप्रतीति-विषयत्वाभ्युपगमादिति। "साध्यसमानाधिकरणे"ति, अत्र तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यद्रूपेण तद्रूपेणैव तादृश-प्रतियोगिताव-च्छेदकत्वं वाच्यं, तेन सद्धेतौ शुद्धस्येन्धनत्वस्य वह्निसमानाधिकरणा-भाव-प्रतियोगितानवच्छेदकस्य महानसीयत्व-विशिष्टस्य तस्य धूम-

---

* व्यभिचाराधिकरण-तद्व्यक्तिभेदस्य तूपाधित्वेनाज्ञानदशायाञ्चोपाधित्वे-नाभिमतोयस्तद्वद्भिन्नत्व-प्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वाभाव एवोपाधिः सुलभः इति "अन्ततः" पदेन सूचितमिति तत्त्वम्।

† तथाच तस्य तादृशाभाव-प्रतियोगित्वात्तथैव दोष इति भावः।

(१) स्वाखण्डसर्व्ववृत्तिरेक इति घ पुस्तके।

समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वादिकं पश्चाद्वक्ष्यति।

दीधितिः।

अनवस्थान्निरसितुमाह "प्रतियोगित्व"मिति। "सह"ेति एक-देश-कालावच्छेदेनेति पूरणीयम्। तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगिताया मव्याप्तिः। "अन्योन्ये"ति, अत्र समवायादि-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना वह्न्यादेर्वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावस्तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या, इत्थञ्च तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः। अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात्, परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः, तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, तादृशस्व-सम्बन्धाधिकरणावृत्ति-तत्कत्वाभिधाने च व्यधिकरण--सम्बन्धावच्छिन्नाभाव–प्रतियोगितायामव्याप्तिः, सिद्धान्तलक्षण-वक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपीति ध्येयम्।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अनवस्था"मिति, विरोधित्वस्य परस्पराभाव-व्याप्यत्वरूपस्य* प्रवेशे तद्व्याप्तेरपि (१) विरोधित्वरूप-प्रतियोगित्व-घटकतया (२) व्याप्त्यन्तराणां प्रवेशादनवस्थेत्यर्थः। निरुक्तसहानवस्थायित्वे तदधिकरणावृत्तित्वरूपे व्याप्तेरप्रवेशादनवस्थाया अभावेऽपि दोषान्तरमेव तत्रेति ध्येयम् । "अव्याप्यवृत्ते"रिति, अत्रैकदेशो नावच्छेदकः । "प्रागभावादे"रिति, अत्रैककालो नावच्छेदकः †। "येन सम्बन्धेने"ति, तत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽवृत्तित्वं वक्तव्यमित्यर्थः। तथापि तादात्म्येन वृत्तित्वस्याधेयत्व-रूपस्याप्रसिद्ध्या कथमन्योन्याभाव-प्रतियोगि-साधारण्यमत आह "इत्यञ्चे"ति, सम्बन्धभेद-विवक्षणे चेत्यर्थः। "नायं दोषः" नाव्याप्तिः। "तद्वति" समवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-सत्ताभाववति सामान्यादौ । "तादृशे"ति,

---

* सहानवस्थाननियमलक्षणस्येत्यर्थः ।

† इत्यञ्च स्वाभावावच्छेदक-देशावच्छिन्न-स्वाभावाधिकरण-वृत्तित्व-स्वाभावावच्छेदककालावच्छिन्न-स्वाभावाधिकरण-वृत्तित्वोभयाभाववत्त्वं प्रतियोगित्वम् । न च व्याप्यवृत्तिकाभावस्थले अवच्छेदका-प्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगितायामव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वाभावानवच्छेदकदेशानवच्छिन्न-स्वाभावाधिकरण-वृत्तित्व स्वाभावानवच्छेदककालानवच्छिन्न-स्वाभावाधिकरण-वृत्तित्वोभयाभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । स्वाभावानवच्छेदकत्वञ्चावच्छेदकता-सम्बन्धेन स्वाभाववत्त्वं, तेन व्याप्यवृत्तिकाभावस्थले नावच्छेदकाप्रसिद्धि-निबन्धनो दोषः। प्रागभाव-प्रतियोगिनि स्वाभावानवच्छेदककालावच्छेदेन स्वाभावाधिकरण-कपालवृत्तित्वसत्त्वादुभयाभाववत्त्वमेवमन्यत्रापीति बोध्यम्।

(१) तद्व्याप्तावपि इति ख पुस्तके । (२) घटक इति ख पुस्तके ।

प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-सम्बद्धं यदधिकरणं तदवृत्त्यभावकत्वमित्यर्थः। प्रकृते च तादृश-प्रतियोगि-सम्बद्धमधिकरणं सत्तावदेव तत्र सत्ताभावस्यावृत्तित्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। यद्यपीत्थमपि सत्ताभाव-निष्ठे सत्तारूपाभाव-प्रतियोगित्वेऽव्याप्तिस्तत्र तादृश-प्रतियोगि-सम्बद्धं यदधिकरणं सत्ताभाव-वदेव (१) तत्र तादृशाभाववत्ता-नियामक-समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेस्तथापि सप्तम-पदार्थ-रूपाभाव-प्रतियोगित्वमेव लक्ष्यमिति यदि ब्रूयात् तदा नोक्ताव्याप्तिर्घटत इति दोषान्तरमाह "व्यधिकरणे"ति। संयोगेन जात्यभावादौ संयोगेन जातिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्धेरव्याप्तिरित्यर्थः। "खण्डश" इति, यत्प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये यत्प्रतियोगिकत्व–तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्न-यदभावाधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावस्तस्य तदभाव-प्रतियोगित्वत्। संयोग-सम्बन्ध-सामान्ये च जाति–प्रतियोगिकत्व–जात्यभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वान्न-तत्प्रतियोगित्वेऽव्याप्तिरिति। "तत्परिहार" इति। तस्य उक्तदोषस्याव्याप्तेः परिहारः। आकाशादौ घटाद्यभाव-प्रतियोगित्वस्य * वारणाय-स्वाभावाधिकरणानुयोगित्वेत्य-

* यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यत्प्रतियोगिकत्वाभाव इत्युक्तौ घटाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-संयोगसम्बन्धसामान्ये गगन-प्रतियोगिकत्वाभावात्तस्यापि घटाभाव-प्रतियोगित्व-प्रसङ्गोऽतश्चरमदलमावश्यकम्। तस्यार्थविवेचनेन दोषमाह "आकाशादा"वित्यादि। चरमदलदाने तु प्रथमद्वितीय यत्पदाभ्यामेक व्यक्तिरेव गृह्यते, तथाच प्रकृते गगनस्य न घटाभाव-प्रतियोगित्वं, किन्तु स्वाभावस्यैवेति ध्येयम्।

(१) सत्त्वाभाववदेवेत्यत्र सामान्यादौति पाठः घ पुस्तके।

स्वावच्छोपादाने स्वस्याभाव इत्यत्रैवमुभयाभाव इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्यापि निरुक्तिरपिना सूचिता * ।

दीधितिः ।

"अभावविरहात्मत्व"मिति । न चान्योन्याभाव-प्रतियोगि-तत्त्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती ; प्रकृतो-पयोगि-प्रतियोगिताभावस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणे अत्यन्ता-भावपद-वैयर्थ्यं, सर्व्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारण-रूपाव-च्छिन्नस्य वा उपाधिता-सम्भवात्, इतरथा तु भेदप्रति-योगिता-वारणाय संसर्गाभाव-परतया तस्य सार्थकत्वा-दिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञान-प्रतिबन्धक-ज्ञान-विषयार्थकत्वात् । प्रतिबध्नाति हि तादात्म्येन प्रतियोगि-ज्ञानमन्योन्याभाव-बुद्धिं, प्रतिबन्धकत्वञ्चा-त्रैक-कालावच्छेदेन एकत्रावर्त्तमानत्वं अभावपदस्य च स्वाभाव-परत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अप्रसक्तिः", अन्योन्याभाव-प्रतियोगिनि, तस्यान्योन्याभाव-विरहत्वाभावात् । "अतिप्रसक्तिः" तत्त्वावच्छेदके † तस्यैवान्यो-

---

* तत्प्रतियोगित्वञ्च स्वरूप-सम्बन्धविशेष इति भावः ।

† अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदके इत्यर्थः ।

न्याभाव-विरहत्वादिति। "प्रकृतोपयोगी"ति, व्याप्तिलक्षण-घटकेत्यर्थः। "मात्रस्ये"ति, मात्रपदेनान्योन्याभाव-प्रतियोगित्वस्य व्यवच्छेदः। तथाचेदं पर्य्यवसन्नं, साध्यवन्निष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तदभावत्वरूपं यत्प्रतियोगित्वं तदभाववत्त्वे सति साधनवन्निष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तदभावत्वरूपं प्रतियोगित्वं यत्र, स उपाधिरेतस्याभावो यत्र, तत्रानौपाधिकत्व-रूपव्याप्तिरिति। "लक्षणे" उपाधिलक्षणे। "वैयर्थ्य"मिति, धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमवति वर्त्तमानो य आर्द्रेन्धनाद्यन्योन्याभावस्तदभावत्वस्यार्द्रेन्धनादावभावेन तत्रोपाधिलक्षण-गमनसम्भवेनानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिलक्षणस्यातिव्याप्त्यभावादन्योन्याभाव-प्रतियोगिता(१)वारकं अत्यन्तपदं व्यर्थमित्यर्थः। ननु तद्धूमवान् वह्नेरित्यादौ तदार्द्रेन्धनस्याप्युपाधित्वात् तस्य च तद्धूम-समानाधिकरण-ध्वंस-प्रागभाव-* प्रतियोगित्वादनुपाधितापत्तिरतो-ध्वंसादि-वारणायात्यन्तपदं सार्थकमत आह "सर्व्वत्र-नित्यस्ये"ति। तत्रापि व्यभिचाराधिकरणायोगोलकाद्यन्यत्वस्योपाधित्व-सम्भवान्नानौपाधिकत्व-लक्षणातिव्याप्तिः, न च तथापि तदार्द्रेन्धने उपाधि-लक्षणाव्याप्तिरिति वाच्यं, उपाधिलक्षणस्याप्रकृतत्वान्न तदव्याप्तिर्दोष इति भावः। नित्यस्यापि विशिष्टाभावादि-प्रतियोगित्वात् अवच्छेदकानुसरणमावश्यकं,

---

* समवायिनाशाधीन-समवेतनाशस्य प्रतियोगि-समवायिदेशनियतत्वाभावात्-पर्व्वतादावपि तादृशार्द्रेन्धनध्वंसस्य वृत्तेर्धूम-समानाधिकरणत्वमक्षतमिति। अथवार्द्रेन्धनावयवे तत्समानाधिकरणत्वमिति ध्येयम्।

(१) प्रतियोगितेति नास्तिघ पुस्तके।

तथाचानित्यस्यापि नित्य-साधारण-धर्म्मेण प्रकृतोपाधिता सम्भवत्येवेत्याशयेनाह "नित्यसाधारणे"ति। तथाच तदार्द्रेन्धनायोगोलक-भेदान्यतरत्वेन तदार्द्रेन्धनस्यापि उपाधित्वमित्यर्थः। "इतरथा" भेद-प्रतियोगिता-साधारण-प्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यते। "भेद-प्रतियोगिते"ति, धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकान्यत्वादेरुपाधेर्धूमवन्निष्ठभेद-प्रतियोगित्वादिति। "तस्य" अत्यन्ताभावपदस्य। न च सर्व्वत्र व्यभिचाराधिकरणान्यस्य साध्य-साध्यवदन्यतरस्य वा तत्त्वेनोपाधित्वं सम्भवत्येवेति तद्वारणमफलमिति वाच्यम्। इदं जन्यत्ववत् पृथिवीत्वादित्यत्र व्यभिचाराधिकरण-परमाणु-भेदस्य परमाणुत्वाभावस्य वा नोपाधित्वं, तस्य जन्यत्व-समानाधिकरण-भेद-(१)प्रतियोगित्वात्। परमाणुभिन्नस्य जन्यत्व-तद्वदन्यतरस्य वा नोपाधित्वं तादृशस्य परमाणावपि सत्त्वेन साधन-व्यापकत्वात्*। न च तादात्म्यसम्बन्धेन साधनाधिकरणे परमाण्वादावसत्त्वात् साधनाव्यापकत्वमक्षतं † सम्बन्धविवक्षायाः प्रकृतेऽकृतत्वात् ‡।

---

* परमाणौ परमाणुभिन्नस्य द्व्यणुकस्य जन्यत्व-तद्वदन्यतरस्य च द्व्यणुकस्य सत्त्वात्, परमाणौ तयोरत्यन्ताभावासत्त्वात् साधन-व्यापकत्वमिति भावः।

† अथाच परमाणुभिन्नस्य जन्यत्वतद्वदन्यतरस्य च परमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति भावः।

‡ तथाच परमाणौ सम्बन्ध-सामान्येन तयोरभावविरहात्, साधन-व्यापकतेति भावः। नन्वेवं सति धूमवान् वह्नेरित्यादावेवोक्तक्रमेणायोगोलकान्यत्वादेः साधनव्यापकतयोपाधित्वाभावाद्व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिसम्भवे एतावद्दूरपर्य्यन्तानुधावनमफलमिति चेन्न धूम-धूमवदन्यतरस्योपाधित्वात् तस्य च वह्निमत्परमाणुनिष्ठाभावप्रतियोगित्व-सम्भवादिति।

(१) भेद इत्यत्रान्योन्याभाव इति घ पुस्तके।

सम्बन्ध विवक्षणेत्वत्यन्तपदानुपादानस्य "वस्तुतस्त्वि"त्यादिना स्वयमेव वाच्यत्वात्। एवं तत्परमाणुवृत्तित्वादिनापि नोपाधित्वं * सम्बन्ध-सामान्येन परमाणुवृत्तित्वस्य जन्यत्ववद्व्यणुकनिष्ठभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, स्वरूपसम्बन्धेन परमाणुवृत्तिरूपादेः परमाणावपि सत्त्वेन साधन-व्यापकत्वादिति।

केचित्तु घटाभावान्यत्ववान् मेयत्वादित्यादौ व्यभिचार-निरूपकाधिकरणस्य घटाभावस्य यदन्यत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य घटाभावात्मकतया घटाभावान्यत्वस्य घटाभावान्यत्वसमानाधिकरण-घटाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् घटाभावान्यो नोपाधिः, घटाभावत्वप्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वाभावस्य च साध्यवन्निष्ठभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तदाश्रयस्यानुपाधितापत्त्या अत्यन्तपदस्य संसर्गाभावपरतया सार्थकत्वमित्याहुः।

अन्योन्याभाव-प्रतियोगिन्यव्याप्तिं निरस्यति "प्रतिबध्नाति ही"ति, प्रतिबन्धकत्व कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं चेत्तदात्माश्रय इत्यत आह "प्रतिबन्धकत्वञ्चात्रे"ति। "अत्र" प्रतियोगिता लक्षणे। प्रतियोगिज्ञान-तदभावज्ञानयोर्भिन्नकालावच्छेदेनैकत्रात्मनि वृत्ते"रेककालावच्छेदेने"ति। एक-शरीरावच्छेदेनेत्यपि बोध्यम्। तेन कायव्यूह-दशायां भिन्नशरीरावच्छेदेनैकत्रात्मनि

---

* परमाणुवृत्तित्वं सम्बन्धसामान्येन यत्किञ्चित् सम्बन्धेन वा आद्ये साध्याव्यापकत्वमाह "सम्बन्धसामान्येने"त्यादि, द्वितीय साधनव्यापकत्वमाह स्वरूपसम्बन्धेने"त्यादि इति।

एककालावच्छेदेन तयोर्वृत्तावपि न दोषः। अन्योन्याभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् तत्राति-व्याप्तिं निरस्यति "अभावपदस्यचे"ति, घटान्योन्याभावस्तु न घट-त्वस्याभाव इति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः।

दीधितिः।

वस्तुतस्त्वेक-सम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायास्तस्या अवच्छेदकमतो यत्-सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्य-समानाधिकरणाभाव-प्रति-योगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया एव साधन-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताया अवच्छे-दकं तद्वाच्यम्। तथाच संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव। वा शब्दोऽस्वारस्य-सूचनाय। स च व्यधिकरण-सम्ब-न्धेन सर्व्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात्। स्वाभाव-सम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञान-विषयत्वस्य वा लघोः सर्व्वत्र सम्भवितत्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थ-प्रति-योगितायाः प्रवेशात्, तत्र स्वरूप-सम्बन्धस्य शरणी-करणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च।

अभावत्व-प्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिता-घटितत्वात्, तथाविध-व्यवहार-गोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

"यत्साध्यस्य" यत्समानाधिकरण-साध्यस्य। "तथा-ही"त्यादि, यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिता-वच्छेदकं यावत्साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रति-योगितावच्छेदकं साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणा-त्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम्। प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धा-वच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम्। तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्न-साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यसमानाधि-करणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धा-न्तरावच्छिन्न-साधनसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः। व्यभिचारिणि तु यत्राधि-करणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्न-तन्निष्ठा-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्व-प्रकारक-प्रमा-

विषयत्वत्वं विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-साध्यसमानाधि-करणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

वक्ष्यमाणास्वरसादाह "वस्तुतस्त्वि"ति । "एकसम्बन्धे"ति, तथाच यत्किञ्चित्सम्बन्धाविशेषित-प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-घटित-व्यापकत्वस्याप्रसिद्ध्या व्यापकत्वदले यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षणे अव्यापकत्वदले च तदविवक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ नानौपाधिकत्वं स्यात् । तत्र समवायावच्छिन्न-वह्नि-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतस्यापि द्रव्य-त्वत्वादेः संयोगावच्छिन्न-धूमसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताव-च्छेदकत्वात्, द्रव्यत्वस्योपाधित्व-सम्भवात् । न च प्रतियोगिता सामान्यानवच्छेदकत्व-घटितमेव व्यापकत्वं वाच्यम् (१) धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकभेदत्वमेव धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-सामान्यानवच्छेदकं, संयोगावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगितायामयो-गोलकभेदत्वस्य गुरुतया भेदत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । जन्यमात्रस्यैव कालोपाधितयाऽयोगोलकभेदानधिकरणदेशा-वच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकायोगोलक-भेदा-भावस्यापि धूमवन्निष्ठतया-ऽयोगोलकभेदत्वस्य तादृशाभाव प्रति-योगितावच्छेदकत्वात् । एवं पृथिवी रूपादित्यादौ व्यभिचारा-

---

(१) वाच्यमिति नास्ति ध पुस्तके ।

धिकरण-जल-भेदादीनां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य पार्थिव-परमाणौ सत्त्वादुपाधेरप्रसिद्धिरित्यादिकमूह्यम्। "तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया एवे"ति। वह्निमान् धूमादित्यादौ तु द्रव्यत्वे नातिप्रसङ्गः, (१) तत्र समवायावच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वेऽभावादिति भावः। "तद्वाच्यं" उपाधित्वं वाच्यम्। "तथाचे"ति, इत्थं विवक्षणे अन्योन्याभावमादाय दोषाभावादिति(२)। "स च" अस्वरसश्च। "व्यधिकरणसम्बन्धेने"ति, यद्यपि समानाधिकरण-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-स्थलेऽपि सर्व्वत्राभाववति तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भ्रमे मानाभाव इति व्यधिकरण-सम्बन्धानुसरणमफलमिति तथापि तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिमत्ताज्ञानं यत्र * तत्र तत्कालावच्छेदेन तदात्मीय-तदभाववत्ताज्ञानाभाव इत्युक्तौ नाप्रसिद्धिः सम्भवतीति तत्पर्य्यन्तानुधावनमिति। अत्र सर्व्वत्र पञ्चम्यन्तानि "सचे"त्यत्र हेतुत्वेनान्वीयन्ते (३)। स्वाभावज्ञान-प्रतिबन्धक-ज्ञानविषयत्वमित्यत्र गौरवमत आह "स्वाभाव सम्बन्धित्वस्ये"ति, सम्बन्धत्वस्य नियम-(४)घटितत्वेन (५) अनौपाधिकत्वलक्षणे (६)

---

* विशेष्यतासम्बन्धेनेति भावः।

(१) द्रव्यत्वे न प्रसङ्ग इति घ पुस्तके।

(२) दोषासंसर्गादिति इति घ पुस्तके।

(३) पञ्चम्यन्तं सचेत्यनेनान्वयि इति ग पुस्तके।

(४) व्याप्ति इति घ पुस्तके।

(५) घटकत्वेन इति ख पुस्तके।

(६) व्याप्तिलक्षणे इति घ पुस्तके।

*Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	Rs.	1	14
*Mīmāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1--6 @ /10/ each	...	3	12
*Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	...	5	0
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	...	4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each	...	6	14
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6 ; Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	...	5	0
Nyayasarah	...	2	0
Padumawati, Fasc. 1--5 @ 2/	...	10	0
*Pariçiṣta Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each	...	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	...	4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1--5 @ /10/ each	...	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Prākrta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	...	1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1--6 ; Vol. III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	...	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0
Pariksamukha Sutram	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each ...	...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	...	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Samaraieca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	...	1	14
Sāṇkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	...	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	...	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	...	2	0
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Sundaranandam Kavyam	...	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	...	1	4
Syainika Sastra	...	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	...	9	6
,, Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	4
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	14
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	...	10	0
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV. Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1--5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each		24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc, 1, @ /10/ each ...	..	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each ...	...	1	4
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Tirthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	...	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	...	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each ...	...	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each ...	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	...	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6 ; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each	...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II. Fasc. I @ /10/ each ...	...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	...	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	...	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	...	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each ...	...	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3 ...	...	3	12
Tibetan Series.			
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...	...	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti. Fasc. 1	...	1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiṅ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	...	4	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iṅ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II. Fasc. 1--7 @ 1/- each	...	15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each		14	0
Arabic and Persian Series.			
'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1--13 @ /10/ each ...	...	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...	...	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each... ...	...	55	8

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7, Vol. II, Fasc. 1--5, Vol. III, ...	36	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... ... Rs.	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Farhang-i-Rashīdī, Fasc. 1–14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...	4	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, Fasc. 1--9 @ /10/ each	5	10
Ditto of Āzādī, Fasc. 1--4 @ /10/ each	2	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	0	12
Hisātory of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each	7	8
Iqālnamah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each	1	14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'ṣāir-i- Ālamgīrī, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
Maa'āṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
Maghāzi of Wāqidī, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila	1	0
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1--15 @ /10/ each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1- 19 @ /10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1	1	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each	1	8
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāẓu-s-Salātīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/	5	0
Tadhkira-i-khushnavīsān	1	0
Tabaquāt-i-Nāṣiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each ...	4	6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1--6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each	3	0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10/ each	20	0
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.		
3. Journal of the Assiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members		

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25 . to Members		
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ...	3	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ...	8	0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts 1--III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
9. Kaçmīraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/	3	0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ...	10	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each	34	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P.

14-4-11.